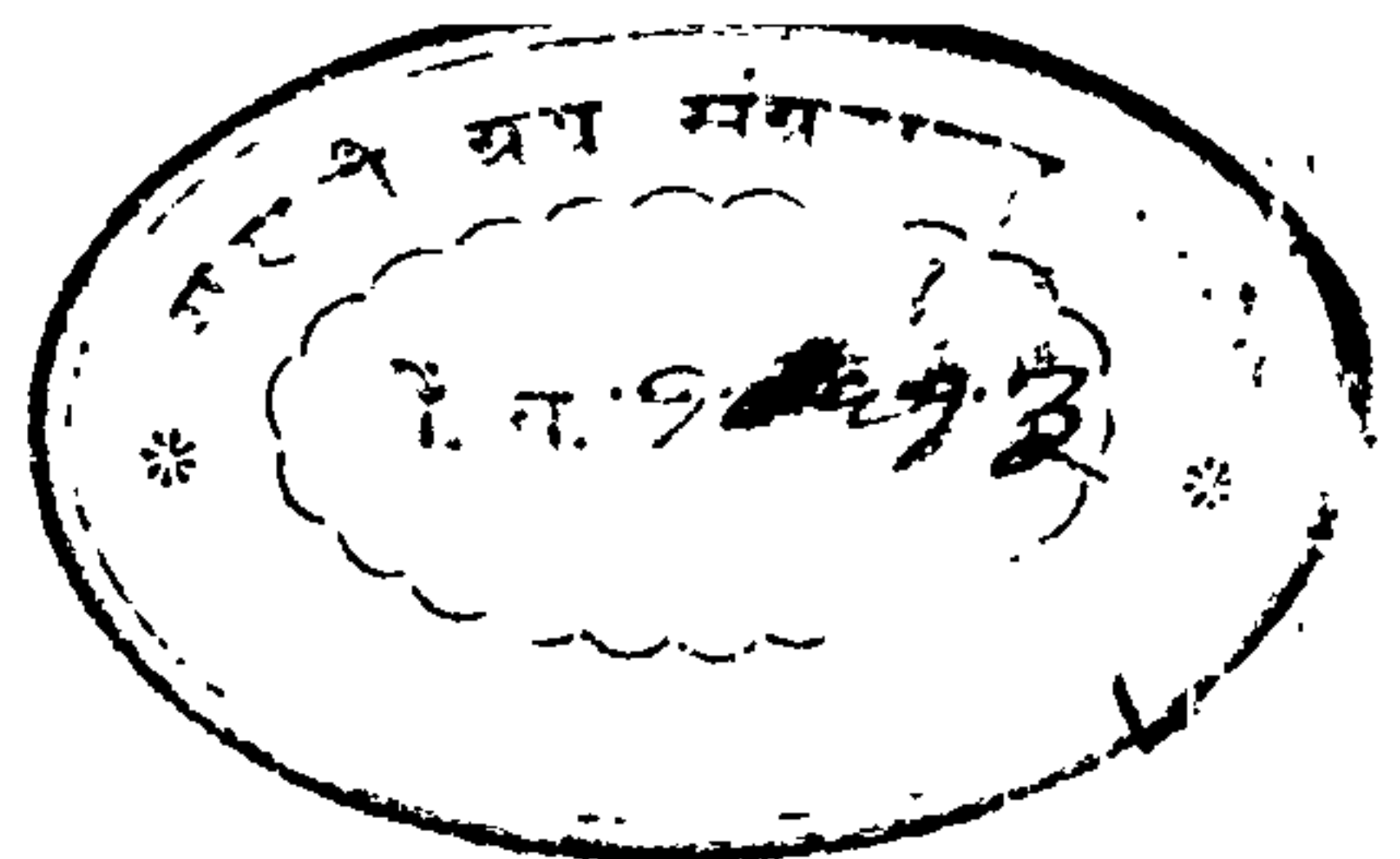

वाद-विवेचन-माला

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय निष्पत्ति
सं. नं. २२

पुष्प पांचवें
लोकशाही

आचार्य शं. द. जावडेकर

REFBK-0007146

किंमत दोन रुपये

कॉन्टिनेंटल प्रकाशन : पुणे

वाद-विवेचन माला : संपादक-पां. वा. गाडगीळ : पुष्प ५ वें

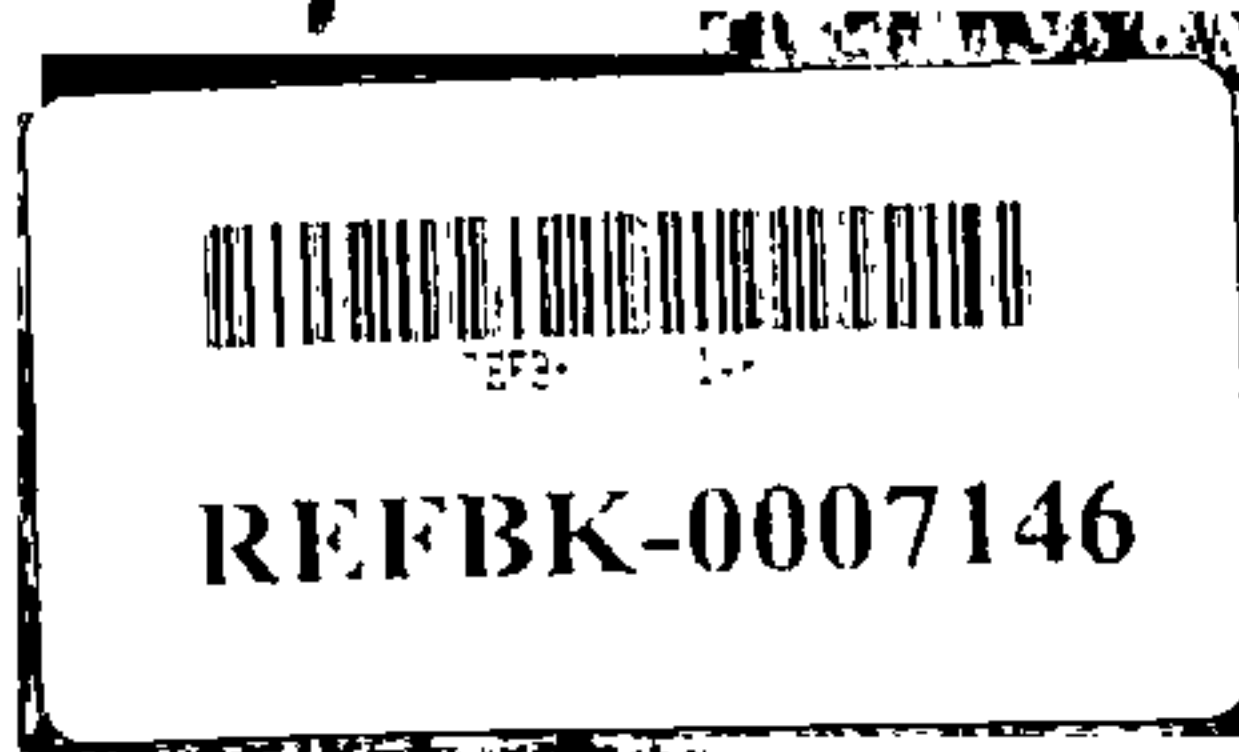
लो क शा ही

आवृत्ती दुसरी

लेखक

आचार्य-शं. द. जावडेकर

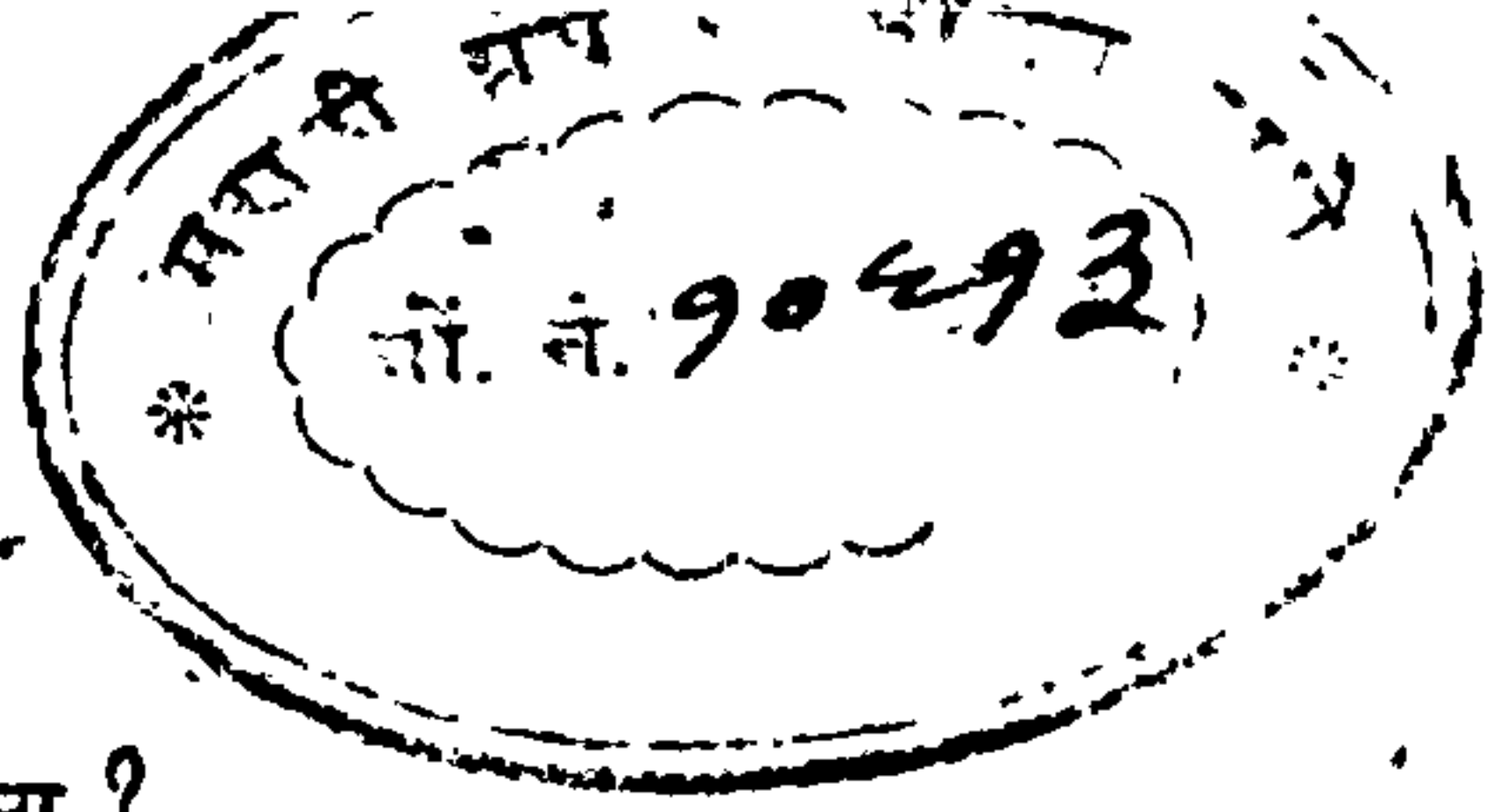
किंमत दोन रुपये

प्र का श क :
अ. अं. कु ले क णी,
कॉ टि नै ट ल् प्र का श न
१९६।१९, सदाशिव,
पुणे २.

प्रथमावृत्ति १९४०
द्वितीयावृत्ति १९४९
या पुस्तकाचे सर्व हक्क य. गो. जोशी 'प्रसाद प्रकाशन'चे स्वाधीन.

मु द्र क :
अमरेन्द्र लक्ष्मण गाडगीळ
मङ्गल साहित्य मुद्रणालय,
आनन्दचेम्बर्स, आम्बराई, पुणे ४.

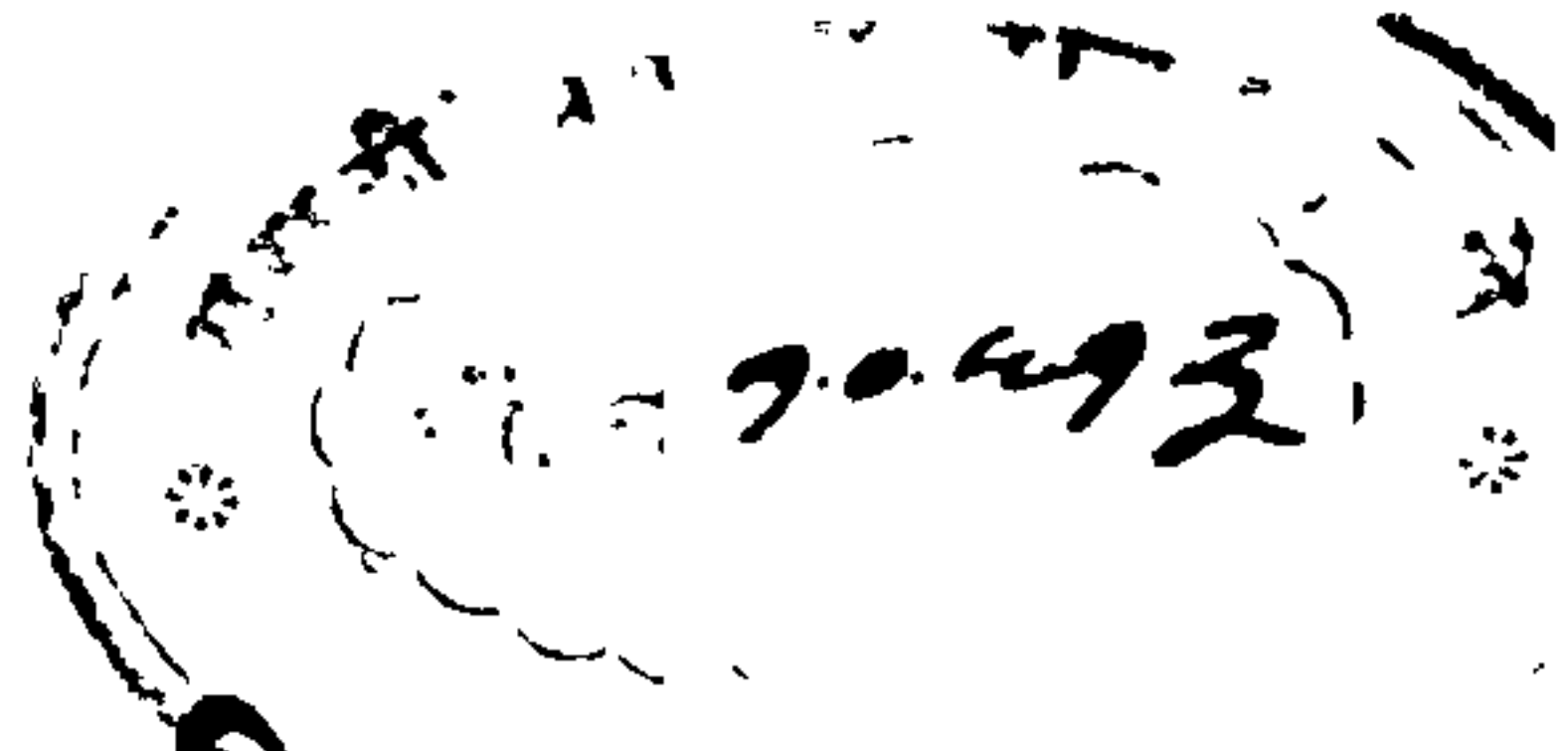
अनुक्रमणिका

१. लोकशाही म्हणजे काय ?	...	१
२. आधुनिक लोकशाही (उद्भव आणि प्रसार)	...	२६
३. अनियंत्रित सत्ता विरुद्ध लोकशाही...	...	५२
४. व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद आणि समाजवाद	...	७५
५. लोकशाही राज्ययंत्र... (घटना व कार्यपद्धती)	...	१००
६. लोकशाही संस्कृति ...	...	१३५
७. लोकराज्य आणि आत्मराज्य	...	१४९

●
पुढील प्रकाशन
गांधी वाद
—आचार्य जावडेकर

७१४६

लोकशाही

लोकशाही म्हणजे काय ? :

: : १

लोकशाही ही एक विशिष्ट प्रकारची राज्यपद्धति आहे. पण येवढे म्हटल्याने लोकशाहीचे खरे रहस्य व्यक्त होत नाही. या राज्यपद्धतीचा जे स्वीकार किंवा पुरस्कार करितात त्यांच्यापुढे विशिष्ट सामाजिक ध्येय असते आणि या सामाजिक ध्येयांच्या प्राप्तीचे साधन म्हणून ते या राजपद्धतीचा पुरस्कार करीत असतात. या लोकशाही सामाजिक ध्येयांच्या पुरस्कारांत मानवसंस्कृतीसंबंधी विशिष्ट भावना आणि कल्पना अंतर्भूत झालेल्या असतात आणि म्हणून लोकशाही हा एक मानव संस्कृतीचा आदर्श गणला जातो. या सांस्कृतिक आदर्शांत अर्थातच विशिष्ट नैतिक तत्त्वे व सामाजिक मूल्ये अंतर्भूत झालेली आहेत आणि मनुष्य-स्वभावाच्या वास्तविक आणि आदर्शभूत स्वरूपासंबंधीही कांहीं सिद्धान्त लोकशाहीच्या ध्येयांशी निगडित झालेले आहेत.

लोकशाही राज्ययंत्राचे सामान्य स्वरूप

लोकशाही राज्यपद्धति एक असली तरी तिची राज्ययंत्रे निरनिराळ्या प्रकारची आढळून येतात. तथापि त्या सर्वांना सामान्य अशी कांहीं लक्षणे सांगता येतील. त्यांचा विशेष तपशीलवार विचार पुढे एका स्वतंत्र प्रकरणांत करण्यांत येईल. येथे त्यांचे संक्षिप्त सामान्य

स्वरूप सांगितलें असतां काम होईल. लोकशाही राज्यांतील सर्व प्रौढ स्त्रीपुरुष राष्ट्रिकांना (Citizen) मताधिकार असावा. या मतदारांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधिसभेला राज्यकारभारांवर देखरेख ठेवणें, कायदे करणें, कर बसविणें, आयव्यय मंजूर करणें इत्यादि हक्क असावेत. राज्यांतील कारभाराबद्दल जबाबदार असणारें मंत्रिमंडळ यां प्रतिनिधिसभेला जबाबदार असावें किंवा मतदारांनीं स्वतंत्रपणें निवडलेल्या राष्ट्राध्यक्षाला जबाबदार असावें, म्हणजे राज्यकारभार स्वात्यांवरहि अंतिम सत्ता लोकांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधींची अथवा लोकनियुक्त राष्ट्राध्यक्षाची असावी. राज्यांतील सर्व कारभार लोकांच्या प्रतिनिधींनीं केलेल्या कायद्यांनुसार, त्यांच्या संमतीनें आणि त्यांच्या नियंत्रणाखाली चालावा. या कायद्यांविरुद्ध कोणीहि वर्तन केलें तर त्यास स्वतंत्र न्यायासनांपुढें उघड चौकशी होऊन शासन व्हावें. कोणाच्याहि जीवितास, वित्तास, अब्रूस, अथवा हालचालीस कायद्यांनीं घातलेल्या मर्यादांव्यतिरिक्त आणि न्यायासनांनीं दिलेल्या निर्णयांव्यतिरिक्त धक्का बसूं नये. न्यायासनांतील अधिकाऱ्यांवर राज्यकारभार करणाऱ्या अधिकाऱ्यांची हुमकत चालूं नये म्हणजे न्यायदानांत अधिकारी वर्गाला ढवळाढवळ करतां येऊं नये. अंतिम राजकीय प्रभुत्व लोकांकडे असावें आणि लोकांना आपल्या मतानुसार राज्यकारभार नियंत्रित व नियमित करतां यावा. राज्यकर्ते हे प्रजेचे स्वामी नसून ते तिचे सेवक-कायदेशीर सेवक—बनावेत आणि प्रजा हीच राज्याची प्रभु बनावी. अशा प्रकारें लोकशाही राज्ययंत्राचें सामान्य स्थूल वर्णन करतां येईल.

लोकशाही आणि स्वराज्य

लोकशाही राज्यपद्धतीला आधारभूत अशीं जीं सामाजिक ध्येयें किंवा तत्त्वे आहेत त्यांत स्वातंत्र्याला अग्रस्थान आहे. स्वतंत्रता,

समता आणि बंधुता ही तत्त्वत्रयी लोकशाहीचीं ध्येयें व्यक्त करणारी मानण्यांत येते. यांपैकी समता आणि बंधुता यांहून स्वतंत्रता या तत्त्वास लोकशाहीचें खास वैशिष्ट्य मानण्यास हरकत नाही. अर्थात् समता व बंधुता यांच्या अभावीं स्वतंत्रताहि टिकूं शकत नाही हें खरें असलें तरी समता व बंधुता असून स्वतंत्रता नसेल, तर लोकशाही आहे असें म्हणतां येणार नाही. समता व बंधुता यांची स्वतंत्रतेला कशी आवश्यकता आहे तें पुढें विशद करण्यांत येईल.

लोकशाही राज्यांतील सामान्य राष्ट्रिक, प्रभु आणि प्रजा या दोन्ही नात्यांनीं वावरत असतात आणि म्हणून लोकशाही राज्य हेंच खरें स्वराज्य असेंहि कांहीं लोक म्हणतात. 'स्वराज्याची तहान सुराज्यानें भागणार नाही' असें म्हणतांनाहि आमचा स्वराज्य शब्दाचा अर्थ लोकशाही राज्य किंवा प्रजातंत्र राज्य असा असतो असें लो. टिळकांनीं लिहिलें आहे. 'स्वराज्य आणि सुराज्य' या आपल्या लेखांत ते लिहितात : "सर्वत्र जी चळवळ चालूं आहे ती प्रजेचा पगडा राज्यकारभारावर असावा एवढ्याकरतांच होय, आणि त्याप्रमाणें ठिकठिकाणच्या लोकांस थोडेंबहुत यशहि येत चाललें आहे. आम्हांसहि तीच गोष्ट प्राप्त करून घ्यावयाची आहे व स्वराज्य-प्राप्तीसाठीं झटा म्हणून जेव्हां आम्ही लोकांस सांगतों तेव्हां याच अर्थानें 'स्वराज्य' शब्दाचा उपयोग करतों. 'स्व' म्हणजे ज्याचा तो, किंवा लोक अथवा एकंदर प्रजा; आणि त्यांचें म्हणजे त्यांच्या सल्ल्यानें चालणारें जें राज्य तें स्वराज्य." याच लेखांत ते या स्वराज्यासंबंधीं लिहितात : "अशा प्रकारच्या स्वराज्याकरितां केवळ खालसा मुलखांतच खटपट झाली पाहिजे इतकेंच नव्हे, तर नेटिव संस्थानांतूनहि ही चळवळ होणें जरूर आहे." "इतकेंच नव्हे तर 'प्रजासत्ताक राज्याखेरीज खरें स्वराज्यच नाही' असें म्हणण्यापर्यंत

लोकांची मजल येऊन ठेपेल; आणि याखेरीज दुसरें राज्य सुराज्य होणें शक्य नाहीं असेंहि लोकांस वाटूं लागेल. स्वराज्य आणि सुराज्य यांची ही अंतिम एकवाक्यता होय. ” या विचारांनुसार आज जर्मनी, इटाली या देशांत स्वराज्य आहे असें मानतां येणार नाहीं. कारण, तेथें लोकशाही राज्यपद्धति नाहींत. पण टिळकांचें वरील लिखाण १९०७ सालचें आहे. यावेळीं लोकशाहीचें ध्येय सर्वत्र अस्तित्वांत नव्हतें, पण तें सर्वत्र मान्यता पावलेलें होतें. आज ना उद्यां सर्व राज्यां लोकसत्ताक बनलीं पाहिजेत, हाच त्यांचा स्वाभाविक विकास अथवा हेंच त्यांचें आदर्श स्वरूप असें राजकीय तत्त्वज्ञ मानीत असत. ‘फॅसिझम्’ ‘नाझीझम्’ यांनीं लोकशाही ध्येयाचा उघडपणें त्यागच केला आहे आणि ‘कम्यूनिझम्’ च्या मतानें भांडवलशाही राष्ट्रांतील लोकशाही ही केवळ एक माया असून ती नष्ट करण्यास कांहीं काळ. ‘अनियंत्रित कामगारशाही’ (Dictatorship of the proletariat) स्थापन केली पाहिजे. त्यानंतर कदाचित् समाजसत्ताक लोकशाही अस्तित्वांत येईल किंवा राज्यसंस्थाच विलय पावेल ! तात्पर्य टिळकांनीं स्वराज्य म्हणजे प्रजातंत्र राज्य आणि प्रजातंत्र राज्याखेरीज कोणतेंहि स्वराज्य किंवा सुराज्य होऊं शकत नाहीं असें जें लिहिलें आहे त्यांतील दृष्टिकोण मूलतःच सदोष आहे असें म्हणणारे फॅसिस्ट व कम्युनिस्ट लोक इतर देशांत निघाले असून आपल्या देशांतहि त्यांचे अनुयायी पसरले आहेत.

या दोन लोकशाही-विरोधी मतप्रणालींहून भिन्न असा एक सत्याग्रही संप्रदाय हिंदुस्थानांत निघाला असून तो फॅसिझमच्या सापेक्षतेनें इंग्लंड-अमेरिका-फ्रान्स या देशांतील लोकशाहीचें ध्येय श्रेष्ठ आहे हें मान्य करीत असला तरी अद्यापि खरी लोकशाही जगांत कोठेंच अवतीर्ण झाली नाहीं असें म्हणतो. राजकारणांत अहिंसावादाचा अधिक प्रवेश झाल्याविना लोकशाही टिकूं शकत नाहीं असें या सत्याग्रही

संप्रदायाचें म्हणणें असून 'स्वराज्य म्हणजे प्रजातंत्र राज्य' या टिळकांच्या सूत्राच्या फार पुढें गेलेलें असें त्याचें अंतिम ध्येय आहे. 'स्व' म्हणजे आत्मा आणि स्वराज्य म्हणजे 'आत्मराज्य' असा अर्थ तो करतो. हें आत्मराज्य स्थापन झालें म्हणजे समाजाला दंडहीन-अराज्य अवस्था—प्राप्त होईल असें त्याचें मत आहे. युरोपांतहि अराज्यवादी संप्रदाय निघाले असून कम्युनिस्टांचेहि अंतिम ध्येय अराज्यवाद आहे. पण सत्याग्रहाची सृष्टि आध्यात्मिक असून त्यांच्या ध्येयास 'अराज्यवाद' म्हणण्यापेक्षा 'आत्मराज्यवाद' किंवा 'आत्मसत्तावाद' असें म्हणणें आम्हांस अधिक युक्त वाटतें. याच 'आत्मराज्या'स म. गांधी 'रामराज्य' असेंहि म्हणतो. पण तेथें राम याचा अर्थहि अंतरात्मा असाच असतो. तात्पर्य युरोपप्रमाणें हिंदुस्थानांतहि लोकशाहीच्या राजकीय ध्येयाच्यापुढें जाणारा व युरोपीय लोकशाही अपुरी आणि विकृत मानणारा स्वतंत्र सत्याग्रही मतसंप्रदाय निर्माण झाला आहे. तथापि लोकशाहीचें ध्येय आपणांस मान्य नाहीं असें मात्र त्याचें मत नाहीं; भांडवलप्रधान राष्ट्रांतील लोकशाही ही खरी लोकशाही नाहीं एवढेंच त्याचें मत आहे. तसेंच लोकशाहीचें अंतिम पर्यवसान 'आत्मराज्यांत' झालें पाहिजे व तेंच खरें 'स्व'-राज्य होय, असें त्याचें अंतिम राजकीय तत्त्वज्ञान आहे.

लोकशाही आणि लोकस्वातंत्र्य

अशा प्रकारें कोणी लोकशाहीच्या पुढें जाणारे तर कोणी लोकशाहीला विरोध करणारे असे राजकीय विचारसंप्रदाय आज जगांत निर्माण झाले आहेत, तथापि लोकशाही राज्यपद्धतींत प्रत्येक राष्ट्रकांस 'हें आपलें राज्य आहे' असें वाटत असतें किंवा वाटत असलें पाहिजे याबद्दल मतभेद नाहीं. हा एक केवळ भ्रम आहे असें मानलें तरी तो भ्रम या दृष्टीनें खराच असून त्याचे बरेवाईट परिणाम झाल्या-

विना राहत नाहीत. आपल्या राज्यांतील कायदे पाळणारे, कर देणारे, आपलें कर्तव्य चुकलें असतां शिक्षा भोगणारे, आपल्या राज्यासंबंधीचें कर्तव्य पार पाडण्यासाठीं क्लेश भोगणारे किंवा प्रसंगीं प्राणत्यागहि करणारे आपण आहों ही जाणीव सर्वच राज्यपद्धतीखालीं नांदणाऱ्या राष्ट्रिकांत असते. पण आपल्या राज्यकारभाराचे नियंते आणि विधाते आम्ही आहों, आम्ही त्याचें धोरण ठरवूं शकतो आणि पात्रता असल्यास राज्यकारभार आपल्या हातीं घेऊन तो वाटेल तसा चालवूं शकतो अथवा सुधारूं शकतो ही जाणीव लोकशाही राज्यांतील राष्ट्रिकांत विशेष असते. हेंच लोकशाहीतील राष्ट्रिक-स्वातंत्र्य होय.

या लोकशाही राष्ट्रिक-स्वातंत्र्यांत अनेक हक्कांचा अंतर्भाव होत असला तरी 'मतस्वातंत्र्य' आणि 'प्रचारस्वातंत्र्य' हे दोन हक्क लोकशाहीला आधारभूत किंवा तिचे प्राणभूत असे गणले पाहिजेत. लोकशाही राज्य हें लोकमतानुसार चालावयाचें असल्यानें लोकांना आपलीं मते स्वतंत्रतेनें बनवितां आलीं पाहिजेत हें उघड आहे. आपलीं मते बनविण्याचें व तीं प्रसृत करण्याचें स्वातंत्र्य लोकांना नसून राज्यकर्ते लोकमतावर नियंत्रण चालवूं लागले, आपणांस अप्रिय अशीं मते दडपून टाकून आपणांस प्रिय असणाऱ्या मतांनाच प्रचार करण्याचें स्वातंत्र्य उपभोगूं देऊं लागले म्हणजे त्या राज्यांत लोकमतानुसार कारभार चालूं आहे असें म्हणण्याऐवजीं राज्यकारभारानुसार लोकमत बनत आहे असें म्हणावें लागतें. या प्रकारास लोकशाही म्हणतां येणार नाही; मग तेथें निवडणुकी असोत किंवा नसोत, लोकांचें मत अजमावण्यांत येवो किंवा न येवो, तात्पर्य मतस्वातंत्र्य आणि प्रचार-स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आधार आहे.

मतस्वातंत्र्यांत राज्यकारभारावर टीका करणे, राज्यकर्त्यांच्या धोरणांवर टीका करणे, ते धोरण बदलून घेण्याचा प्रयत्न करणे, एका

पक्षाच्या हातांतील राज्यकारभार काढून तो दुसऱ्या धोरणाच्या दुसऱ्या पक्षाच्या हातीं देण्यासाठीं प्रयत्न करणें या सर्व गोष्टींचा समावेश होतो. यासाठीं राज्यकारभार करण्याची अंतिम सत्ता ज्यांच्या हातीं असते ते मंत्री आणि कायदे करणाऱ्या प्रतिनिधिसभेचे सभासद यांना विशिष्ट मुदतीनंतर पुनः निवडून देण्याची व्यवस्था लोकशाही राज्यांत केलेली असते. आज ज्यांच्या हातीं राज्यसत्ता असेल त्यांना विशिष्ट मुदतीनंतर पुनः लोकांकडून निवडून यावे लागणार असल्यामुळे आपण लोकांना जबाबदार आहोंत आणि लोक आपले स्वामी आहेत ही जाणीव राज्यकर्त्यांच्या अंतःकरणांत राहते; तसेंच प्रजाजनांतहि आपल्या प्रभुत्वाची जाणीव राहते. अशा रीतीने होणारा राज्यकारभार आपणच करीत आहों व तो बरा वाईट झाला तर त्याचीहि अंतिम जबाबदारी आपणांवरच आहे या जाणीवेलाच स्वराज्याची जाणीव असे म्हणतात. या स्वातंत्र्याला विशेष महत्त्व आहे आणि या स्वातंत्र्याच्या अभावीं एखादा राज्यकारभार अधिक सुखावह असला तरीहि त्याला इतकें महत्त्व नाही. हाच अर्थ 'स्वराज्याची तहान सुराज्यानें भागत नाही' या सूत्रानें व्यक्त करण्यांत येत असतो. राजकीय बंधनें पाळणें त्रासदायक वाटलें तरी तीं आपणच निर्माण केलेलीं आहेत, तीं आपल्याच हितासाठीं आहेत आणि त्यांत योग्य त्या सुधारणा घडवून आणण्याचें स्वातंत्र्य आपणांस आहे या जाणीवेमुळे हीं राजकीय बंधनें त्रासदायक वाटूं नयेत आणि तीं पाळणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे असें सर्वांना वाटावे, हा या राज्यपद्धतीचा एक महत्त्वाचा उद्देश आहे. हा केवळ एक भ्रम असेल आणि अनेक परिस्थितींत तो केवळ भ्रमच असतो असें दिसून आलें आहे तर लोकशाही ही एक 'माया' आहे हा आक्षेप खरा ठरतो. पण या आक्षेपामुळे लोकशाहीचा उद्देश अनिष्ट ठरत नाही तर तो उद्देश साध्य करण्याचें साधन बरोबर नाही किंवा

अद्यापि उपलब्ध झाले नाही, एवढेच त्यामुळे सिद्ध होतें. तात्पर्य लोकशाही राज्यकारभार लोकांना आपलासा वाटतो, त्याच्या गुणदोषांकडे ते आपुलकीच्या भावनेने पाहतात, त्यामुळे त्यांच्यांत जबाबदारी व प्रभुत्वाची भावना जागृत राहते आणि या जाणीवेमुळे त्यांची समाजभावना जागृत होऊन एकप्रकारची आत्मोन्नति होते, हें खरें असेल तर इतर सर्व राजपद्धतींहून तिचें श्रेष्ठत्व सिद्ध होईल हें उघड आहे. कोणत्याही राज्यांतील लोकशाही खरी आहे किंवा नाही हें ठरावितांना तेथील राज्ययंत्र या कसोटीवरच तपासून पाहिलें पाहिजे.

लोकांचा राज्यकारभार म्हणजे काय ?

लोकशाही म्हणजे लोकांनी स्वतः चालविलेला राज्यकारभार असें कित्येक वेळां म्हणतात. पण असें म्हणण्यानें एक गैरसमज होण्याचा संभव असतो. त्याचें निराकारण येथे केलें पाहिजे. एका प्रसिद्ध मराठी लेखकांनीं 'स्वराज्य म्हणजे स्वयंपाक'— स्वतः बनविलेले अन्न—असा दृष्टान्त देऊन लोकशाहीचें समर्थन केलें आहे. पण हा दृष्टान्त योग्य नाही. स्वतः शिजविलेले अन्न हें नेहमींच चांगले असतें असें नाही किंवा जो अन्न शिजविण्यांत तज्ज्ञ असेल त्याच्याकडून अन्न शिजवून घेण्यापेक्षां आपणच अन्न शिजवावें ही इच्छाही नेहमीं स्तुत्य असते असें म्हणतां येणार नाही. लोकशाहीची इच्छा म्हणजे स्वतः राज्यकारभार करण्याची इच्छा नसून राज्यकारभार कसा चालावा, तो कोणाच्या हातीं असावा आणि त्याचें धोरण कसें असावें हें ठराविण्याची इच्छा असें म्हणणें अधिक योग्य आहे. लोकशाही राज्यांतील सर्व राष्ट्रिक स्वतः राज्यकारभार करीत नसतात तर जे राज्यकारभार करीत असतात त्यांचे ते स्वामी होऊं इच्छितात, त्यांना काढण्याची व नेमण्याची सत्ता उपभोगूं इच्छितात. याला स्वयंपाकाचा दृष्टान्त द्यावयाचा तर स्वयंपाक करण्याचा हक्क नव्हे, तर स्वयंपाकी

नेमण्याचा व काढण्याचा हक्क आपणांस असावा अशी इच्छा असणे हे लोकशाहीची इच्छा धरण्यासारखे आहे असे म्हणतां येईल. अन्न घांगले झाले आहे किंवा नाही, याचा निर्णय ते खाणारांनी केला पाहिजे. स्वयंपाकांत कोणकोणते पदार्थ करावेत आणि त्यांना खर्च किती करावा याचा निर्णय मालकाने करावा आणि त्याच्या इच्छे-प्रमाणे स्वयंपाक करणाऱ्याने पाकसिद्धि करावी असा हा व्यवहार आहे.

या व्यवहारांत तज्ज्ञांवर अतज्ज्ञांचे नियंत्रण चालवे असे म्हटल्या-सारखा विरोधाभास आढळतो. पण हा विरोधाभास आपल्या अनेक व्यवहारांत आढळतो. तज्ज्ञांचे साहाय्य घेतल्याखेरीज आज कोणाचेहि चालत नाही. पण अनेक तज्ज्ञांपैकी कोणत्या तज्ज्ञांकडून आपले कार्य करून घ्यावे याचा निर्णय त्या विषयांतील अतज्ज्ञच करीत असतात. इंजिनीयर आजारी पडला तर डॉक्टरचे औषध घेतो, डॉक्टरला खटला चालवावयाचा असला तर तो वकीलाकडे जातो, वकीलाला शेत करावयाचे असले तर शेतकऱ्याकडे ते तो देतो आणि शेतकरी माल विकण्यासाठी व्यापाऱ्याकडे जातो. याचे कारण इंजिनीयरला औषध देतां येत नाही, डॉक्टरला खटला चालवितां येत नाही, वकीलाला शेत करतां येत नाही आणि शेतकऱ्याला व्यापार करतां येत नाही हेच होय. पण आपला डॉक्टर आपण ठरवावा, आपला वकील आपण निवडावा, आपला शेतकरी आपण नेमावा आणि आपला व्यापारी आपण शोधून काढावा हा व्यवहार सर्वांना इष्ट वाटतो. याचे कारण आपले काम तज्ज्ञांकडून करवून घ्यावे अशी जशी सर्वांची इच्छा असते त्याचप्रमाणे ते काम आपल्या मनाप्रमाणे व्हावे आणि त्या तज्ज्ञाने आपला गळा कापू नये अशीहि सर्वांची इच्छा असते. तज्ज्ञ हा शहाणा असतो पण तो सद्बुद्धीचाच असतो असे नाही आणि आपले सुख किंवा समाधान कशांत आहे हे त्याला समजते असेहि

नाहीं. म्हणून तज्ज्ञाला आपला प्रभु न बनवितां त्याला आपला सेवक बनवावा अशी सर्वांची इच्छा असते. ही इच्छा लोकशाहीच्या बुडाशी आहे. यांत तज्ज्ञाचें काम स्वतः करण्याची इच्छा नाहीं पण तज्ज्ञावर आपलें प्रभुत्व गाजविण्याची इच्छा आहे. या कार्यास सामान्य जनतेचें अतज्ज्ञत्व आड येण्याचें कारण नाहीं. कारण तिच्या अंगी तज्ज्ञत्वाची पात्रता येण्याची अपेक्षा येथें केलेली नाहीं. फक्त अनेक तज्ज्ञांपैकी कोणावर विश्वास ठेवावा आणि कोणांकडून आपलें काम करवून घ्यावें हें सामान्य व्यवहारज्ञान जनतेच्या अंगी अपेक्षित आहे. यांतहि जनतेची फसगत होऊं शकते व ती होऊं नये यासंबंधी दक्षता घ्यावी लागते; पण या व्यवहारांत तज्ज्ञाचें काम करण्याची अतज्ज्ञांनीं आकांक्षा धरण्यासारखा हास्यास्पद प्रकार नाहीं अथवा स्वतःचीं सर्व कामें स्वतःच करण्याची अव्यवहार्यता किंवा अशक्यताहि नाहीं. सामान्य प्रजाजनांस हें स्वातंत्र्य नसेल तर अनियंत्रित सत्ताधारी तज्ज्ञ त्यांचें हित करतील असा इतिहासाचा दाखला नाहीं. तेव्हां प्रजाजनांतील सर्वांचें हितरक्षण करण्याच्या दृष्टीनें हि लोकशाही राज्य असावें असें सर्वांस वाटतें.

लोकशाही आणि सामाजिक समता

स्वतंत्रतेप्रमाणेंच सामाजिक समता हेंहि लोकशाहीचें साध्य आहे. सामाजिक समता या शब्दाचा अर्थ खुजे आणि उंच, मूर्ख आणि शहाणे, चोर आणि साव यासारखे भेद लोकशाही राज्यांत करीत नाहींत असा नाहीं. निरनिराळ्या व्यक्तींच्या अंगी निरनिराळे गुणदोष असतात, प्रत्येकाचें कर्तृत्व कमीअधिक असतें. प्रत्येकाला सर्वच कार्ये साधत नाहींत आणि ज्यांना जीं साधतात त्यांपैकीं सर्वांना तीं सारखींच साधत नाहींत हा सर्व भेदाभेद लक्षांत घेऊनच लोकशाही समाजांतील व्यवहार चालावे लागतात व चालतात. पण या भेदांमुळे अनुवंशिक

जातिभेद किंवा आर्थिक वर्गभेद यांचे समर्थन होऊ शकत नाही. प्रत्येक व्यक्तीला आपापल्या गुणांचा पूर्ण उत्कर्ष होण्यास योग्य संधि मिळावी आणि प्रत्येकास आपल्या प्रयत्नांनी वाटेल ते स्थान प्राप्त करून घेतां यावे; विशिष्ट कुळांत, जातींत, धर्मांत किंवा वर्गांत जन्मल्यामुळे आपल्या गुणांच्या विकासास अवसर मिळत नाही अथवा आपल्या गुणांचे चीज होत नाही असे समाजातील कोणत्याहि व्यक्तीस अथवा वर्गास वाटू नये. श्रीमंताचा मुलगा शहाणा असो वा मूर्ख असो तो शहाणा ठरतो, जमीनदाराचा मुलगा जमीनदार होतो आणि निर्धनाचा मुलगा निर्धनच राहतो ही विषमता आहे. तशीच विषमता ब्राह्मणाचा मुलगा ब्राह्मण म्हणून श्रेष्ठ आणि महाराचा मुलगा महार म्हणून कनिष्ठ, या उच्चनीच भावनेत आहे. प्रत्येक व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला योग्य अवसर मिळून त्याचे भाग्य त्याच्या प्रयत्नांवर अवलंबून ठेविल्यामुळे जो भेद निर्माण होईल त्यांत विषमता मानण्याचे कारण नाही. पण या भेदांतून जेव्हां समाजांत वर्गभेद व जातिभेद निर्माण होतात आणि निरनिराळ्या वर्गांत व जातींत जन्म पावण्याने आपल्या गुणोत्कर्षास कमीअधिक अडथळे येत असल्याचा अनुभव येतो तेव्हां सामाजिक विषमता व अन्याय यांचा प्रादुर्भाव होतो. ही विषमता लोकशाहीच्या ध्येयाशी विसंगत असून केवळ राज्ययंत्राचे स्वरूप लोकशाही बनविल्याने तेथे लोकशाही समाज निर्माण झाला असे म्हणतां येणार नाही. तसेच अशा विषम सामाजिक परिस्थितीत लोकशाही राज्ययंत्र न्यायप्रस्थापना करू शकणार नाही तर उलट अन्यायाची वृद्धीहि करू शकेल.

व्यवहाराच्या दृष्टीने आधी लोकशाही राज्ययंत्र स्थापन करावे की आधी सामाजिक समता निर्माण करावी हा प्रश्न नेहमीच मतभेदाचा व वादग्रस्त असतो. समाजाच्या विशिष्ट अवस्थेत लोकशाही राज्ययंत्र

स्थापन करणें हाच सामाजिक समतेच्या प्रस्थापनेचा उत्तम मार्ग असतो, तर विशिष्ट भिन्न अवस्थेत आधीं सामाजिक समता स्थापन करून मग राज्ययंत्राला लोकशाही स्वरूप देणें हितप्रद ठरतें. भांडवलशाही धनोत्पादनामुळे उत्पन्न झालेली सामाजिक विषमता नष्ट होईपर्यंत लोकशाही राज्ययंत्र स्थापन न करण्याचा कम्युनिस्टांचा प्रयत्न दुसऱ्या प्रकारचा आहे आणि आपल्या देशांतील लोकशाही राज्ययंत्र कायम ठेऊन त्याच्याच आधारेणें भांडवलशाहीमुळे उत्पन्न झालेली विषमता नष्ट करण्याचा फ्रान्स-इंग्लंड-अमेरिकेंतील समाजवाद्यांचा प्रयत्न पहिल्या प्रकारचा आहे. जेव्हां लोकशाही राज्ययंत्र सामाजिक विषमतेमुळे एकाच वर्गाच्या हातीं जाणें अपरिहार्य आहे, असें दुसऱ्या एका किंवा अनेक वर्गांना वाटत असतें व त्या राज्ययंत्राचा उपयोग आपल्यावरील अन्याय दूर करण्यास होणार नाही अशी भावना त्या वर्गांत जागृत असते तेव्हां लोकशाही राज्ययंत्र हा एक आपल्या फसवणुकीचा मार्ग आहे असें त्यांना वाटतें. अशा अवस्थेत आधीं सामाजिक समता व मग लोकशाही राज्य असे विचार प्रसार पावत असतात. तात्पर्य लोकशाही राज्ययंत्र आणि सामाजिक समता या गोष्टी परस्परावलंबी आहेत व त्यांपैकीं फक्त एकाच गोष्टीचा आश्रय करून खरी लोकशाही निर्माण करतां येणार नाही. तसेंच लोकशाही समाजघटना झाली नाही तोंपर्यंत राज्यघटनाही पूर्ण होणार नाही आणि राज्यघटनेला लोकशाहीचें स्वरूप प्राप्त झाल्याखेरीज समाजघटनेलाहि लोकशाहीचें स्वरूप येणार नाही. यांपैकीं कोणत्या अंगावर केव्हां किती भर द्यावा हा व्यावहारिक राजकारणाचा प्रश्न असून त्याचें उत्तर केवळ तात्त्विक दृष्टीने देतां येणार नाही. तात्त्विक दृष्टीने येवढेंच म्हणतां येईल कीं हीं दोन्ही

अंगें परस्परावलंबी आहेत आणि त्यांची कार्यक्षमता आणि हित-प्रदता एकमेकांवर अवलंबून असतात.

लोकशाही आणि बंधुभावना

लोकशाहीच्या ध्येयाचा सामाजिक समतेप्रमाणें बंधुभावनेशीहि अत्यंत निकट संबंध आहे. एका राज्यांत राहणाऱ्या लोकांत बंधुभावना नांदत असल्याविना लोकशाही राज्यघटना तेथें हितप्रद होणार नाही. लोकशाही राज्यांतील निवडणुकी बहुमतानें होत असतात. प्रतिनिधि-सभेंतील निर्णय बहुमतानें होतात आणि बहुसंख्य पक्षाच्या हातीं राज्यकारभारहि जात असतो. हा बहुसंख्य पक्षाचा कारभार आणि बहुमताचे निर्णय अल्पसंख्याकांना आपले वाटले पाहिजेत आणि आपणांसहि लोकमताचें परिवर्तन करून बहुसंख्य बनतां येईल आणि राज्यकारभार हातीं घेतां येईल असा विश्वास वाटत असला पाहिजे तरच हें राज्य आपलें आहे आणि त्याच्या धोरणाचे नियंते व विधाते आपण आहों ही जाणीव या अल्पसंख्य लोकांत किंवा पक्षांत राहूं शकेल. असें होण्यास बहुसंख्य पक्ष आणि अल्पसंख्य पक्ष यांच्यांत बंधुभावना नांदत असली पाहिजे. आपले कितीहि तीव्र मतभेद असले तरी आपण ते विचारविनिमयानें आणि परस्पर समेटानें मिटवूं शकूं अशी भावना असली पाहिजे.

लोकशाही राज्य म्हणजे बहुसंख्याकांचें राज्य असें कांहीं लोक म्हणतात आणि त्याच्या आधारे हिंदुस्थान हिंदूंचा, महाराष्ट्र मराठ्यांचा वगैरे घोषणा करतात. हीं मते लोकशाहीच्या ध्येयाशी किती विसंगत आहेत ते वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल. लोकशाही राज्यांत अनेक गोष्टींचे निर्णय बहुमतानें घ्यावे लागतात. याचा अर्थ ते बहुसंख्याकांचें राज्य आहे असा होऊं शकत नाही. लोकशाही राज्य हें त्यांपैकी प्रत्येक राष्ट्रकाला 'स्व'राज्य वाटलें

पाहिजे आणि प्रत्येक अल्पसंख्य पक्षाला आपला सत्पक्ष असल्यास मत-परिवर्तनाने बहुसंख्य पक्ष बनण्याची खात्री वाटली पाहिजे व त्यांस मतस्वातंत्र्य, प्रचारस्वातंत्र्य इत्यादि राष्ट्रिक हक्क समानतेने उप-भोगतां आले पाहिजेत. अर्थात् बहुमताचे निर्णय अथवा बहुसंख्य पक्षाच्या हातीं राज्यकारभार या सूत्रांचा अर्थ बहुसंख्य जातीच्या किंवा धर्माच्या लोकांचे. अल्पसंख्य जातीच्या किंवा धर्माच्या लोकांवरील राज्य असा केव्हांहि करतां कामा नये किंवा होतां कामा नये. असा त्याचा अर्थ होईल तर ते लोकशाही राज्य न होतां अल्प-संख्य जातीच्या किंवा धर्माच्या लोकांच्या दृष्टीने अनियंत्रित राज्यच होईल. ते जुलमी होईल किंवा कदाचित् होणारहि नाही पण ते लोकशाहीचे होणार नाही आणि लोकशाहीतील बहुमताच्या निर्ण-याच्या तत्वांशी त्याचा कोणताहि संबंध नाही.

लोकशाही राज्यांतील बहुमताच्या निर्णयाचे तत्त्व प्रत्येकाला युक्ति-वादाने आपल्या मतांतील सत्यांश आज ना उद्यां बहुमताला पटवून देतां येईल या गृहीत कृत्यावर आधारलेलें आहे. अर्थात् कोणत्याहि मताचा विचार करतांना केवळ सत्यासत्य अथवा न्याय-अन्याय या दृष्टीनेच विचार करण्याची वृत्ति लोकांत जागृत राहिली पाहिजे; असे न होईल तर बहुमतानुसार राज्यकारभार हा न्यायानुसारी होणार नाही. मतप्रचार करीत असतां जातीय भावनेचा आधार घेणे, विशिष्ट धर्मांत जन्मलेल्या लोकांच्या स्वार्थभावेला जागृत करून बहुमत मिळविणे, तत्त्वनिष्ठ पक्ष निर्माण न करतां जातिनिष्ठ, धर्मनिष्ठ किंवा वर्गनिष्ठ पक्ष बनवून आपल्या पक्षाच्या हातीं राज्ययंत्र काबीज करणे या सर्व वृत्ति अथवा धोरणे लोकशाहीला मारक आहेत. ज्या राष्ट्रांत अनेक जातीचे, धर्माचे अथवा वर्गाचे लोक राहत असतील त्यांतील लोकांत जाति-धर्म-वर्गनिरपेक्ष होऊन सार्वजनिक प्रश्नांचा खऱ्या

सार्वजनिक बुद्धीने—म्हणजेच सर्वजनहितबुद्धीने—विचार करण्याची संवय राष्ट्रांना लागल्याविना तत्त्वनिष्ठ पक्ष निर्माण होणार नाहीत, बहुमताचे निर्णय न्यायानुसारी होणार नाहीत, अल्पमताला हें आपलें राज्य आहे असें वाटणार नाही आणि खरी लोकशाही स्थापन होणार नाही. जाती-धर्म-वर्ग-निरपेक्ष होऊन सार्वजनिक बुद्धीने सार्वजनिक प्रश्नांचा निर्णय करण्याच्या वृत्तीसच बंधुभावना असें म्हणण्यास हरकत नाही.

या बंधुभावनेलाच संकुचित अर्थानें राष्ट्रीय भावना असेंहि म्हणतां येईल. ज्या राष्ट्रांत ही सर्वव्यापक राष्ट्रीय भावना नसते किंवा नष्ट होते तेथें लोकशाही राज्यंत्र टिकूं शकत नाही असा अनुभव भांडवलप्रधान युरोपीय देशांत आज येत आहे. भांडवलदार आणि कामगार यांच्यांतील वर्गविग्रह आज एवढ्या थराला जाऊन पोहोचला आहे कीं त्याचा निकाल शांततेनें, समेटानें, युक्तिवादानें लावून घेण्यास दोन्हीही पक्ष तयार नाहीत. यामुळें अशा राष्ट्रांना एका देशांत नांदणाऱ्या दोन राष्ट्रांचें स्वरूप प्राप्त झालें आहे व तीं राष्ट्रे दुभंगलीं आहेत. आपल्या देशांत राष्ट्रीयत्व जातिधर्मभावनेनें छिन्नभिन्न होण्याचा संभव दिसत आहे. अशा प्रकारें एकाच देशांत राहाणारे निरनिराळे गट, समूह किंवा वर्ग एकमेकांकडे शत्रुत्वाच्या वृत्तीनें पाहूं लागले आणि वाटेल त्या साधनांनीं आपलें मत दुसऱ्यावर लादण्याचा आग्रह धरूं लागले म्हणजे लोकशाही राज्यंत्र निकामी बनतें, उलथून पडतें अथवा एका पक्षाच्या हातीं जाऊन तें अनियंत्रित व जुलमी बनतें. फॅसिझम किंवा कम्युनिझम ही अशीच एकपक्षीय अथवा एकवर्गीय अनियंत्रित सत्ता आहे. तेथें विरोधी पक्षाला अवसरच नाही व शांततेनें आपल्या हातीं सत्तासंक्रमण होण्याची आशा नाही.

विरोधी पक्ष असावेत पण दोन्ही पक्षांत अंतिम दृष्ट्या हितैक्याची

व बंधुभावनेची जाणीव असावी हें लोकशाहीचें लक्षण आहे. लोकशाहींत मतविरोध असलेच पाहिजेत, हितविरोधहि अपरिहार्य आहेत, पण या सर्व मतविरोधांचा व हितविरोधांचा निर्णय दंडुकेशाहीनें, डोकेफोडीनें लावून न घेतां युक्तिवादनें, मतपरिवर्तनानें, शांततेनें आणि देवाणघेवाणीनें करून घेऊं अशी वृत्ती सर्वांत जागृत असली पाहिजे.

सत्यनिष्ठा आणि लोकशाही

वरील विवेचनावरून सत्यनिष्ठा आणि अहिंसावृत्ति या गुणांचा लोकशाहीशीं किती संबंध आहे याची कल्पना वाचकांस येऊं शकेल. समाजाच्या सर्व व्यवहारांत सत्यनिष्ठेचा आणि अहिंसावृत्तीचा अधिकाधिक प्रवेश होण्यांतच खरी मानव संस्कृति आहे असें ज्यांचें मत आहे व तसा तो करण्यासाठीं सत्य, अहिंसा, अपरिग्रहादि व्रते ज्यांनीं आपल्या वैयक्तिक जीवनांत घेतलीं आहेत अशा सत्याग्रही संप्रदायाच्या लोकांना इतर कोणत्याही राज्यपद्धतीपेक्षां लोकशाही राज्यपद्धति अधिक पसंत कां पडते याचाहि उलगडा आतां होऊं शकेल. लोकशाही राज्य हें इतर सर्व राज्यांप्रमाणें पूर्णपणें अहिंसामय होणार नाही हें खरें आहे पण त्यांच्या खालीं अहिंसेचा व सत्याचा अधिकांत अधिक विकास होऊं शकेल व लोकांत ज्या मानानें या वृत्ती अधिकाधिक बाणत जातील त्या मानानें 'आत्मराज्या' चें सत्याग्रही ध्येय अधिकाधिक संनिध येऊं लागेल अशी सत्याग्रही लोकांना आशा आहे. युरोपांतील लोकशाही भ्रष्ट झाली आहे हें त्यांना स्पष्ट दिसत आहे. पण यामुळें लोकशाहीचें ध्येयच झुगारून द्यावयाचें कीं, तिचें सत्यावर व अहिंसेवर आसन मांडून शुद्धीकरण करावयाचें हा प्रश्न आशियादि इतर खंडांतील राष्ट्रांपुढें आहे. सत्याग्रही संप्र-

दायांच्या लोकांनी दुसरा पर्याय स्वीकारिला आहे व तेच त्यांच्या तत्वांशी सुसंगत आहे.

आपापसांतील मतभेदाचे प्रश्न विचारविनिमयाने, युक्तिवादने आणि मतपरिवर्तनाने सोडावावयाचे ही वृत्ति सत्यसंशोधनाची आहे. सत्य म्हणजे सामाजिक न्याय किंवा आत्यंतिक समाजहित कशांत आहे ते कोणाहि एकास पूर्ण कळलेले नाही, त्याचा शोध एकासारखा चालला पाहिजे, या सत्यसंशोधनाच्या कार्यात प्रत्येकांने आपापल्या बुद्धीप्रमाणे व शक्तीप्रमाणे भाग घ्यावा आणि आपणांस जे सत्य म्हणजे न्याय वाटत असेल त्याचा प्रचार करून ते बहुमतास पटवून द्यावे. आपल्या मतास बहुमताचा पाठिंबा मिळविण्याचे कार्य शांततेने, चिकाटीने आणि तत्त्वनिष्ठेने करीत राहावे. सर्वांना हे स्वातंत्र्य असेल म्हणजे प्रत्येकाच्या मताची इतरांकडून छाननी होत राहते आणि लोकमताचा प्रवाह अधिकाधिक शुद्ध आणि सत्यपूत बनत जातो. अशा लोकमतानुसार राज्यकारभार होत राहण्याने तो न्यायानुसारी होण्याचा अधिकांत अधिक संभव आहे.

समाजांतील न्यायसंशोधनाचे कार्य योग्य प्रकारे चालू राहावयाचे तर त्या कार्यात त्यांतील प्रत्येक व्यक्तीने अंशभागी झाले पाहिजे. सामाजिक व्यवहारांचा किंवा कायद्यांचा प्रत्येकावर होणारा परिणाम हा भिन्न असतो, त्या परिणामानुसार प्रत्येकाच्या न्याय-अन्यायाच्या कल्पनाहि भिन्न बनतात, अशा भिन्न भिन्न सर्व कल्पना लोकांपुढे येत गेल्या, त्यांची अनुकूल प्रतिकूल चर्चा होत राहिली म्हणजे जे बहुमत बनेल त्यांत अन्यायाचा अंश कमी असण्याचा संभव आहे. निदान लोकांना तरी तो कमी भासणार आणि लोकांना जी गोष्ट न्यायाची भासते तीस अनुरूप असेच कायदे होत राहाणार. हे सत्यसंशोधनाचे व न्यायप्रस्थापनेचे कार्य अखंड सतत चालू राहिले म्हणजे

कालक्रमानुसार आपणांवरील अन्यायाचें निवारण करून घेण्याचा एक शांततेचा मार्ग प्रत्येकास उपलब्ध राहील व समाजांत बंडाळी किंवा अत्याचारी क्रांति करण्याची आवश्यकता कोणास वाटणार नाही. बहुमताचें निर्णय मान्य करून त्याची शिस्त पाळण्याच्या पद्धतींतील हेंच रहस्य आहे.

पण बहुमत हें न्यायानुसारी राहावयाचें तर त्यांतील दोष दाखवून त्याची सुधारणा करण्याचें कार्य नित्य चालू राहिले पाहिजे. अर्थात् बहुमताची शिस्त पाळावी ही लोकशाहीची नीति असली तरी बहुमताची खुषमस्करी करावी ही मात्र लोकशाहीची नीति नव्हे. बहुमत हें नेहमीं न्यायाचें असतें असा दावा लोकशाही मांडत नाही किंवा बहुमत ठरवील तोच न्याय अशीहि न्यायाची व्याख्या लोकशाहींत अभिप्रेत नाही. न्याय व अन्याय यांचें संशोधन नित्य चालू राहावें म्हणून प्रत्येक व्यक्तीस बहुमताच्या निर्णयावर टीका करण्याचा व त्याचें परिवर्तन करण्याचा हक्क लोकशाहींत दिलेला असतो. प्रत्येकांने आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीचा उपयोग करून हा हक्क बजावला पाहिजे. हें कर्तव्य करीत असतां लोकांची निंदा, उपहास, छळ हें सर्व सहन केलें पाहिजे आणि आपलें सर्व बुद्धिबल व आत्मबल खर्ची घालून बहुमताचें परिवर्तन घडवून आणिलें पाहिजे; मात्र तसें करतांना अत्याचाराचा किंवा सक्तीचा उपयोग करतां कामा नये.

वर बुद्धिमल व आत्मबल असे शब्द योजिले यांतील आत्मबल या शब्दाची अधिक फोड केली पाहिजे. आत्मबल म्हणजे सत्यनिष्ठेसाठीं भोगावे लागणारे क्लेश सहन करण्याचें बल असे थोडक्यांत सांगतां येईल. सत्याच्या उपासकांनीं त्याच्या प्रचारासाठीं व संस्थापनेसाठीं निःस्वार्थ बुद्धीनें क्लेश सहन केले असतां त्यांची सत्यनिष्ठा पारखून निघते, त्यांच्या मतांतील असत्याची प्रतीति त्यांना येते आणि

त्यांतील सत्यांशाची प्रतीति इतरांना येते असा आत्मबलाचा सिद्धान्त आहे. या सिद्धान्तानुसार अनेक धर्मनिष्ठांनी, धर्मप्रचारकांनी आणि समाजोद्धारक साधुसंतांनी सत्यासाठी आत्मकेश सहन केलेले आहेत. बहुमताच्या हाती राज्यकारकार असतां याच आत्मबलाच्या साहाय्याने लोकमताचे परिवर्तन करून सामाजिक अन्यायाचे निवारण अधिक त्वरेने, अधिक निश्चितपणे होईल हे उघड आहे.

एकोणिसाव्या शतकांतील युरोपीय राज्यशास्त्रज्ञांनी या आत्मबलाच्या सिद्धान्ताकडे फारसे लक्ष दिलेले नव्हते. त्यांचा सर्व भर केवळ बुद्धिबलावर होता. पण हे बुद्धिमल सामाजिक मतपरिवर्तनास अपुरे पडत आहे असा अनुभव युरोपांत येत आहे. यामुळे बुद्धिबलाधिष्ठित लोकशाही राजकारणहि मार्गे पडत आहे. या बुद्धिबलाच्या प्रभावीपणाचा संबंध लोकशाहीच्या राजकारणाशी कसा आहे, ते प्रो. जोड.यांनी पुढीलप्रमाणे विशद केले आहे. बुद्धिबलाच्या तत्त्वास त्यांनी "The Principle of Rationality" असे नांव दिले आहे. यासंबंधी ते लिहितात :

“ This principle asserts that men are reasonable in the sense that, if an opinion is true and evidence can be brought forward to show that it is true, then in the long run they will embrace it. This view, which was taken for granted by the democrats of the nineteenth century, is widely denied in the modern world. Unless, however, we are prepared to agree with John Stuart Mill that it is possible to make men believe according to evidence, and know what was their real interest, which, when they once knew, they would, we thought, by the instrument of opinion, enforce a regard to it upon one another, we have

no adequate ground for believing that they can be entrusted with the privilege of self-government. ”

एखादें मत खरें असेल व तसा पुरावा देतां येईल तर आज ना उद्यां लोक त्याचें ग्रहण करतात, या अर्थानें मनुष्यप्राणि बुद्धिप्रधान आहे हा सिद्धान्त एकोणिसाव्या शतकांतील लोकशाहीवादी युरोपीय राज्यशास्त्रज्ञांनीं गृहीत धरिला होता. पण आज हा सिद्धान्त पुष्कळ लोक मान्य करीत नाहीत आणि तो गृहीत धरल्याखेरीज लोकशाही राज्यपद्धतीचें समर्थन होऊं शकत नाही अशी प्रो. जोड यांची वरील उताऱ्यांत तक्रार आहे. अर्थात् प्रो. जोड यांनीं लोकशाहीच्या समर्थनार्थ बुद्धिबलाच्या प्रभावीपणाचा सिद्धान्त गृहीत धरिला आहे, पण हें त्याचें करणें मनुष्यस्वभावासंबंधीच्या अलीकडील मीमांसेशीं सुसंगत नाही.

लोकमताच्या परिवर्तनास केवळ बुद्धिबल पुरें पडत नाही याचें कारण सामान्य मनुष्यांची न्यायबुद्धि स्वार्थानें, लोभानें, भीतीनें, अहंकारानें आणि परंपरेला चिकटून राहण्याच्या तमोगुणानें मलिन व मंद झालेली असते. हा तिच्यावरचा मल झाडून टाकून ती तीव्र आणि प्रखर बनण्यास समाजांतील न्यायनिष्ठेचें—सत्यनिष्ठेचें आत्मबल जागृत असावें लागतें किंवा जागृत करावें लागतें. समाजांतील हें आत्मबल जागृत करण्यास सत्यनिष्ठेनें क्लेश भोगणें आणि अहिंसावृत्तीनें सत्याचा प्रचार करीत राहणें हा मार्ग आहे. या मार्गाचा अवलंब करणारे लोकनायक लाभल्यास समाजांत न्यायनिष्ठेची ज्योत प्रज्वलित राहील आणि तिच्या प्रकाशांत लोकांना सत्याचें ज्ञान होऊन ते त्याचा स्वीकार करीत राहतील. लोकशाहीची उभारणी ज्या बुद्धिबलाच्या सिद्धान्तावर झालेली आहे त्याला आधारभूत असा हा आत्मबलाचा सिद्धान्त आहे. या आत्म-

चलाच्या आधाराच्या अभावी केवळ बुद्धिबल सामाजिक अन्यायाच्या निवारणास पुरे पडत नाही असा बोध आधुनिक युरोपीय लोकशाही जगाला आज करीत आहे. न्यायप्रस्थापनेसाठी स्वार्थत्याग करण्याची वृत्ति त्या राष्ट्रांतून नष्ट झाल्याने तेथील लोकशाही नष्ट होत आहे व वर्गयुगाने न्यायप्रस्थापना करण्याची लोकशाहीविरोधी राजकारणे पुढे सरसावत आहेत. बुद्धिबलावर अधिष्ठित झालेले राजकारण अपुरे पडल्यास आत्मबलाचे राजकारण निर्माण करणे ही मानव संस्कृतीची उन्नति आहे; पण बाहुबलाचे राजकारण निर्माण करणे ही तिची अधोगति आहे असे सत्याग्रही तत्त्व आहे. या तत्त्वाच्या दृष्टीने आज लोकशाहीला सत्याग्रहाचे अधिष्ठान निर्माण करून देणे अवश्य झाले आहे.

अहिंसावृत्ति आणि लोकशाही

लोकशाहीच्या यशस्वितेस लोकांमध्ये आणि राज्यकर्त्यांमध्ये केवळ सत्यनिष्ठा असून भागत नाही तर अहिंसावृत्तिहि असावी लागते. आपल्या मनांतील सत्यासंबंधीचा आग्रह असावा परंतु ते मत इतरांवर सक्तीने लादण्याची वृत्ति नसावी आणि इतरांच्या मतांतील सत्यांशाचा स्वीकार करून स्वतःच्या मतांतील असत्यांशाचा त्याग करण्याची वृत्ति असावी. आपणांस जे सत्य पटले असेल त्यासंबंधीचा आग्रह आणि आपल्या मतांतील असत्यांशाचा त्याग करून त्याचे शुद्धीकरण करण्याची वृत्ति या दोन वृत्ति परस्परविरोधी असतात, पण त्या दोहोंचाहि आश्रय केल्याखेरीज सत्याची खरी उपासना करता येणार नाही. केवळ पहिल्या वृत्तीने—स्वमताच्या आग्रहबुद्धीने—दुराग्रह वाढत जाईल आणि केवळ दुसरीने निष्क्रियता व बुद्धीचा अनिश्चय वाढत जाईल. धर्मनिष्ठ म्हणविणारे पुष्कळ लोक पहिल्या वृत्तीने दुराग्रही व हेकट बनतात व आपल्या मतांचे संशोधन करण्याची सत्य-

निष्ठा गमावून वसतात. सामाजिक न्यायअन्यायाचें संशोधन नित्य चालू राहिलें पाहिजे व त्यांत समाजांतील सर्व पौढ व्यक्तींनीं भाग घेतला पाहिजे हें लोकशाहीचें ध्येय आहे. सामाजिक सत्य हें कोणाहि एकास समजलेलें नाहीं, तें एकाच काळीं समग्र समजणेंहि शक्य नाहीं आणि त्याचें स्वरूपहि नित्य पालटणारें आहे. ही वृत्ति लोकशाहीच्या बुडाशीं आहे. या वृत्तीमुळेच आपल्या मतासंबंधीचा दुराग्रह सुटतो आणि इतरांच्या मतासंबंधीची सहिष्णुता वाढते. ही परमतसहिष्णुता म्हणजेच सत्यसंशोधनांतील अहिंसावृत्ति असून प्रत्येक शास्त्राच्या वाढीस तिची आवश्यकता असते.

पण या वृत्तीप्रमाणें आपणांस जें सत्य पटलें असेल त्यासाठीं प्रयोग करण्याचें धैर्यहि अंगीं असावें लागतें. सोन्यांतील हिणकस भाग जसा अग्नींत घातल्याविना जळून जात नाहीं त्याचप्रमाणें आपल्या मतांतील हिणकस भाग म्हणजे असत्यांश तें मत जीवनाच्या मुर्शींत घालून पडताळून पाहिल्याखेरीज नष्ट होत नाहीं. सामाजिक मते पडताळून पाहण्याची प्रयोगशाळा म्हणजे आपलें जीवन आहे हें ओळखून सत्याचे अनेक प्रयोग करण्यास लागणारें धैर्य किंवा निष्ठा ज्यांच्या-पाशीं नसेल त्यांची बुद्धि सत्यसंशोधनास अपात्र ठरते. आपल्या मतां-वर दृढनिष्ठा असल्याखेरीज हे प्रयोग होणार नाहींत आणि असे प्रयोग करून आपलीं मते पडताळून पाहिल्याखेरीज ही निष्ठा निर्माण होणार नाहीं. शुष्क वादविवाद करून तार्किक युक्तिवादांचीं जाळीं विणीत वसल्यानें जीवनांतील सत्याचें संशोधन आणि दर्शन होणार नाहीं. केवळ तार्किक युक्तिवादनें बुद्धीचा निर्णय होत नाहीं आणि तिला एकाग्रता येऊन कार्य करण्यास लागणारी एकनिष्ठा किंवा स्थिरता प्राप्त होणार नाहीं. अशी स्वमतासंबंधीची अनिश्चिति किंवा अनिष्ठा हिलाच कांहीं लोक शास्त्रीय बुद्धि मानितात पण ही खरी शास्त्रीय

बुद्धि नव्हे आणि केवळ हेकटपणा किंवा स्वमतासंबंधीचा दुराग्रह ही धर्मवृत्ति नव्हे. खरी धर्मवृत्ति आणि सत्यसंशोधनाची शास्त्रीय वृत्ति यांच्यांत विरोध नाही. सत्यसंशोधनास दुराग्रह आड येतो त्याच-प्रमाणे निष्ठेचा अभावहि आड येत असतो. अशी दुराग्रहरहित सत्यनिष्ठा लोकशाही समाजांत अभिप्रेत आहे. हिच्यांत परमत-सहिष्णुता आणि स्वमतनिष्ठा या दोहोंची एकत्र स्थिति असते.

अर्थातच अशा सत्यनिष्ठेशीं आपलीं मते दुसऱ्यावर अथवा समाजावर सक्तीने लादणे हे विसंगत आहे. लोकशाही राज्यांत मुळीच सक्ति नसते असे नाही, कारण राज्य म्हटलें कीं सक्ति आलीच; पण ही सक्ति करण्याची सत्ता बहुजन समाजाला अथवा त्यानें निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या हातीं दिलेली असते. राज्यसंस्थेची सक्ति न्यायप्रस्थापनेसाठीं व्हावयाची असते आणि स्वार्थबुद्धीला किंवा अहंकाराला वा ममत्वाला वश होऊन अन्यायाचें आचरण करणारां-वरही सक्ति व्हावी असा हेतु असतो. प्रत्येक सरकारपाशीं समाजाचें संघटित शस्त्रबल असतें तें लोकशाही सरकारपाशींहि असतें. प्रत्येक सरकार या शस्त्रबलाचा उपयोग आपण अन्यायाच्या प्रतिबंधासाठीं करतो असेच म्हणतें; पण हा न्यायअन्याय ठरविण्याची अंतिम सत्ता प्रत्येक राज्यपद्धतींत निरनिराळ्या ठिकाणीं असते. लोकशाही राज्यांत ही सत्ता बहुजन समाजाच्या हातीं असावी अशी योजना केलेली असते. बहुजन समाजाच्या न्यायबुद्धीला पटलेले कायदे मोडणारांस शासन करण्याची व्यवस्था लोकशाही राज्यांत करावीच लागते; पण त्या कायद्यांस बहुजन समाजाच्या न्यायबुद्धीचा पाठिंबा असतो. जोपर्यंत कोणतेंहि तत्त्व बहुजन समाजाच्या न्यायबुद्धीस पटलेलें नाही तोंपर्यंत त्याचा कायद्यांत प्रवेश होऊं नये आणि कायद्यांत प्रविष्ट

झालेल्या ज्या मतांना बहुजन समाजाच्या न्यायबुद्धीचा पाठिंबा नाही तीं कायद्यांतून काढून टाकावीत असा लोकशाहीचा न्याय आहे.

याचा अर्थ बहुजन समाजाची न्यायबुद्धि नेहमी शुद्ध असते किंवा बहुजन समाजापेक्षां कोणाची न्यायबुद्धि अधिक शुद्ध किंवा सूक्ष्मवादी नसते असा नाही. न्यायतत्त्वांच्या द्रष्टेपणांत बहुजन समाजाच्या पुढे गेलेले अनेक द्रष्टे अथवा सत्पुरुष समाजांत असतात, त्यांचे नेतृत्वहि समाजाला हवे असते, बहुजन समाजाच्या हातीं सत्ता असणाऱ्या लोकशाही राज्यांतहि त्यांच्या नेतृत्वाची अत्यंत आवश्यकता असते; पण समाजावर आपल्या तत्त्वांची सक्ति करण्याची सत्ता अशा द्रष्ट्यांच्या किंवा सत्पुरुषांच्या हातीं नसून ती बहुजन समाजाच्याच हातीं असावी असे लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांचे मत आहे. जे द्रष्टे सत्पुरुष समाजाची न्यायबुद्धि सुधारू इच्छित असतील वा त्यांचे नेतृत्व करू इच्छित असतील त्यांनीं आपले कार्य केवळ आत्मबलानेच करावे; त्यासाठी सक्तीचा, सत्तेचा अथवा हिंसेचा उपयोग करू नये. त्यांनीं आत्मबलाने प्रथम बहुजन-समाजाचे मतपरिवर्तन करावे, त्याची न्यायबुद्धि शुद्ध बनवावी आणि नंतर त्याच्याकडूनच त्याचा उद्धार करावा. अशा प्रकारे सुधारणा होण्यास थोडा वेळ लागला तरी त्यांत न्यायाच्या नांवाने अन्यायाची प्रस्थापना होण्याचा संभव कमी आहे आणि समाजाच्या न्यायबुद्धीचा होणारा उद्धार हाच त्याचा खरा उद्धार होय. आत्मोद्धाराने तत्त्व जसे वैयक्तिक उन्नतीला लागू आहे तसेच ते सामाजिक उन्नतीलाहि लागू आहे आणि सक्तीने समाजाची न्यायबुद्धि उन्नत होऊ शकत नाही. तात्पर्य न्यायप्रस्थापनेसाठी सक्तीचा अवलंब करावा लागणें हे लक्षण इतर राज्यपद्धतीप्रमाणे लोकशाही राज्यपद्धतीलाहि लागू पडत असले तरी या पद्धतीत समाजाच्या न्यायबुद्धीच्या आधारावरच या सक्तीची उभारणी

केली असल्याने तिच्यावाली यासाठी होणारी किंवा करावी लागणारी हिंसा अगदी किमान होईल अथवा व्हावी अशी अपेक्षा आहे. मात्र समाजाची न्यायबुद्धि जागृत आणि प्रखर बनविण्याचे प्रयत्न त्याच्यातील सत्यनिष्ठ सत्पुरुषांनी आपले सर्व आत्मबल खर्ची घालून करीत राहिले पाहिजे.

आंतरराष्ट्रीय शांतता आणि लोकशाही

राष्ट्रीय बंधुभावना आणि लोकशाही यांचा संबंध किती निकट आहे याचे विवेचन मागे केलेच आहे. राष्ट्रीय बंधुभावनेप्रमाणे आंतरराष्ट्रीय बंधुभावना वाढून राष्ट्रांमधील मतभेदांचा निर्णय केवळ युद्धाने म्हणजे शस्त्रबलाने लावून घेण्याची प्रथा बंद पडल्याखेरीज लोकशाहीची खरी वाढ होणार नाही. राष्ट्रांतर्गत प्रश्न युक्तिवादने, बुद्धिबलाने अथवा आत्मबलाने सोडवून घेण्याची संस्कृति सुरक्षित व्हावयाची तर आंतरराष्ट्रीय प्रश्नांचाहि निकाल शस्त्रबलाने व आत्मबलानेच लावून घेण्याची प्रथा जगांत पडली पाहिजे. मात्र तसे होण्यापूर्वी आंतरराष्ट्रीय बंधुभावना अधिक जागृत आणि प्रभावी बनावी लागेल. राष्ट्रांतर्गत न्यायअन्यायांचा विचार करतांना वैयक्तिक, जातीय, वर्गीय अहंकार आणि ममत्व यांच्यापासून अलिप्त होऊन वर्तन करणारे लोकनायक निघाल्याखेरीज राष्ट्रीय बंधुभावना निर्माण होत नाही, त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय अहंकार व ममत्व यांच्यापासूनहि मुक्त होऊन केवळ सत्यनिष्ठेने न्यायअन्यायांचा विचार करून वर्तन करणारे आणि आपल्या राष्ट्रांच्याहि अन्यायाविरुद्ध आत्मबलाने झगडणारे लोकनायक निर्माण झाल्याखेरीज ही आंतरराष्ट्रीय बंधुभावना जागृत होऊन प्रभावी बनणार नाही. असे होऊन आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांत लोकशाहीचे ध्येय अवलंबिले जाईपर्यंत राष्ट्रांतर्गत लोकशाहीहि खरी प्रभावी

बनणार नाही. युद्धे आणि लोकशाही या संस्था परस्परांना मारक असून जगाची प्रगति एक युद्धे कमी करण्याच्या दिशेने तरी झाली पाहिजे किंवा ती लोकशाहीचा विनाश करून लष्करशाहीच्या दिशेने तरी झाली पाहिजे. युरोपीय संस्कृतीची प्रगति आज लष्करशाहीच्या दिशेने अपाट्याने होत असून लोकशाहीचे ध्येयहि झुगारून देण्याकडे तिचा स्पष्ट कल होत आहे. आधुनिक युरोपांत उदय पावलेली लोकशाही संस्कृति आज तेथून नामशेष होऊं लागली आहे. हेंच तिचें भवितव्य ठरणार कीं आधुनिक युरोपीय लोकशाहीहून अधिक शुद्ध लोकशाही संस्कृति जगांत निर्माण होणार हाच आज सर्व जगापुढें अत्यंत महत्त्वाचा प्रश्न आहे.

आधुनिक लोकशाही : उद्भव आणि प्रसार : २

आधुनिक युरोपीय संस्कृतीचा जन्म

आधुनिक लोकशाहीच्या विचारांचा उद्भव युरोपांत सतराव्या शतकांत झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. पंधराव्या शतकाच्या अखेरीपासून युरोपांतील व्यापारी लोक दर्यावर्दीपणांत आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारांत पुढें येऊं लागले. सोळाव्या शतकापासून समाजांत त्यांचे वर्चस्व वाढूं लागलें आणि परंपरागत श्रेष्ठ गणलेल्या सरंजामदार वर्गाशीं या वर्गांतील लोकांचा सामाजिक लढा सुरू झाला. या वर्गांतील लोकांना अमेरिका व आशियाखंडांतील दूरदूरच्या व अज्ञात अशा

देशांत जाऊन आपलें दैव काढण्याचे नवे मार्ग आढळूं लागले आणि अनेक देशांच्या व धर्मांच्या लोकांशीं संबंध आल्यामुळें त्यांच्या विचारांतहि क्रांति होऊं लागली. या विचारक्रांतीचें एक फल म्हणजे युरोपांतील धर्मक्रांति असें म्हणतां येईल. अनेक शतकें चालत आलेल्या परंपरागत धार्मिक व सामाजिक विचारांना या धर्मक्रांतीने धक्का दिला आणि शब्दप्रामाण्य, ग्रंथप्रामाण्य आणि धर्मगुरुप्रामाण्य यांच्यापेक्षां बुद्धिप्रामाण्य आणि अनुभवप्रामाण्य यांना महत्त्व देण्याकडे समाजाचा कल होऊं लागला. या विचारक्रांतींतून आधुनिक युरोपीय संस्कृति जन्मास आली आणि तिचें संरक्षण व संगोपन युरोपीय व्यापारी वर्गानें केलें. या संस्कृतींतून बुद्धिस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक समता आणि राजकीय लोकसत्ता किंवा लोकशाही हीं सामाजिक ध्येयें निर्माण झालीं आणि या संस्कृतीच्या प्रसाराबरोबर त्यांचाहि प्रचार जगभर झाला. स्थूलमानानें सतराव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास आधुनिक लोकशाहीच्या ध्येयाचा उद्भव झाला असें मानतां येतें आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस त्याला जगन्मान्यता प्राप्त झाली असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

इंग्लिश लोकशाहीची क्रांति

इंग्लंडांत सतराव्या शतकाच्या मध्यास प्यूरिटन लोकांनीं लोकशाहीच्या नांवानें पहिली राज्यक्रांति केली आणि आपला राजा पहिला चार्ल्स याला इ. स. १६४९ जानेवारी ३० ला फाशी दिलें. राष्ट्रांनें अथवा राष्ट्राच्या कायद्यांनीं जी मर्यादित सत्ता त्याला दिली होती तिचा दुरुपयोग करून, तिच्या मर्यादा झुगारून देऊन आपल्या स्वैर इच्छेप्रमाणें जुलमी व दुष्ट धोरणानें राजसत्तेचा उपभोग घेतला असा त्याच्यावर आरोप ठेवण्यांत आला होता. इ. स. १६४९ पासून १६६० पर्यंत इंग्लंडांत लोकशाहीचा आधुनिक

काळांतील पहिलाच मोठा प्रयोग झाला असें म्हणण्यास हरकत नाही. या प्रयोगाचें नेतृत्व आलिंहर कॉम्बेल याच्याकडे असून ज्या पार्लमेंटचें नेतृत्व तो करीत होता त्यांत व्यापाऱ्यांचें वर्चस्व होतें. प्यूरिटन पंथांत व्यापारी वर्गाचेंच प्राबल्य असून त्या वर्गाच्या न्यायासंबंधी, स्वातंत्र्यासंबंधी आणि समाजधारणेसंबंधी ज्या कल्पना व आकांक्षा होत्या त्यांना मूर्त स्वरूप देण्याचें कार्य कॉम्बेलकडून घडत होतें. याच्या उलट राजपक्षाच्या बाजूस सरंजामदार आणि धर्माधिकारीवर्ग होते व त्यांचें पार्लमेंटांतील लॉर्डींच्या सभेत प्राबल्य होतें.

वर्गविग्रहांतून क्रांतीचा जन्म

हें व्यापारी वर्गाचें बंड किंवा ही क्रांति धार्मिक व राजकीय अशा द्विविध जुलमाविरुद्ध होती. धर्माधिकारीपक्ष इंग्लंडांत पुनः रोमच्या पोपचें वर्चस्व स्थापन करणार आहेत असा आरोप क्रांतिकारक प्यूरिटन करीत असले तरी प्रत्यक्ष रोमच्या पोपची सत्ता पुनः स्थापन होण्याचें फारसें भय नव्हतें. प्यूरिटन लोकांना जें धर्म-स्वातंत्र्य हवें होतें व ज्या सुधारणा हव्या होत्या त्या करण्यास धर्माधिकारी तयार नव्हते. सरंजामदार वर्गाला समाजांतील व्यापारी वर्गाचें वाढतें प्राबल्य आणि कॉमन्स सभेचें राजकीय महत्त्व असह्य वाटत होतें. अशा प्रकारें या राजकीय क्रांतीच्या बुडाशीं सामाजिक व आर्थिक वर्गविग्रह होता. व्यापारीवर्ग हा आपणच राष्ट्राचे व सामान्य जनतेचे प्रतिनिधि म्हणून अनियंत्रित राजसत्ता आणि प्रतिगामी धर्मसत्ता यांच्याविरुद्ध झगडत होता आणि सामान्य शेतकरीवर्गाचाहि सरंजामदार वर्गाविरुद्ध व्यापारी वर्गाला पाठिंबा होता.

क्रॉम्वेलच्या क्रांतीची फलश्रुति

क्रॉम्वेलच्या नेतृत्वाखाली इंग्लंडांत स्थापन झालेली लोकशाही फार काळ टिकली नाही आणि जितका काळ ती अस्तित्वांत होती तितक्या काळांतहि तिला अनियंत्रित लष्करशाहीचें स्वरूप प्राप्त झालें. इ. स. १६६० मध्ये पुनः राजशाही स्थापन झाली व दुसरा चार्ल्स गादीवर आला. तथापि (१) इंग्लंडांतील अनियंत्रित राजसत्ता कायमची नष्ट होऊन पार्लमेंटचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें. (२) पार्लमेंटांतहि लॉर्डोंच्या सभेपेक्षां कॉमन्ससभेचें महत्त्व वाढलें. (३) रोमन कॅथॉलिक पंथाचें निर्मूलन होऊन पुनः पोपची धर्मसत्ता इंग्लंडांत स्थापन होण्याची भीति उरली नाही. (४) ब्रिटिश लोकांना लष्करशाहीचा इतका तिटकारा आला कीं राष्ट्रांत खडे सैन्य मुळींच असूं नये असें त्यांना वाटूं लागलें. या सर्व गोष्टींना हरताळ फासून प्रगतीचीं चक्रे उलट फिरवण्याचा प्रयत्न दुसऱ्या जेम्सनं केला तेव्हां इ. स. १६८८ मध्ये पुनः राज्यक्रांति झाली आणि इंग्लंडांत लोकनियंत्रित राजसत्ता कायमची स्थापन झाली.

अयशस्वी आर्थिक क्रांतीचीं बीजे

पण याच क्रांतीच्या वेळीं इंग्लंडांत दुसरी एक क्रांति होऊं घातली होती अथवा दुसऱ्या एका क्रांतीच्या अस्पष्ट कल्पना या क्रांतिकालांत जन्मास आल्या होत्या, त्या मात्र यशस्वी होऊं शकल्या नाहींत. क्रॉम्वेलच्याच सैन्यांत लेव्हलर्स आणि डिगर्स या नांवाचे कांहीं लोक होते. लिलबर्न व विन्स्टनले हे त्यांचे पुढारी असून धर्मछळ आणि अनियंत्रित राजसत्ता यांच्यापासून समाजावर अन्याय होतो त्याचप्रमाणें समाजांतील धनिक वर्गापासून निर्धन वर्गावर जुलूम होत असतो या जुलमापासून निर्धन वर्गाचें संरक्षण करण्याचें कार्य लोकशाही सरकारनें केलें पाहिजे किंबहुना सधन-

निर्धन असा वर्गभेदच नष्ट केला पाहिजे असें या लोकांचें म्हणणें होतें. लोकशाही राज्य हें श्रीमंतांचें व गरीबांचें सर्वांचेंच असलें पाहिजे, श्रीमंतांप्रमाणें गरीबांनाहि मताधिकार असला पाहिजे, बेकारांना धंदा देण्याची, गरीबांना व्यापाऱ्यांनीं लुबाडूं नये म्हणून बाजार-भावांवर नियंत्रण करण्याची आणि निसर्गदत्त संपत्ति सर्वांना समप्रमाणांत उपभोगतां येण्याची व्यवस्था लोकशाही सरकारनें केली पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. ज्यांच्यापाशीं स्वतःचें शेत नाहीं आणि स्वतंत्र धंदा करण्यास पुरेसें भांडवल नाहीं अशा शेतावरील मजुरांची आणि छोट्या व्यापाऱ्यांची लोकशाही राज्यापासून ही अपेक्षा होती. ही अपेक्षा सफल व्हावयाची तर धार्मिक व राजकीय जुलमांप्रमाणें आर्थिक जुलूम आणि आर्थिक विषमता यांचा अंत करणें अवश्य आहे. या आर्थिक समतेच्या तत्त्वांवर एकवर्गसमाज निर्माण करण्याच्या व नवी समाजरचना करण्याच्या कल्पना विशद व निश्चित बनलेल्या नव्हत्या आणि ज्या निर्धन कामगार वर्गाला या सामाजिक क्रांतीची आवश्यकता असते असा कामगारवर्ग जागृत व संघटित बनलेला नव्हता. औद्योगिक क्रांति झाल्यानंतर समाजांतील फार मोठ्या वर्गाचा कामगार वर्गांत समावेश होऊन समाजसत्ताक क्रांतीच्या कल्पना सुस्पष्ट आणि निश्चित बनल्या. तशी अवस्था अद्यापि या कल्पनांना प्राप्त झालेली नव्हती; तथापि समाजसत्ताक क्रांतीच्या कल्पनांचीं बीजे आधुनिक काळांतील पहिल्या लोकताक क्रांतीच्या वेळीं सामान्य जनतेच्या अंतःकरणांत पेरिलीं गेलीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण समाजरचनेचा आर्थिक पाया उखडून काढून तो नव्या तत्त्वावर घालण्याच्या या कल्पना त्यावेळीं यशस्वी झाल्या नाहींत आणि लोकसत्ताक क्रांतीला आर्थिक क्रांतीचें स्वरूप प्राप्त झालें नाहीं.

आर्थिक क्रांतिविरोधी एकजूट

राजपक्ष आणि लोकपक्ष यांच्या लढ्याच्या काळांत देशांतील बराच भाग उध्वस्त झाला, बेकारी वाढली, धनोत्पादन मंदावलें आणि बाजार-भावहि भयंकर कडाडले. या आर्थिक अरिष्टांमुळे सधन निर्धन वर्ग-भेद विशेष भासूं लागला आणि धार्मिक व राजकीय जुलुमांपेक्षांहि आर्थिक जुलुमाची जाणीव निर्धन वर्गाला अधिक तीव्रतेनें होऊं लागली. या अनुभवांतून या आर्थिक क्रांतीच्या कल्पना निर्माण झाल्या होत्या पण त्या पुढें येतांच आपापसांतील मतभेद विसरून सर्व धनिकवर्ग या क्रांतिकारक कल्पनांना चुरडून टाकण्यास अथवा निर्मूल करण्यास एक झाले. जमीनदार—सरंजामदारवर्ग आणि धनिक व्यापारीवर्ग हे दोघे आपले हितविरोध तडजोडीनें मिटविण्यास आणि आपल्या मालमत्तेवर येऊं लागलेल्या या संकटास एकमुखानें तोंड देण्यास तयार झाले. या दोन वर्गांनीं समाजांत फैलावूं लागलेल्या या क्रांतिकारक कल्पनांना चुरडून टाकण्यास क्रॉम्वेलच्या लष्कर-शाहीस साहाय्य केलें आणि क्रॉम्वेलच्या मृत्यूनंतर शुद्ध लोकशाहीची स्मृतिहि भयानक मानून इंग्लंडांत लोकनियंत्रित राजसत्तेची स्थापना केली.

लोकशाहीला धनिकशाही वळण लागलें

या वेळेपासून क्रांतिकारक जहाल मतांची जी भीति ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या मनावर बसली आहे ती अद्यापि नष्ट झालेली नाही. तसेंच लोकशाहीच्या ध्येयांत आर्थिक समतेचा अंतर्भाव होऊं नये असें वळण या वेळेपासूनच युरोपीय लोकशाही कल्पनांना लागूं लागलें. या वळणामुळेच आज युरोपीय लोकशाहीला धनिकशाही स्वरूप (Plutocratic democracy) प्राप्त झालें असून तिचें नेतृत्व राष्ट्रां-तील धनिक वर्गाकडे गेलें आहे. तात्पर्य सतराव्या शतकांतील इंग्लंडांत

आधुनिक काळांतील पहिली लोकशाही क्रांति झाली, या क्रांतीत मध्यम व्यापारी वर्गाला अभिप्रेत असणाऱ्या धार्मिक व राजकीय सुधारणांचा पाया घालण्यांत आला, जमीनदारवर्ग व धनिक व्यापारी यांच्यांतील सामाजिक समतेला मान्यता मिळाली, कॉमन्स सभेकडे राष्ट्राचें नेतृत्व आलें आणि अनियंत्रित राजसत्तेपासून लोकांच्या जीवितवित्ताला येणारा धोका नष्ट झाला. याचवेळीं आर्थिक समतेच्या कल्पना निघून धनिकांपासून निर्धनांवर होणाऱ्या अन्यायांच्या व आक्रमणाच्या निराकरणाची मागणी जनतेकडून पुढें आली, पण तिचा लोकशाहीशीं व सामाजिक समतेशीं कांहीं संबंध नाहीं, सधन-निर्धन हा वर्गभेद नैसर्गिक व परमेश्वरकृत आहे व तो नष्ट झाल्यास समाज उच्छिन्न होईल अशा मिपानें ही मागणी धुडकावून लावण्यांत आली. लोकशाही राज्य हें राष्ट्रांतील सर्व धनिकांचें राज्य आहे आणि मालमत्तेचा हक्क हा त्रिकालाबाधित निसर्गदत्त हक्क आहे, त्याच्यावर आक्रमण करण्याचा हक्क राज्यसंस्थेस नाहीं, ही विचारसरणी हळू हळू सर्वमान्य होऊ लागली आणि लोकराज्य म्हणजे धनिकराज्य असें समीकरण विचारी लोक बसवू लागले.

पार्लमेंटचें धनिकशाही स्वरूप

इंग्लंडांत इ. स. १६८८ नंतर पार्लमेंटचें व विशेषतः कॉमन्स सभेचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें हें खरें असलें तरी त्यावेळीं कॉमन्स सभा ही इंग्लंडांतील सामान्य जनतेची प्रतिनिधि सभा होती असें म्हणतां येत नाहीं. ती इंग्लंडांतील केवळ जमीनदार व बडे व्यापारी यांची प्रतिनिधि असून लॉर्ड्नीची सभाही उघडच आनुवंशिक सरदार व बडे धर्माधिकारी यांची सभा होती व आहे. यामुळे इंग्लंडांत पार्लमेंटचें वर्चस्व सतराव्या शतकाच्या अखेरीपासून झालें याचा अर्थ तेथें लोकशाहीची प्रस्थापना त्यावेळीं झाली असा करतां येत

नाहीं. तेथें धनिकशाही निर्माण झाली येवढाच याचा खरा अर्थ होता. पुढें अठराव्या शतकांत औद्योगिक क्रांति झाली तिच्यामुळे दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील शहरें ओस पडून उत्तरेकडे मोठी शहरें निर्माण झालीं. तथापि कॉमन्स सभेच्या प्रतिनिधींची वांटणी निर-
निराळ्या विभागांत पूर्वीच्या प्रमाणांतच झालेली होती. यामुळे नव्या औद्योगिक शहरांतील कारखानदारांना योग्य प्रतिनिधित्व मिळेना. हा अन्याय दूर करण्यासाठीं लोकशाहीच्या नांवानें प्रचंड चळवळ झाली व तिचा परिणाम होऊन १८३२ चा पार्लमेंट सुधारणा कायदा झाला तरीहि सामान्य जनतेला म्हणजे कामगार वर्गाला मताधिकार मिळाला नाहीं. यानंतर एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यास चार्टिस्ट नांवाची प्रचंड चळवळ तेथील कामगारांनीं केली आणि पुनः लोकशाही बरोबरच आर्थिक समता स्थापन करण्याचें ध्येय जोरांत पुढें आलें. चळवळ दडपून टाकून १८६७ सालीं शहरांतील कामगारांना मताधिकार देऊन संतुष्ट करण्यांत आलें. तरीहि खेड्यांतील कामगारांना मताधिकार मिळाला नव्हता. तो इ. स. १८८४ सालीं देण्यांत आला. या वेळपासून कामगारपक्ष निर्माण होऊन त्यांचे प्रतिनिधि कॉमन्स सभेंत जाऊं लागले. तथापि १९१८ पर्यंत सार्वत्रिक मताधिकाराचें व स्त्रियांच्या मताधिकाराचें तत्त्व मान्य झालें नव्हतें. हीं तत्त्वे या वेळीं मान्य झालीं व स्त्रियांना मताधिकार प्राप्त होण्यास तीस वर्षांची अट होती तीहि १९२२ सालीं बदलून पुरुषांप्रमाणें त्यांनाहि वयांत आल्याबरोबर मताधिकार मिळावा असा कायदा झाला. अशा प्रकारें पार्लमेंटकडे राजकीय सत्ता आल्यानंतर दीडशे वर्षांनीं पार्लमेंटला राजकीय मताधिकारा-
च्या दृष्टीनें लोकशाही स्वरूप इंग्लंडांत प्राप्त झालें. पण या राज-
कीय मताधिकारामुळे आज आपलें राज्य आपल्या देशांत आहे

असें तेथील कामगारवर्गांला वांटत आहे किंवा नाही याची शंकाच आहे. आपल्या देशांतील राज्य हें लोकशाहीचें सोंग घेतलेलें भांडवलशाही राज्य आहे असें तेथील बहुतेक विचारी लोकांना पटलेलें असून ही जाणीव कामगारवर्गांत अपाठ्यानें पसरत आहे. आर्थिक वर्गभेद नष्ट झाल्याखेरीज राजकीय लोकशाही फारशी महत्त्वाची नाही हें तत्त्व तेथील राज्यशास्त्रज्ञांना आतां स्पष्ट दिसत आहे व प्यूरिटन क्रांतीच्या वेळीं पुढें आलेल्या लेव्हलर्स वगैरे पंथांकडे पाहाण्याचा त्यांचा दूषित दृष्टिकोण सुधारूं लागला आहे.

अमेरिकन स्वातंत्र्य युद्ध आणि निर्धन वर्ग

इंग्लंडांतील सतराव्या शतकांतील क्रांतीनंतर अठराव्या शतकांत अमेरिका आणि फ्रान्स या देशांत लोकशाहीच्या नांवानें क्रांत्या झाल्या. त्यांपैकी पहिली अमेरिकेंतील ब्रिटिश वसाहतींनीं केली आणि तेथें ‘अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें’ या नांवानें एक नवें राष्ट्र निर्माण झालें. ब्रिटिश राज्यक्रांतीप्रमाणें अमेरिकन राज्यक्रांतीचें नेतृत्वहि अमेरिकेंतील व्यापारी कारखानदार वर्गाकडेच होतें, पण ब्रिटिश राज्यक्रांतीच्या वेळीं एकाच राष्ट्रांतील दोन वर्गांत लढा झाला तर अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या वेळीं वसाहतींतील व्यापारी-कारखानदार आणि ब्रिटनमधील व्यापारी-कारखानदार यांच्यांत लढा झाला. यामुळे अमेरिकन राज्यक्रांतीला राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा असें म्हणतात. हा राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा लढा लोकशाहीच्या नांवानेंच झाला आणि तो यशस्वी होऊन तेथें लोकशाही राज्य निर्माण झालें, पण तेथें वर्गयुद्धांतून या लोकशाहीचा जन्म झाला असें म्हणतां येत नाही. तथापि इंग्लंडांतील राज्यक्रांतीच्या वेळेप्रमाणें अमेरिकन राज्यक्रांतीच्या वेळींहि व्यापारी-कारखानदार वर्गांला अभिप्रेत असणाऱ्या केवळ राजकीय क्रांतीच्या पुढें जाऊन

कामकरी-शेतकरी वर्गाची सुधारणा करण्यासाठी व्यापारी कारखानदार वर्गाच्या स्वातंत्र्यावर बंधने घालून आर्थिक समतेचे कायदे करावेत असे विचार निर्माण झाले होते व “ Shay's revolt ” (शेचें बंड) या नांवाचें एक बंडहि या वर्गाविरुद्ध झालें होतें. पण तें तात्काळ दडपून टाकण्यांत आलें. तथापि अमेरिकेचें राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचें युद्ध समाजांतील निर्धन वर्गापर्यंत पोहोचलेंच नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तेथील निर्धन शेतकरी, कामकरी किंवा गुलाम यांनीं या युद्धांत फारसा भाग घेतला नाहीं आणि स्टॅंपावरील कर अथवा चहावरील कर या ज्या दोन बाबींच्या निमित्तानें हें स्वातंत्र्य युद्ध झालें त्यांत शेतकरी कामकरी जनतेच्या हिताहिताचा फारसा संबंध नव्हता. कायदेशीर व्यवहारावरील स्टॅंप ड्यूटी ही व्यापारीवर्गावरच विशेषतः बसत असून चहा हा त्यावेळीं केवळ श्रीमंतांच्या चैनीचा पदार्थ गणला जात असे. हा लढा वस्तुतः ब्रिटन व अमेरिका या दोन देशांतील व्यापारी-कारखानदारांचा असून वसाहतींतील निर्धन वर्गाला कोणी राबवावें व पिळून काढावें येवढाच प्रश्न त्याच्या बुडाशीं होता असें म्हणणारेहि कांहीं लोक आहेत. ब्रिटनसारखा सरंजामदार वर्ग अमेरिकेंत नव्हता आणि अमेरिकेंतील निर्धन जनतेच्या हिताला विरोध राजाचा किंवा सरंजामदार वर्गाचा नसून व्यापारी-कारखानदार वर्गाचाच होता. पण त्यावेळीं हा हितविरोध फारसा विशद झाला नव्हता आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या भावनेनें तो दृष्टिआड झाला होता. तथापि ब्रिटन-प्रमाणें अमेरिकेंतील क्रांतीचें नेतृत्व व्यापारी-कारखानदार वर्गाकडेच असल्यानें तेथील लोकशाहीला ज्यामुळें धनिकशाही स्वरूप प्राप्त होईल अशा कल्पनांच्या आधारावरच तिचा पाया घालण्यांत आला. आज अमेरिकेंतील लोकशाही तेथील भांडवलशाहीच्या पूर्ण

ताब्यांत गेलेली आहे आणि तेथे आर्थिक किंवा सामाजिक विषमता मुळीच दिसून येत नाही. तथापि इ. स. १७७६ साली जो स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा अमेरिकन क्रांतिकारकांनी काढिला त्यांत पुढील तत्वे उद्घोषित करण्यांत आली होती.

स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा

“ जेव्हां ऐतिहासिक घडामोडींच्या क्रमानुसार एका लोकांना दुसऱ्या लोकांशी असलेले राजकीय संबंध तोडून निसर्गाच्या व परमेश्वराच्या कायदानुसार प्राप्त होणारा जगांतील इतर राज्यांच्या बरोबरीचा, स्वतंत्र राष्ट्राचा, दर्जा प्राप्त करून घ्यावयाचा असतो, तेव्हां आपणास असे करणे कां भाग पडत आहे, ते जगाला जाहीर करणे जगांतील लोकमताला योग्य मान देण्याच्या दृष्टीनें अवश्य असते. पुढील तत्वे स्वयंसिद्ध आहेत असे आमचे मत आहे. सर्व मानव हे जन्मतः समान निर्मिलेले आहेत. परमेश्वराने त्या सर्वांना कांही अविनाशी हक्क दिलेले आहेत. अशा हक्कांत जीवित, स्वातंत्र्य आणि सुखाचा प्रयत्न हे प्रमुख आहेत. या हक्कांच्या शाश्वतिसाठीच सरकारे निर्माण करण्यांत येत असतात आणि लोकांच्या संमतीतून त्यांच्या न्याय्य सत्तेचा उद्भव होत असतो. जेव्हां कोणतीही राज्यपद्धति या साध्यांना हानिकारक होऊं लागते तेव्हां ती राज्यपद्धति बदलण्याचा अथवा नष्ट करण्याचा आणि आपल्या सुखास व सुरक्षिततेस अधिकांत अधिक पोषक होतील अशा तत्वांच्या आधारावर आपल्या मतानुसार नवे राज्य स्थापन करण्याचा हक्क तेथील लोकांना असतो. ”

स्वातंत्र्यापूर्वीची अंधाधुंदी

इ. स. १७७६ साली अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याचा हा जाहीरनामा प्रसिद्ध झाला. या वेळपासून १७८९ पर्यंत म्हणजे तेरा वर्षेपर्यंत

हा स्वातंत्र्याचा लढा आणि अमेरिकन राष्ट्रांच्या निर्मितीचें कार्य चालू होतें. १७८९ सालीं नव्या राज्ययंत्राच्या संस्थापनेचें हें कार्य पुरें होऊन 'अमेरिकन संस्थानांचें संयुक्त राज्य' या नांवाचें एक नवें लोकशाही राष्ट्र निर्माण झालें आणि जॉर्ज वॉशिंग्टन हा त्याचा पहिला लोकनियुक्त अध्यक्ष झाला. पण तत्पूर्वी इ. स. १७८१ च्या १९ ऑक्टोबरला लॉर्ड कॉर्नवालिसचा वॉशिंग्टननें अखेरचा पराभव केला आणि लवकरच ब्रिटिशांनीं अमेरिकेच्या स्वातंत्र्याला मान्यता दिली होती. यानंतर सात वर्षेपर्यंत निर-
निराळ्या वसाहतींत नव्या राज्याच्या स्थापनेसंबंधी झगडे चालू होते व अखेरच्या एक दोन वर्षांत तर सर्वत्र पूर्ण बेबंदशाही व अराजक अनवस्थाच माजली होती. पण अखेरीस संयुक्त राज्याची स्थापना झाली आणि संपूर्ण लोकशाहीचें एकमेव आदर्श राज्य निर्माण झालें असें जग म्हणूं लागलें. आज या लोकशाहीलाच जगांत अत्यंत प्रबल आणि संपन्न अशा धनिकशाही राज्याचें स्वरूप प्राप्त झालेलें असून त्या राज्यांतील कामगार आणि नीग्रो यांना आपलें स्वातंत्र्य व सुख किंबहुना जीवितहि पूर्णपणें सुरक्षित आहे अशी शाश्वति वाटत नाही. तसेंच या हक्कांच्या दृष्टीनें सर्व मानव समान दर्जाचे आहेत, असाहि अनुभव त्यांना येत नाही.

फ्रेंच राज्यक्रांति आणि वर्गयुद्ध

अमेरिकेतील ब्रिटिश वसाहतींनीं स्वातंत्र्य युद्ध केलें तेव्हां युरोपांतून व विशेषतः फ्रान्समधून अनेक तत्त्वनिष्ठ स्वयंसेवक या युद्धांत लोकशाहीकरितां लढण्यासाठीं गेले होते. याचा परिणाम लोकशाहीसाठीं फ्रान्स देशांत एक प्रचंड क्रांति होण्यांत झाला हें अगदीं साहजिक असेंच झालें. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस इ. स. १७८९ मध्ये फ्रान्स देशांत या क्रांतीचा भडका उडाला

आणि त्यांत फ्रान्समधील राजा सोळावा लुई, त्याची राणी, सरंजामदारवर्ग आणि त्याला परंपरेने प्राप्त झालेले जादा हक्क व सवलती या सर्वांच्या आहुति पडल्या. या क्रांतीचा सर्व रोख अनियंत्रित राजशाही आणि सरंजामदारवर्ग यांच्याविरुद्ध होता. सरंजामदारवर्ग आणि व्यापारी कारखानदारवर्ग या दोन वर्गांतील हा लढा आहे आणि व्यापारी-कारखानदार वर्ग हा जनतेचा प्रतिनिधि आहे अशी भावना त्यावेळीं बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर सर्व युरोपभर पसरली होती आणि युरोपांतील अनियंत्रित राजे आणि सरंजामदार वर्ग ही क्रांति दडपून टाकण्याच्या कार्यात एक झाले. अंतर्गत वर्गकलहाच्या क्रांतीला लवकरच अशा प्रकारे युरोपीय महायुद्धाचे स्वरूप प्राप्त झाले आणि यांतूनच अखेरीस फ्रान्समध्ये नेपोलियनची लष्करशाही निर्माण झाली. नेपोलियनने लोकशाहीच्या नांवाने बहुतेक युरोपियन राज्यांचा पाडाव केला आणि फ्रान्सचे आधिपत्य सर्व युरोपावर प्रस्थापित केले. पण ब्रिटिशांनी त्याच्याविरुद्ध लढणाऱ्या सर्व शक्तींचे एकीकरण करून नेपोलियनचा व या अल्पकालीन फ्रेंच साम्राज्याचा पाडाव इ. स. १८१५ साली केला. यापूर्वीच्या पंचवीस वर्षांत लोकशाही ध्येयाचे क्रांतिकारक विचार सर्व युरोपभर प्रचंड घडामोडी करीत होते आणि त्यांनी युरोपांतील सरंजामशाही व अनियंत्रित राजशाही यांना जो धक्का दिला तो त्यावेळीं जरी त्यांना नामशेष करू शकला नाही तरी पुढील पन्नास वर्षांत युरोपांतील बहुतेक राज्यांत लोकशाही संस्थांचा उदय झाला आणि लोकशाहीचे ध्येय १८७० नंतरच्या काळांत सर्व युरोपतांच नव्हे तरी सर्व जगांत मान्यता पावू लागले. ही मान्यता त्याला प्राप्त होण्यास युरोपांतील बहुतेक राज्यांतील व्यापारी-कारखानदार वर्गास राज्यक्रांत्यांचे प्रयोग करावे लागले.

तथापि फ्रान्समधील इ. स. १७८९ मधील क्रांतीच्या इतकी प्रचंड क्रांति एकोणिसाव्या शतकांत कोणत्याहि देशांत झाली नाही.

समाजसत्ताक क्रांति व खरी खोटी लोकशाही

इ. स. १९१७ सालीं रशियामध्ये जी समाजसत्ताक क्रांति झाली तिने मात्र फ्रान्समधील अठराव्या शतकांतील क्रांतीला मार्गे टाकिले आणि समाजसत्ताक क्रांति होऊन भांडवलशाही नष्ट झाल्या-शिवाय आणि मालकमजूर हा वर्गभेद नष्ट होऊन एकवर्गसमाज निर्माण झाल्याशिवाय खरी लोकशाही निर्माण होत नाही अशी विचारक्रांति सर्व जगांत घडवून आणिली. यामुळे इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका या देशांतील लोकशाही ही खरी लोकशाही नसून त्यांची संस्कृति ही भांडवलशाही व साम्राज्यशाही संस्कृति आहे आणि तिचा आधार आर्थिक व राजकीय परोपजीवन हा आहे असें बहुतेक विचारवंतांना पटून लागले आहे. भांडवलप्रधान लोकशाही आणि समाजसत्ताक लोकशाही अशीं लोकशाहीचीं दोन स्वरूपे असून त्यांपैकी पहिली खोटी व दुसरी खरी लोकशाही हे विचार केवळ विचार किंवा ध्येय या दृष्टीने इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका या देशां-तील राज्यशास्त्रज्ञ आणि बहुजन यांच्यांत आज फार व्यापकत्वाने फैलावले आहेत.

लोकशाहीवरील दोन गंडान्तरे

इ. स. १९१७ मधील रशियांतील क्रांतीनंतर चालू महायुद्ध सुरू होईपर्यंतच्या वीस बावीस वर्षांच्या काळांत समाजसत्ताक क्रांति करण्याचे अथवा समाजसत्ताक लोकशाही स्थापन्याचे अनेक लहान मोठे प्रयत्न युरोपांत झाले, पण ते कोठेच यशस्वी झाले नाहीत. असा मोठा प्रयोग स्पेनमध्ये झाला पण तो युरोपांतील

भांडवलशाहीच्या सर्व पुरस्कर्त्यांनीं दडपून टाकिला. याच्या उलट युरोपांत लोकशाही ध्येयाचा उघडपणें त्याग करून भांडवलशाहीचें संरक्षण करण्यासाठीं फॅसिस्ट अथवा नाझी पक्षांची अनियंत्रित सत्ता निर्माण झाली, असून त्यांनीं सर्वत्र लष्करशाही वातावरण निर्माण केलें आहे. इंग्लंड आणि फ्रान्स येथील लोकशाही ही खरी लोकशाही नसून ती तेथील भांडवलदार वर्गाची साम्राज्यशाही आहे व तशी साम्राज्यशाही निर्माण करण्याचा आमच्या राष्ट्रांनाहि हक्क आहे असें नाझी व फॅसिस्ट पक्ष आपापल्या देशांतील लोकांना सांगत असून या साम्राज्याच्या मोहानें तेथील जनताहि या पक्षांची अनियंत्रित सत्ता स्वीकारून लोकशाहीचा त्याग करीत आहेत. अशा प्रकारें इ. स. १७८९ मध्ये फ्रेंच क्रांतीच्या रूपानें प्रगट होऊन सर्व युरोपीय राजकारणावर शेसवार्शें वर्षें प्रभाव गाजविणारें आणि सर्व जगभर मान्यता पावलेलें लोकशाहीचें ध्येय आज युरोपांत लोप पावूं लागलें आहे.

फ्रेंच क्रांतीच्या वेळचे समाजसत्ताक क्रांतिकारक

युरोपीय लोकशाहीला धनिकशाही स्वरूप प्राप्त होणार हें ओळखणारे आणि तिला समाजसत्ताक लोकशाहीचें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करणारे क्रांतिकारक इ. स. १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीच्यावेळीं पुढें आले होते. त्यांचा नेता बॅबूफ हा होता व त्यानें रॉबिसपीअर या जॅकोबिन् पुढाऱ्याच्या शिरच्छेदानंतर (इ. स. १७९४) समाजसत्ताक क्रांति करण्याचा प्रयत्न केला पण त्याचा तो प्रयत्न यशस्वी झाला नाहीं. पुढें एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास कार्ल मार्क्स व एन्जल्स यांनीं समाजसत्ताक क्रांतीचें शास्त्र बनविलें आणि रशियांतील लेनिन्प्रभृति कम्युनिस्टांनीं तें पूर्ण करून बोल्शेविक क्रांति केली. या समाजसत्ताक

अथवा कामगारशाही क्रांतीची पाळेमुळे फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळच्या बँवूफच्या बंडापर्यंत जाऊन पोहोचलेली आहेत.

जुन्या बदमाशांच्या ठिकाणी नवे बदमाश

व्यापारी-कारखानदार वर्गाचे मालकी हक्क अथवा मालमत्तेचे हक्क हे त्रिकालाबाधित अथवा निसर्गदत्त आहेत आणि त्यांच्या सरंक्षणासाठीच राज्यसंस्था आहे अशा विचारांच्या आधारावर फ्रेंच लोकशाहीच्या क्रांतीची उभारणी झालेली होती. खासगी मालमत्तेची सुरक्षितता हा लोकशाहीचा पाया बनला आणि ज्यांच्यापाशी स्वतःची जमीन अथवा मालमत्ता नाही त्यांना, फक्त स्वतःची श्रमशक्ति बाजारांतील जड वस्तूप्रमाणे चढाओढीने धनिकांना विकून त्यांचे गुलाम बनण्याचे, करारस्वातंत्र्य मिळाले. जमीनदार-सरंजामदार-वर्ग नष्ट झाला आणि देशांत लोकशाहीच्या नांवाने व्यापारी-कारखानदार वर्गाचे राज्य सुरू झाले. या घडामोडीस उद्देशून बँवूफ हा आपल्या कोर्टापुढील जवानीत म्हणतो* “राज्यक्रांतीचे क्लेशावह परिणाम पाहून मला व माझ्या सहकाऱ्यांना विषाद होत आहे. जुन्या बदमाशांचे राज्य नष्ट होऊन नव्या बदमाशांचे राज्य सुरू झाले आहे येवढाच बदल या क्रांतीने झाला आहे.” सर्वांना सुख प्राप्त करून देणे हे समाजाचे ध्येय आहे. समतेच्या राज्याविना हे शक्य नाही व निसर्गाच्या कायद्याचाहि तोच अर्थ आहे. समाजांत निर्माण होणाऱ्या संपत्तीवर सर्व व्यक्तींचा नित्याचा हक्क आहे. खासगी मालमत्ता आणि सधन निर्धन भेदभाव यांना मान्यता देणे

*“ My companions and I,” he told his judges “ have groaned over the unhappy results of The Revolution..... it has merely replaced a band of ancient scoundrels by a band of new ones” P. 25 : The Socialist tradition in French Revolution by Laski.

म्हणजे समाजाच्या गाभाऱ्यांतच चोरीला मान्यता देण्यासारखे आहे. आनुवंशिक संपत्ति हा अन्याय आहे आणि बुद्धिमानांना श्रेष्ठ गणण्यांतहि धोका आहे. सर्व कामांचे मोल सारखेच आहे आणि सर्वप्रकारच्या कर्तबगारीला सारखेच बक्षिस मिळाले पाहिजे हे साध्य करण्यास समाजाची समाईक मालकी हेच एक साधन आहे. जमिनीवर व कारखान्यांवर सामाजिक मालकी स्थापन केली पाहिजे आणि सर्वांना सक्तीने काम करावयास लाविले पाहिजे. शिक्षणहि सर्वांना समानतेने दिले पाहिजे. या ध्येयांच्या प्राप्तीसाठी निर्धन कष्टजीवी वर्गाच्या साहाय्याने कांहीं काळ समाजसत्ताक पक्षाने आपली अनियंत्रित सत्ता देशांत स्थापन केली पाहिजे आणि धनिकशाही निर्माण करणाऱ्यांस समाजाचे शत्रू लेखून दडपून टाकिले पाहिजे. या क्रांतिकालांत समाजांत लोकशाही नांदणार नाही पण त्यानंतर एकवर्गसमाज स्थापन होईल व खरी लोकशाही निर्माण होईल. अशा प्रकारचे बँबूफ या क्रांतिकारकाचे विचार होते. याच विचारांचा विकास कम्युनिस्टांनी केला असून त्या पक्षाचे क्रांतिकारक आज जगांतील सर्व देशांत पसरलेले आहेत. रशियाखेरीज कोणत्याहि देशांत त्यांना अद्यापि यश आलेले नसले तरी भांडवलप्रधान लोकशाही ही खरी लोकशाही नव्हे हे त्यांचे मत सर्व विचारवंतांस आज पटलेले आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. पण समाजसत्तेच्या व आर्थिक समतेच्या प्रस्थापनेसाठी अनियंत्रित कामगारशाही प्रस्थापित करण्याचा त्यांचा मार्ग मात्र सर्वमान्य झालेला नाही.

लोकशाहीला साम्राज्यशाहीचा आधार

आधुनिक युरोपांतील लोकशाही ही जशी भांडवलशाही औद्योगिक घटनेमुळे दुभंगून जाऊन खोटी बनली आहे त्याचप्रमाणे ती

साम्राज्यशाहीमुळेहि विपरीत बनलेली आहे. ब्रिटिश व फ्रेंच लोकशाही राष्ट्रांची साम्राज्ये इतर खंडांत पसरली आहेत त्याचप्रमाणे अमेरिकेनेहि क्यूबा, फिलिपाईन, हॅटी, हवाई वगैरे बेटांवर आपले साम्राज्य स्थापिले असून मध्य अमेरिका व दक्षिण अमेरिका येथील राज्यांवर आपले आर्थिक व राजकीय वर्चस्व स्थापन केले आहे. आपल्या औद्योगिक मालाला राखीव बाजार पेठा मिळाव्यात कारखानदारीस लागणारा कच्चा माल सवलतीने मिळावा, देशांतील जादा संपत्ति कर्जाऊ घेणारे ऋणको देश मिळावेत, जादा लोकसंख्येस वसाहती करण्यास प्रदेश मिळावेत आणि राज्यकारभारांतील वरिष्ठ नोकऱ्या मिळाव्यात अशा अनेक हेतूनीं हीं भांडवलप्रधान लोकशाही राज्ये आपला साम्राज्यविस्तार करीत असतात. देशांतील राज्ययंत्रे ज्या भांडवलदार वर्गाच्या हातीं आहेत त्या वर्गाला तर या आर्थिक साम्राज्यशाहीमुळे फायदा होतोच पण या भांडवलदार वर्गाच्या नोकरांत राबणाऱ्या कामगार वर्गालाहि आपल्या राष्ट्राच्या या साम्राज्यापासून आपले आर्थिक हित होत आहे असे वाटत असते. या साम्राज्यांच्या अस्तित्वांमुळे आपल्या देशांत जादा संपत्तीचा जो ओघ येत असतो त्यामुळेच आपली राहणी इतर राष्ट्रांतील सामान्य जनतेच्या राहणीपेक्षा अधिक संपन्न राहू शकते असे इंग्लंड-फ्रान्स-अमेरिका या राष्ट्रांतील कामगारांनाहि वाटत असते. यामुळे या राष्ट्रांत साम्राज्याची आकांक्षा अगदी खालच्या थरापर्यंत जाऊन पोहोचल्याचे दिसून येते.

लोकशाहीची भ्रष्टता

हा साम्राज्यवाद आणि ही साम्राज्यशाही लोकशाहीशीं अगदी विसंगत आहेत आणि साम्राज्यांतील अंकित देशांच्या राष्ट्रीयत्वाला आणि स्वातंत्र्याला मारक आहेत. पण त्यांच्या आधारावर प्रमुख

राष्ट्रांतील वैभव बरेंचसें अवलंबून असल्यानें तेथील लोकशाही राज्ययंत्र टिकून राहण्यास त्यांचा अप्रत्यक्षपणें उपयोग झालेला आहे असेंहि कांहीं लोकांचें म्हणणें आहे. उदाहरणार्थ इंग्लंडांत औद्योगिक क्रांती-नंतर भांडवलदार व कामगार असे दोन वर्ग निर्माण होऊन त्यांच्यांत वर्गकलह सुरू झाला. हा वर्गकलह असाच वाढत गेला असता तर या कलहांत देशांतील कोणातरी एका वर्गाची अनियंत्रित सत्ता स्थापन झाली असती. पण ब्रिटिश साम्राज्यांतून मिळणाऱ्या लुटीचा कांहीं अंश तेथील कामगार वर्गाला देऊन त्याला संतुष्ट ठेऊन क्रांतिपराङ्मुख बनविण्याचें कार्य ब्रिटिश भांडवलशाहीनें केलेलें आहे. अशा प्रकारें ब्रिटिश साम्राज्यशाही ब्रिटनमधील वर्गविग्रह कमी करून लोकशाही राज्ययंत्र चालूं ठेवण्यास उपयोगी पडली आहे असें एखाद्यास म्हणतां येईल. पण हें म्हणणें खरें नाहीं. साम्राज्य-शाहीमुळे वर्गयुद्ध कांहीं काळ थांबलें व लोकशाही राज्ययंत्र मोडून पडलें नाहीं असें भासलें, तरी त्यामुळे खरी लोकशाही विपरीत बनली आणि लोकशाही राज्ययंत्र भांडवलशाहीच्या हातीं गेलें हें विसरून चालणार नाहीं. तसेंच इतर राष्ट्रांना गुलामगिरींत ठेवून व त्यांना लुटून आपल्या राष्ट्रांचें वैभव टिकविण्याचा हा राक्षसी मार्ग टिकावू नाहीं. आपल्या राष्ट्रांचें वैभव, संस्कृति किंबहुना जीवन इतरांच्या गुलामगिरीवर आधारणाऱ्या या युरोपीय लोकशाही राष्ट्रां-वर आज महान् आपत्ति आली असून या आपत्तींतून त्यांची साम्राज्यें टिकून राहणें अशक्य झालें आहे आणि या साम्राज्यांच्या अभावीं त्यांचा स्वतःचाहि निभाव लागणें कठीण झालें आहे. यापेक्षां या राष्ट्रांत वर्गकलह माजून यापूर्वीच भांडवलशाही नष्ट झाली असती तर कदाचित् तेथें समाजसत्ताक लोकशाही निर्माण झाली असती व तेंच बरें झालें असतें, असें तत्त्वदृष्ट्या म्हणावें लागतें. तात्पर्य ब्रिटिश,

फ्रेंच राष्ट्रांनी साम्राज्यशाहीचा आधार घेतल्यामुळे त्यांची लोकशाही टिकून राहिली असे म्हणण्यापेक्षा ती साम्राज्यशाहीमुळे भ्रष्ट झाली व भांडवलशाहीच्या आहारी गेली आणि आतां सर्वस्वी नामशेष होण्याच्या पंथास लागली आहे असे म्हणणेच अधिक सयुक्तिक व तर्कशुद्ध आहे. येवढे खरे की भांडवलशाही आणि लोकशाही राज्ययंत्र या दोन परस्पर विरोधी संस्थांच्या एकत्र स्थितीस कांही काळ साम्राज्यशाहीचा उपयोग झाला आहे.

लष्करशाहीचा उदय व लोकशाहीचा अस्त

दुसऱ्या एका दृष्टीने आर्थिक साम्राज्यशाही ही लोकशाहीच्या विकासास मारक ठरली आहे. ब्रिटिश व फ्रेंच राष्ट्रांनी साम्राज्य विस्तार केल्यामुळे इतर स्वतंत्र व प्रबल राष्ट्रांनाहि साम्राज्यविस्ताराचे वेड लागले आहे आणि युरोपांतील निरनिराळ्या साम्राज्यवादी राष्ट्रांत साम्राज्यप्रसाराची स्पर्धा लागून जगावर महायुद्धांची परंपरा ओढवू लागली आहे. राष्ट्रांची बहुतेक शक्ति आणि धन युद्धांत अथवा युद्धाच्या तयारीत खर्ची पडत असल्याने लोकांना सुखाचा व स्वातंत्र्याचा लाभ मिळत नाही. अशा लष्करशाही वातावरणांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि लोकशाही ही ध्येये सुरक्षित राहू शकत नाहीत. युद्धे व युद्धांची तयारी, शस्त्रबल आणि संहारसाधने, आक्रमण आणि राज्यविस्तार या सर्व परिस्थितीचा परिणाम शांतता, बुद्धिवाद, सहकार्य, सहानुभूति, सत्यनिष्ठा इत्यादि गोष्टींस मारक असा होत असून परराष्ट्रीय राजकारणांतील ही रानटी तत्त्वे राष्ट्रांतर्गत व्यवहारांत व्यक्त झाल्याखेरीज राहत नाही. आपल्या राष्ट्राला कोणताहि पुरुषार्थ केवळ शस्त्रबलानेच साधता येईल ही वृत्ति लोकशाही राष्ट्रांत बाहू लागल्याने लोकशाही नामशेष किंवा नामधारी बनते. इटाली, जर्मनी या

राष्ट्रांत ती नामशेष झाली आहे तर इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांत ती नामधारी बनली आहे. ब्रिटिश व फ्रेंच राष्ट्रांनी साम्राज्यशाही सोडली नाही तर त्यांच्यातील नामधारी लोकशाहीहि आतां फार काळ टिकणार नाही.

लोकशाही ध्येयाच्या प्रसाराचा काळ

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ब्रिटिश-फ्रेंचादि युरोपीय राज्यांच्या साम्राज्यक्षेत्र जगांतील सर्व प्रदेश आले आणि त्यांच्या शिकवणुकीने अथवा अनुकरणाने लोकशाहीचे ध्येय इतर खंडांतील लोकांनीहि स्वीकारिले. कांहीं काळ जगांतील मागासलेल्या राष्ट्रांना लोकशाही संस्कृतीचे शिक्षण देण्यासाठीच आमची साम्राज्ये आम्ही वाढवीत आहो व साम्राज्यांतील अंकित राष्ट्रे लायक बनली म्हणजे आम्ही त्यांच्यावरील आमची सत्ता सोडून देऊं असे ब्रिटिश मुत्सद्दी जगाला सांगत असत. या त्यांच्या आश्वासनांच्या आधारावर हिंदी राष्ट्रीय भावनेचा उद्भव होऊन तिला लोकशाही स्वरूप प्राप्त झाले. जपानने सरंजामशाही मोडून लोकशाहीचा स्वीकार केला. चीनमध्ये लोकशाहीची क्रांति झाली आणि तुर्कस्थानांतहि लोकशाहीची स्थापना करण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. इतक्यांत १९१४ मध्ये युरोपांत अँग्लो-जर्मन महायुद्ध सुरू झाले आणि ब्रिटिश व फ्रेंच राष्ट्रांना विजय मिळाल्यास लोकशाही व राष्ट्रीय स्वयंनिर्णय यांच्या आधारावर जागतिक शांतता व संस्कृति यांची उभारणी करण्यांत येईल अशी आशा कांहीं लोकांना वाटू लागली.

राष्ट्रसंघ आणि लोकशाहीचा आभास

लोकशाही, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य आणि जागतिक शांतता यांचा पुकारा करणाऱ्या ब्रिटिश, फ्रेंचांना विजय मिळाला. जर्मनी, ऑस्ट्रिया आणि

तुर्कस्थान यांची साम्राज्ये नष्ट झाली आणि युरोपांत या साम्राज्यांच्या ठिकाणी अनेक छोटी लोकशाही राष्ट्रे निर्माण झाली आणि त्यांच्या संरक्षणाची हमी देणारी राष्ट्रसंघ नांवाची आंतरराष्ट्रीय संघटनाहि अस्तित्वांत आली. पण ब्रिटिश, फ्रेंच यांची साम्राज्ये कायम राहिली इतकेंच नाही तर ती अधिक वाढली. जर्मनी व तुर्कस्थान यांची साम्राज्ये ब्रिटिश फ्रेंचांनी वाटून घेतली व त्या प्रदेशांना राष्ट्रसंघाकडून ब्रिटिश, फ्रेंचांना दिलेले 'मँडेट' म्हणजे 'पाल्य प्रदेश' असे नांव देण्यांत आले. या प्रदेशांना सुधारून स्वतंत्र बनविण्याची अथवा तेथील लोकांचे हितरक्षण करण्याची जबाबदारी ब्रिटिश, फ्रेंच राष्ट्रांवर टाकण्यांत आली. ही जबाबदारी त्यांनी पार पाडली असे तेथील लोकांना वाटत नाही आणि ज्या राष्ट्रांना स्वतंत्र बनण्याचे शिक्षण देण्याची हमी या राष्ट्रांनी घेतली होती त्यांपैकी एकासहि त्यांनी अद्यापि स्वातंत्र्य दिलेले नाही. सीरिया, पॅलेस्टाइन, इराक ही यांची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. हिंदुस्थानला गेल्या महायुद्धाच्या वेळी स्वराज्य देण्याचे अभिवचन ब्रिटिशांनी दिले ते अद्यापि खरे केलेले नाही. राष्ट्रसंघाने जपान, इटली आणि जर्मनी यांच्या छोट्या राष्ट्रांवरील आक्रमणास वेळीच पायबंद घातला नाही यामुळे त्यांच्या संरक्षणाच्या हमीवर जी छोट्या लोकशाही राज्यांची माया युरोपांत निर्माण करण्यांत आली होती तीही आज नष्ट झाली आहे. अशा प्रकारे गेल्या महायुद्धांतील विजयानंतर लोकशाही संस्कृतीचा प्रसार व प्रस्थापना जगभर करण्याचे जे अभिवचन विजयी राष्ट्रांनी जगाला दिले होते ते आज सर्वस्वी फोल ठरले आहे आणि ही राष्ट्रे लोकशाही संस्कृतीचे रक्षण करतील, करू शकतील किंवा करू इच्छितील यावर जगाचा आज विश्वास उरलेला नाही.

राष्ट्रसंघाच्या अपयशाची मीमांसा

राष्ट्रसंघाचा प्रयोग त्याच्या स्थापनेपासून वीस वर्षांच्या आंत असा अयशस्वी झाला याची अनेक कारणे सांगता येतील. त्यांपैकी दोनतीन प्रमुख कारणांचा उल्लेख येथे केला असता पुरे होईल. राष्ट्रसंघाचा उद्देश युद्धे बंद पाडून जगांत शांतता प्रस्थापित करावी असा जाहीर करण्यांत आला होता. जगांत खरी शांतता नांदावयाची तर जगांतील अन्यायांचें निवारण करणें अवश्य आहे. आजच्या जगांत राजकीय अन्यायांचे मुख्यतः दोन किंवा तीन प्रकार आहेत. एकाच राष्ट्रांत भांडवलदार आणि कामगार असे दोन वर्ग निर्माण झाल्यामुळे जे अन्याय निर्माण होतात ते अन्यायांच्या पहिल्या प्रकारांत पडतात आणि एका राष्ट्राचें दुसऱ्या राष्ट्रांवर राज्य झाल्यामुळे जे अन्याय घडतात त्यांचा दुसऱ्या प्रकारांत समावेश होतो. पहिल्या प्रकारास भांडवलशाही अन्याय आणि दुसऱ्या प्रकारास साम्राज्यशाही अन्याय असे म्हणतां येईल. याशिवाय ज्या देशांत भांडवलशाही निर्माण झालेली नाही अशा मागासलेल्या पण स्वतंत्र देशांत अनियंत्रित राजसत्तेपासून निर्माण होणारे अन्याय यांचा एक तिसरा प्रकार कल्पितां येईल. हा प्रकार आतां फारसा स्वतंत्र उरलेला नाही. कारण अशीं मागासलेलीं राज्ये आतां कोणातरी भांडवलशाही राज्यांच्या साम्राज्यशाहीच्या कक्षेत गेलेलींच आढळतात आणि असें झाले म्हणजे त्या अन्यायांची जबाबदारी ज्या साम्राज्यशाहीच्या कक्षेत तीं राज्ये असतील तिच्यावरच टाकणें योग्य ठरतें. उदाहरणार्थ, हिंदुस्थानांतील संस्थानिक आपल्या अनियंत्रित सत्तेचा दुरुपयोग करून जे अन्याय आपल्या प्रजेवर करतात त्याची जबाबदारी ब्रिटिश साम्राज्यशाहीवरच येऊन पडते. अशा प्रकारें जगांतील अन्यायांचीं जीं तीन प्रमुख उगमस्थाने

म्हणजे (१) भांडवलशाही (२) साम्राज्यशाही आणि (३) अनियंत्रित राज्यपद्धति अथवा सुलतानशाही, त्यांचा विनाश करण्याची कोणतीही योजना राष्ट्रसंघाने केलेली नव्हती. जगांतील अन्याय निवारणास किंवा लोकशाही संस्कृतीच्या प्रस्थापनेस भांडवलशाही उत्पादन पद्धति आड येत आहे याची मुळीच जाणीव राष्ट्रसंघाच्या प्रस्थापकांस नव्हती. साम्राज्यशाही नष्ट झाली पाहिजे ही गोष्ट त्यांना समजली होती पण ती नष्ट करण्याची त्यांची ताकद नव्हती. ब्रिटिश व फ्रेंच राष्ट्रे विजयी झाली होती आणि तीं राष्ट्रे अथवा त्या राष्ट्रांतील भांडवलदारवर्ग आपली साम्राज्ये वाढविण्यास उद्युक्त झाला होता. त्यापासून त्यांस परावृत्त करण्याची शक्ति राष्ट्रसंघापाशी नव्हती. तेव्हां त्यांच्या साम्राज्यविस्तारास ' मँडेट ' असे नांव देऊन मान्यता देण्यांत आली आणि त्यांच्या पूर्वीच्या साम्राज्यांचा प्रश्न अंतर्गत आहे व त्यांत राष्ट्रसंघाने हात घालू नये असे ठरविण्यांत आले. याचा उघड अर्थ असा झाला की, पराभूत राष्ट्रांची साम्राज्ये मोडून तीं विजयी राष्ट्रांनी वळकावलीं. यावर ब्रिटिश मुत्सद्यांचे असे म्हणणे आहे कीं आम्ही आमच्या साम्राज्यांतील लोकांना लोकशाहीचे शिक्षण देऊन हळूहळू स्वतंत्र करणार आहो म्हणून आमची साम्राज्यशाही इतर साम्राज्यशाह्यांहून श्रेष्ठ आहे; पण तसे त्यांच्या साम्राज्यांत नांदणाऱ्या परतंत्र राष्ट्रांना वाटत नाही. आजचे महायुद्ध निर्माण होण्याची कारणे या ब्रिटिश व फ्रेंच साम्राज्यांचा जो विस्तार गेल्या महायुद्धानंतर झाला व ज्याला राष्ट्रसंघाने मान्यता दिली त्यांतच पेरिली गेली याबद्दल आतां कोणासहि शंका उरलेली नाही. अशा प्रकारे जगांतील अन्यायांची कारणे कायम ठेऊन शांतता प्रस्थापित करण्याचा करण्यांत येणारा हा प्रयोग अयशस्वी होणार हे भविष्य राष्ट्रसंघाच्या

प्रस्थापनेच्या वेळींच विचारी लोकांनीं केलें होतें व तें आज खरें ठरलें आहे. ज्या मुत्सद्यांनीं राष्ट्रसंघ स्थापन केला आणि त्याची घटना ठरविली त्यांनाहि आपला प्रयोग अयशस्वी होणार असें दिसत असलेंच पाहिजे पण तो इतक्या थोड्या वेळांत अयशस्वी होईल, म्हणजे इतक्या थोड्या वेळांत पुनः जागतिक महायुद्ध निर्माण होईल अशी मात्र त्यांची अपेक्षा नसावी. आपली साम्राज्ये वाढविण्याचा हा एक प्रच्छन्न प्रयोग आहे या बुद्धीनें ज्यांनीं त्यांत भाग घेतला त्यांच्या हेतूच्या दृष्टीनेंहि त्यांचा हा प्रयोग निदान आणखी वीस पंचवीस वर्षे तरी टिकावयास हवा होता. म्हणजे आम्ही न्यायप्रस्थापना केली नाही तरी आपल्या राष्ट्रांचा स्वार्थ तरी साधला असें त्यांना मानतां आलें असतें पण त्याही दृष्टीनें त्यांचा प्रयोग अयशस्वी झाला आहे. यावरून उघड स्वार्थबुद्धीनें केलेल्या साम्राज्यशाहीप्रमाणें न्याय प्रस्थापनेच्या व जगत्कल्याणाच्या मीपानें केलेली साम्राज्यशाहीहि टिकण्याचा काळ आतां उरलेला नाही असें दिसून येतें.

राष्ट्रीय भावनेची विकृति

दुसऱ्या एका दृष्टीनें या प्रश्नाचा विचार करतां येतो. युरोपांतील प्रबल राष्ट्रांचें निःशस्त्रीकरण करून तेथें एक संयुक्त राज्य स्थापन झाल्याखेरीज ही महायुद्धांची आपत्ति टळणार नाही असें पुष्कळ लोक बोलत आहेत. ज्याप्रमाणें दारूच्या बंदुकी व तोफा निघाल्यानंतर सरंजामदारांचें निःशस्त्रीकरण करणें अवश्य झालें त्याचप्रमाणें आजचीं भयंकर संहारसाधनें निघाल्यामुळे राष्ट्रांचें निःशस्त्रीकरण करून एक जागतिक राज्य स्थापणें आज अवश्य झालें आहे व त्याची पहिली पायरी म्हणून सर्व युरोपचें संयुक्त राज्य व त्यांतील घटकांचें निःशस्त्रीकरण या योजनेचा पुरस्कार केला जात आहे. पण तसें

व्हावयाचें तर राष्ट्रीय भावनेच्या पुढे जगाची प्रगति झाली पाहिजे. लोकशाहीच्या संरक्षणास साम्राज्यशाही आड येत आहे आणि ही साम्राज्यशाही म्हणजे राष्ट्रीय भावनेचीच विकृति आहे हे मान्य केल्या-
शिवाय हा प्रश्न सुटत नाही. व्यक्तिहित किंवा वर्गहित यापेक्षां राष्ट्र-
हित श्रेष्ठ या स्वरूपाची राष्ट्रभावना लोकशाहीला पोषक आहे
तितकीच आपल्या राष्ट्राच्या स्वार्थासाठी इतरांना लुबाडणें सम-
र्थनीय आहे ही विकृत राष्ट्रभावना लोकशाहीला मारक होत आहे.
युरोपीय राष्ट्रांतील विकृत राष्ट्रभावनाच आज त्यांचा व त्यांच्यातील
लोकशाही संस्कृतीचा विध्वंस करीत आहे.

लोकशाहीला नवा आधार द्या

युरोपीय राष्ट्रांनी आपल्या लोकशाहीला भांडवलशाहीचें आणि
राष्ट्रीय भावनेला साम्राज्यशाहीचें जें अमंगल स्वरूप दिलें आहे,
त्यामुळे ही मंगल ध्येयेंच कांहीं लोकांना अमंगल वाटू लागली आहेत.
पण ही विचारसरणी योग्य नसून त्यांना प्राप्त झालेलें आजचें
अमंगल विकृत स्वरूप नष्ट करून राष्ट्रीय बंधुभावनेवर आधारलेली
खरी लोकशाही आणि आंतरराष्ट्रीय बंधुभावनेशीं अविरोधी अशी
राष्ट्रीय भावना निर्माण करणें हाच जगाच्या प्रगतीचा खरा मार्ग
आहे. हा मार्ग अनुसरून जगाची प्रगति साधावयाची तर न्याय-
प्रस्थापनेचें साध्य गाठण्याचें शस्त्रबलाहून श्रेष्ठ आणि केवळ बुद्धि-
बलाहून अधिक प्रभावी असें साधन जगानें शोधून काढिलें पाहिजे.
तें आपण शोधून काढिलें आहे असा विश्वास ज्या सत्याग्रहींना
वाटत आहे त्यांना लोकशाही संस्कृति टिकविण्यास आपणच समर्थ
आहों अशी श्रद्धा आज वाटत आहे.

अनियंत्रित सत्ता विरुद्ध लोकशाही

: : ३

अनियंत्रित सत्तेचे नवे प्रकार

अनियंत्रित राजसत्तेचे अनेक प्रकार आहेत. व्यक्तिसत्ता, गटसत्ता, वर्गसत्ता आणि पक्षसत्ता असे अनियंत्रित सत्तेचे वर्ग कल्पितां येतील. एकाच व्यक्तीची अनियंत्रित सत्ता अशी फारच क्वचित आढळून येते आणि जेथे बाह्यतः तशी परिस्थिति दिसत असेल तेथेहि ती पूर्णपणे अनियंत्रित अशी वस्तुतः नसते. सामान्यतः अनियंत्रित व्यक्तिसत्ता ही समाजांतील एकाद्या लहानशा गटाची सत्ता असते आणि या गटालाहि एकंदर समाजाच्या, व विशेषतः तो ज्या वर्गातील असेल, त्या वर्गाच्या नियंत्रणांतून मुक्त राहातां येत नाही. प्राचीन वा मध्ययुगीन काळांत राजांची सत्ता निरानिराळ्या सरदारांत विभागलेली असून त्या सरदार वर्गाच्या हातींच खरी राजसत्ता असे असे म्हणणें वस्तुस्थितीला अधिक धरून होईल. जेव्हां एखादी असामान्य पराक्रमी व्यक्ति राजपदावर आरूढ असेल तेव्हां कांहीं काल अनियंत्रित राजसत्ता त्यावेळीं अस्तित्वांत येई. नाहीतर सामान्यतः सरदार वर्गाच्या अथवा त्यांतील एखाद्या गटाच्या हातीं ती सत्ता असे. शिवाय या सरदार वर्गाचीहि सत्ता पूर्णपणे अनियंत्रित नसे. समाजाचीं व धर्माचीं, ग्रामसंस्थांचीं व जातिसंस्थांचीं अनेक बंधने त्यांना पाळावीं लागत असून तत्कालीन राजांना आंतले व बाहेरचे शत्रू सहज पदभ्रष्ट करूं शकत असत. राज्यक्रांति ही त्यावेळीं फारशी अवघड गोष्ट नव्हती आणि कोणाहि कर्तबगार व्यक्तीला सैनिकाचा सरदार आणि सरदाराचा राजा बनणें अशक्य नव्हतें. शिवाय समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक व्यवहारांत अनियंत्रित गणलेले राजेहि फारशी ढवळाढवळ करूं शकत नसत आणि त्यांचीं जुलूम करण्याचीं साधनें फारच मर्यादित होती. तथापि या काळांत राजसत्ता लोकांच्या किंवा समाजाच्या

हातीं नसून सरदार वर्गाच्या हातीं होती असे म्हणणेंच युक्त ठरतें. या काळास सरंजामशाही युग असें आज आपण म्हणतो. मनुष्य जातीच्या ज्ञात इतिहासांतील बराच मोठा भाग या सरंजामशाही युगांतच पडतो, व तो एक अनियंत्रित वर्गसत्तेचाच प्रकार आहे.

याहून राज्यघटनेचा भिन्न प्रकार आधुनिक युरोपांत लोकशाहीच्या नांवानें इंग्लंड, फ्रान्स प्रभृति राष्ट्रांत निर्माण झाला. त्याचा इतिहास मागील प्रकरणांत थोडक्यांत दिला आहे. १९१४ ते १९१९ पर्यंत जें युरोपीय महायुद्ध झालें त्याच्यापूर्वी लोकशाही राज्यपद्धति सर्वमान्य होऊं लागली होती आणि त्या महायुद्धानंतर युरोपांतील जर्मनी, ऑस्ट्रिया, तुर्कस्थान हीं अनियंत्रित साम्राज्यें मोडून त्यांच्या जागीं अनेक छोटीं लोकशाही राज्यें राष्ट्रांच्या संरक्षणाखाली स्थापण्यांत आलीं तेव्हां निदान युरोपखंडापुरतें तरी लोकशाही राज्यांचें युग कायमचें निर्माण होणार असें कांहीं लोकांना वाटलें. तथापि याचवेळीं रशियांत सोव्हिएट राज्यपद्धति या नांवाची एक आणि पुढें लवकरच इटालींत फॅसिस्ट नांवाची दुसरी अनियंत्रित राजसत्ता अस्तित्वांत आली. कांहीं काळ युरोपांतील निरनिराळ्या देशांत या दोन राज्यपद्धतींच्या पुरस्कर्त्यांच्या झटापटी झाल्या आणि आज इंग्लंड, फ्रान्स हे दोन देश वगळल्यास फॅसिस्ट स्वरूपाची अनियंत्रित राजसत्ता सर्वत्र विजयी झालेली दिसत आहे. नाझी पक्षसत्ता हा फॅसिस्ट पद्धतीचाच एक प्रकार आहे. फॅसिस्ट किंवा नाझी अनियंत्रित सत्ता ही एक पक्षसत्ता आहे असें तिचे पुरस्कर्ते म्हणतात आणि या पक्षसत्तेच्या बुडाशीं एक वर्गसत्ता असल्याचें दिसून येतें. पण 'फॅसिझम' किंवा 'नाझीझम' यांचें जाहीर ध्येय अनियंत्रित वर्गसत्ता हें नसून अनियंत्रित पक्षसत्ता हेंच त्यांचें ध्येय आहे. याच्या उलट कम्युनिझमचें तात्कालिक ध्येय वर्गसत्ता हें आहे पण या वर्गसत्तेचें

मूर्त स्वरूप अनियंत्रित पक्षसत्ता असे बनलेले आहे. हा तात्विक मत-भेद सोडून दिल्यास व्यवहारतः कम्युनिझम् व फॅसिझम् हे दोन्हीहि सांप्रदाय निरानिराळ्या हेतूनीं व निरानिराळ्या दृष्टीनीं आज अनियंत्रित पक्षसत्तेचेच भोक्ते वा पुरस्कर्ते बनलेले आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. लोकशाहीला प्रतिस्पर्धी असे आजच्या जगांत हेच दोन राज्यपद्धतीचे प्रकार असून लोकशाही नष्ट झाल्यास या दोहोंपैकींच कोणत्या तरी एका प्रकारची अनियंत्रित पक्षसत्ता आपल्या देशांत अस्तित्वांत येईल असे लोकांनी समजण्यास हरकत नाही.

कम्युनिझम् व फॅसिझम् यांतील भेद

फॅसिझम् आणि कम्युनिझम् हे दोन्हीहि अनियंत्रित पक्षसत्तेचे पुरस्कर्ते असले तरी त्यांच्या ध्येयांत आणि व्यवहारांत जमीनअस्माना-इतके अंतर आहे हें विसरून चालणार नाही. तसेच लोकशाहीच्या ध्येयाचे हे दोन्ही सारखेच शत्रु आहेत असेहि म्हणतां येणार नाही. फॅसिझम् हाच लोकशाहीच्या सामाजिक व आर्थिक समतेचा आणि मानवी स्वातंत्र्याचा ध्येयदृष्ट्या खरा विरोधी असून कम्युनिझमला ही सर्व ध्येये तत्त्वतः मान्य आहेत. मात्र ही ध्येये अस्तित्वांत येण्याच्या दृष्टीनें भांडवलशाही नष्ट झाली पाहिजे आणि ती नष्ट होईपर्यंत कामगारवर्गाची अनियंत्रित सत्ता शेतकरी-वर्गाच्या साहाय्येने प्रस्थापित केली पाहिजे असे कम्युनिझमचे मत आहे. भांडवलप्रधान देशांतील लोकशाही ही खरी लोकशाही नसून तिच्या आश्रयाने देशांतील कष्टजीवी बहुजनसमाजाला आपला उद्धार करून घेतां येणार नाही म्हणून ही खोटी लोकशाही नष्ट केली पाहिजे व कांहीं काळ जगांत अनियंत्रित कामगारशाही स्थापन केली पाहिजे म्हणजे खरी लोकशाही निर्माण होईल असे कम्युनिझमचे म्हणणे आहे. अशा प्रकारे खऱ्या लोकशाहीच्या प्रेमानेच ते आजच्या खोट्या लोकशाहीचे

वैरी बनले आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. तथापि त्यांना अभिप्रेत असणारा एकवर्गसमाज स्थापन करण्याची क्रांति आजच्या लोकशाही राज्ययंत्रामार्फत कोणी करून दाखविले अथवा तसे सिद्ध करील तर त्यांचा लोकशाहीला असणारा तात्कालिक विरोधहि नष्ट होईल. पण फॅसिझमचे तत्त्वज्ञान याहून अगदी भिन्न आहे. त्याचा सामाजिक व आर्थिक समता आणि एकवर्गसमाज या ध्येयांनाच विरोध असून लोकशाहीचेहि ध्येय त्यांना तत्त्वतःच अमान्य आहे. आजच्या समाजांतील वर्गपद्धति हीच नैसर्गिक असून मानवसंस्कृतीच्या रक्षणास तिची आवश्यकता आहे असे त्याचे म्हणणे आहे. वर्गसंस्था नष्ट झाल्यास धर्म, राज्य, राष्ट्र या परंपरागत सर्व संस्था व उच्च भावना नष्ट होतील, समाजाचे नेतृत्व श्रेष्ठांच्या हाती न राहतां हीन संस्कृतीच्या अज्ञान लोकांच्या हातीं ते जाईल आणि अनेक शतकांच्या किंवा संस्कारांच्या परिश्रमांनी निर्माण केलेली मानव संस्कृति नष्ट होईल. यासाठी सामाजिक समता, लोकशाही अथवा आर्थिक समाजसत्ता ही ध्येयेच समूळ नष्ट केली पाहिजेत. श्रेष्ठ आणि समर्थ लोकांसंबंधी कनिष्ठ आणि दुर्बल लोकांना वाटणाऱ्या या असूयेंतून या भ्रष्ट ध्येयांचा जन्म झाला असून त्यांचा विजय झाल्यास सर्वांचाच नाश होणार आहे.

फॅसिझमचे हेत्वाभास

वरील विचारसरणी ही लोकशाही विचारांच्या अगदी विरुद्ध असल्याने तिच्यातील हेत्वाभास प्रथम विशद करूं. समाजांतील श्रेष्ठ लोकांच्या हातीं त्याच्या नियंत्रणाची सत्ता असावी हे मत लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांना मान्य नाही किंवा समाजांतील निरनिराळ्या व्यक्तींत श्रेष्ठ कनिष्ठ भाव मानू नये अथवा समाजनियंत्रण करण्याचे कार्य कोणत्याहि व्यक्तीस सारखेच साधेल अशी त्यांचीं मते आहेत असे

नाहीं. पण समाजाचें नियंत्रण करण्याची पात्रता कोणाच्या अंगी आहे हें कसे ठरवावें आणि त्याची ती पात्रता समाजाला हितप्रद कशी होईल या संबंधींच काय तो लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांचा इतरांशीं मतभेद आहे. आपला राज्यकारभार करण्यास कोण लायक आहेत ते लोकांनी ठरवावें, म्हणजेच राज्यकारभार करणारे नेते लोकांनी निवडावेत आणि ते लोकांना जबाबदार असावेत येवढेंच लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांचें म्हणणें असतें. हा मार्ग सोडून दिला तर राज्यकारभार करण्यास किंवा कायदे करून राज्याचें नियंत्रण करण्यास लागणारे श्रेष्ठ गुण कोणाच्या अंगी आहेत हें ठरविण्यास विशिष्ट विद्येतील प्राविण्य अथवा विशिष्ट संपत्तीची मालकी अशा कांहींतरी कसोटी ठरवाव्या लागतील. पण या सर्व कसोटी किंती निरूपयोगी अथवा हानिकारक आहेत ते इतिहासांत अनेक वर्षांच्या अनुभवानें सिद्ध झाले आहे. विशिष्ट कुलांत जन्म पावण्याने किंवा विशिष्ट धनार्जन करण्याने मनुष्य त्या समाजाचें नियंत्रण करण्यास पात्र ठरतो हा युक्तिवाद आज कोणासहि पटणें शक्य नाहीं. धनार्जन करण्याला निरनिराळ्या समाजांत निरनिराळ्या प्रकारचे गुण लागत असतात हें खरें असलें तरी ते गुण आणि समाजाचें नियंत्रण करण्यास लागणारे गुण यांचा कांहीं संबंध नाहीं; किंबहुना आजच्या समाजांत ज्यांना इतरांहून अधिक धनार्जन करतां येतें त्यांच्या हातीं राज्याचीं सूत्रे देणें हें समाजांतील अन्यायांस प्रोत्साहन देण्यासारखेंच होणार आहे. लोकशाही पद्धतींतहि अशा लोकांच्या हातींच राज्याचीं सूत्रे जात आहेत हा तर आजच्या लोकशाहीवर मोठा आक्षेप आहे. पण राज्यकारभार लोकांना जबाबदार न ठेवितां तो धनार्जनाच्या कार्यांत यशस्वी ठरलेल्यांच्या हातींच दिला तर चोरांच्या हातीं जामदारखान्याच्या किल्ल्या दिल्यासारखें होणार नाहीं काय? आजच्या समाजांत तरी धनार्जनाची पात्रता आणि

समाजहितबुद्धि यांचें प्रमाण व्यस्त असण्याचाच संभव अधिक आहे आणि राज्यकारभारावर नियंत्रण करणाऱ्यांपाशीं तर समाजहितबुद्धि विशेष विकास पावलेली असली पाहिजे. लोकांचा विश्वास संपादन करणें आणि टिकविणें हीच याची खरी कसोटी गणणें योग्य आहे.

राज्यकर्त्यांची पात्रता व लोकशाही

केवळ विद्वत्ता हीहि राज्यकारभार करण्याची किंवा त्याचें नियंत्रण करण्याची पात्रता ठरूं शकत नाही. पुष्कळ वेळां विद्वत्ता आणि व्यवहारज्ञान यांची फारकत झाल्याचें दिसतें आणि 'मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयंकरः' या सुभाषितांत म्हटल्याप्रमाणें अनेक विद्वान् मणिविभूषित सर्पांप्रमाणें जनतेला चावा घेण्यासहि कचरत नाहीत. तेव्हां केवळ विद्वत्ता हीहि राजकीय नेतृत्वाची पात्रता सिद्ध करूं शकत नाही. विद्वत्तेप्रमाणें केवळ साधुत्व हेंहि समाजाच्या राजकीय नेतृत्वास पुरेसें पडूं शकत नाही. राजकीय नेत्याला सदसद्विवेकाप्रमाणें, शक्याशक्यतेचाहि विवेक करावा लागतो आणि आपलीं मते बनविण्याच्या कलेप्रमाणें इतरांचीं मते सहिष्णुतेनें व सहानुभूतीनें समजून घेण्याचीहि कला अवगत असावी लागते. तसेंच आपलीं मते लोकांना पटवून देण्याची व लोकांचा विश्वास संपादन करण्याची पात्रताहि राजकीय नेत्यापाशीं असावी लागते. ही पात्रता ओळखण्यास लोकशाही पद्धतीविना दुसरी कोणतीहि समाधानकारक कसोटी अद्यापि अवगत झालेली नाही. राज्यकारभाराचें नियंत्रण करणाऱ्यांच्या अंगीं विद्वत्ता किंवा साधुत्व हे गुण नसावेत असा मात्र या विवेचनाचा कोणी अर्थ करूं नये. यांपैकीं साधुत्वाची निर्विवाद बाह्य कसोटी कांहींच सांगतां येत नाही आणि विद्वत्तेची कसोटी लावतां आली तरी राजकीय नेतृत्वाच्या दृष्टीनें ती उपयोगी पडण्यासारखी नसते. या दृष्टीनें लोकशाही राज्यांतील सामान्य राष्ट्रिकांना राष्ट्रिक नीतीचें शक्य

तितकें उत्कृष्ट शिक्षण देणें, सामाजिक परिस्थितीची सुधारणा करून सत्पात्र आणि सद्गुणी लोकांना समाजांत मानमान्यता मिळेल असे प्रयत्न करणें आणि केवळ कुल वा संपत्ति हें गुणांचें अधिष्ठान नसतें हें ओळखून कुलजाति-धर्म-वित्त यांचा विचार न करतां केवळ गुणा-कडे लक्ष देऊन वर्तन करण्याची प्रवृत्ति लोकांत वाढविणें हाच एक खरा मार्ग आहे. हेंच राष्ट्रांकरांचें शीलसंवर्धन असून हें जितक्या प्रमाणांत होईल, तितक्या प्रमाणांत लोकशाही राज्यपद्धति अधिकाधिक फलप्रद अथवा हितप्रद होत जाईल. समाजनियंत्रणाचें कार्य खऱ्या श्रेष्ठांच्या हातीं जाण्याचा हाच एक मार्ग आज दिसत असून इतर मार्ग याहून अधिक हीन ठरले आहेत.

अनियंत्रित सत्ताधाऱ्यांची भ्रष्टता

दुसऱ्या एका दृष्टीनें, लोकहित साध्य करण्याच्या दृष्टीनें, लोकशाही राज्याचें श्रेष्ठत्व सिद्ध करतां येतें. राज्यकारभार करण्याच्या दृष्टीनें समाजांतील कोण व्यक्ति श्रेष्ठ आहेत हें ठरलें तरी त्या व्यक्तींना अनियंत्रित सत्ता उपभोगूं देणें धोक्याचें आहे, कारण अनियंत्रित व बेजबाबदार सत्तेच्या उपभोगानें श्रेष्ठ व्यक्तीहि भ्रष्ट बनतात असा अनुभव आहे. शिवाय राज्यकारभार चालविण्याची कला केवळ सद्बुद्धीनें किंवा केवळ शहाणपणानें अवगत होऊं शकत नाही. सद्बुद्धि असली तरी शहाणपण असावें लागतें आणि सद्बुद्धि आणि शहाणपण हे दोन्हीहि गुण असले तरी लोकांचें मनोगत, लोकांच्या वासना, लोकांच्या गरजा आणि लोकांच्या अभिरुचि यांचें ज्ञान असावें लागतें. तसेंच लोकांवर आपलें नैतिक प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याचें आणि आपल्या सद्बुद्धीनें लोकांची सद्बुद्धि व आपल्या शहाणपणानें लोकांचें शहाणपण जागृत करण्याचें सामर्थ्यहि राजकीय नेत्यांपाशीं असावें लागतें. हें सामर्थ्य ज्यांच्यापाशीं जितकें असेल तितक्या

प्रमाणांत त्यांना आपल्या नैतिक व बौद्धिक शक्तीने लोकांचा कारभार करतां येतो आणि लोकांना तो प्रिय होऊन ते त्याला निष्ठा दाखवितात. अशा राजकारभारांत सक्तीचा वा शस्त्रबलाचा उपयोग फारसा करावा लागत नाही आणि लोकांवर जुलूम होण्याचा संभव त्या प्रमाणांत नाहीसा होतो. पण राज्यकारभार करणारांच्यापाशी नैतिक शक्तीने राज्य करण्याचे हें सामर्थ्य आहे किंवा नाही हें वरचेवर पडताळून पाहावें लागतें व तें पडताळून पाहण्याचा मार्ग त्यांनी पुनः पुनः लोकांकडून निवडून यावें आणि लोकांना त्यांच्या कारभारावर टीका करण्याचे व त्यांच्या विरोधी मते व पक्ष संघटित करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य असावें हाच आहे. जर अशा उघड निवडणुकींत त्यांचा पराभव झाला आणि विरोधी पक्षाचा विजय झाला तर नैतिक शक्तीने राज्यकारभार करण्याचे त्यांचे सामर्थ्य उरलें नाही असें तितक्यापुरतें मान्य करणें भाग आहे. अनियंत्रित सत्ता उपभोगणाराच्या अंगचे हें नैतिक सामर्थ्य नष्ट होत असतें. राज्यकारभारावर आरुढ होतांच समाजाचे शस्त्रबल हातीं येतें आणि त्याचा उपभोग घेऊं लागल्यानंतर आत्मबलाचा उपयोग करण्यापेक्षां सत्तेच्या व सक्तीच्या साधनांनीं आपले उद्देश सिद्धीस नेण्याची संवय लागते. ही संवय आत्मबल नष्ट करते कारण कोणतेंहि बल अनुपयोगानें कमी होतें असा सार्वत्रिक अनुभव आहे. हें आत्मबल कमी झालें कीं सद्बुद्धि विकृत बनते आणि सदसद्विवेक शक्ति भ्रष्ट होते. यासाठीं राजसत्ता धारण करणारांनीं पुनः पुनः ती स्वेच्छेनें सोडून द्यावी आणि लोकांच्या प्रसादानें ती पुनः प्राप्त करून घेण्यास सज्ज व्हावें असा लोकशाहीचा सिद्धांत आहे.

अनियंत्रित सत्ता व समाजाची शीलभ्रष्टता

पण अनियंत्रित सत्तेमुळे केवळ सत्ताधारीच भ्रष्ट होतात असें नाही तर सत्ताधाऱ्यांप्रमाणें किंबहुना त्यांच्यापेक्षांहि प्रजाजन अधिक भ्रष्ट

होत असतात. त्यांच्यावर अन्याय होतो हा एकच अनियंत्रित सत्तेचा दुष्परिणाम नसून त्याहून अधिक भयंकर असा परिणाम म्हणजे प्रजा-जनांची न्यायबुद्धी विकृत बनते हा होय. सत्ताधाऱ्यांनी केलेल्या अन्यायी कृत्यांचा प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य नसल्याने त्यांच्या अन्यायांपुढे मान वाकविण्याची किंबहुना त्यांच्या अन्यायांना न्याय म्हणण्याचीहि वृत्ति अनियंत्रित सत्तेखाली नांदणारांच्या अंगी बाणू लागते. प्रजाजनांच्या न्यायबुद्धीची तीक्ष्णता बोथट बनण्याइतका अधिक भयंकर व समाजाला हानिकारक दुसरा कोणताहि परिणाम असू शकणार नाही. सत्ताधारी आणि सत्तेपुढे नमणारे अशा उभयतांचा नैतिक अधःपात थांबविण्यास प्रजेला आपल्या राज्यकर्त्यावर टीका करण्याचा व त्यांना पदभ्रष्ट करण्याचा शांततेचा मार्ग उपलब्ध असला पाहिजे आणि लोकशाही राज्यपद्धतीचा तो एक प्रमुख उद्देश आहे. न्यायअन्यायाचा निर्णय करण्याची शक्ति समाजांत नित्य जागृत राहिली पाहिजे आणि या बलाचा उपयोग करण्याचें स्वातंत्र्य प्रत्येकास असलें पाहिजे, तरच राज्यांत होणारे अन्याय प्रकाशांत येतील व त्यांचें निवारण करण्याच्या उपायांचें संशोधन होत राहील. समाजांत कोणत्याहि अवस्थेत पूर्ण न्यायाची प्रस्थापना झालेली नसते. कारण एक तर, पूर्ण न्यायाचें संशोधनहि झालेलें नसतें आणि जें संशोधन झालेलें असतें त्याच्या प्रस्थापनेचे उपाय समजलेले नसतात आणि दुसरें असे की न्यायाच्या प्रस्थापनेच्या आड येणारांचें निवारण करण्याची प्रत्येक राज्याची शक्तीहि मर्यादित असते. तेव्हां अनियंत्रित सत्ताधारी वर्ग किंवा व्यक्ति यांच्यापाशीं सद्बुद्धी व शहाणपण आहे असें गृहीत धरलें तरीहि त्यांच्या हातून अन्याय होणें अपरिहार्य ठरतें. अर्थात् समाजांतील न्यायसंशोधनाचें कार्य बंद पडल्यास हे अन्याय वाढत जातात व राज्यकर्ते व प्रजाजन या

दोषांचाहि अधःपात वेगानें होऊं लागतो. याचे परिणाम जुलूम, जबर-दस्ती, अन्याय, बंडाळी, अशांतता व अनवस्था हेच होणार. अन्यायाला राजसत्तेच्या पाठिंब्याने न्याय ठरविण्यांत येत आहे हें पाहून लोकांतील जुलमाची व सक्तीची प्रवृत्ति बळावते आणि 'बळी तो कान पिळी' हाच न्याय रूढ होतो. यालाच जंगली कायदा किंवा मात्स्य न्याय असें म्हणतात. तेव्हां समाजांतील न्यायबुद्धी प्रखर आणि प्रज्वलित ठेवणें आणि न्यायसंशोधनाचें कार्य सतत चालू ठेवणें हें समाजहिताच्या दृष्टीनें अत्यंत आवश्यक आहे. ही आवश्यक परिस्थिती अनियंत्रित राजसत्तेखालीं—मग ती व्यक्तीची असो, वर्गाची असो किंवा पक्षाची असो—टिकू शकत नाही.

मात्र ही आवश्यक परिस्थिती केवळ लोकशाही राज्ययंत्र प्रस्थापित झाल्यानें आपोआप निर्माण होऊं शकेल असें नाही. हें राज्ययंत्र निर्माण होत असतां आणि निर्माण झाल्यावर समाजांत न्यायनिष्ठा, न्यायजिज्ञासा आणि न्यायसंवेदन शक्ति निर्माण करणारे, ती संघटित करणारे आणि आपल्या चारित्र्यानें तिला प्रभावी बनविणारे लोकनायक निर्माण व्हावे लागतात. असे लोकनायक निर्माण होण्यास लोकशाही राज्ययंत्र हें एक महत्त्वाचें अनुकूल कारण आहे, पण तें पुरेसें नाही. लोकशाहीचें सामाजिक ध्येय त्याच्या इतर संस्थांतहि व्यक्त होत असलें पाहिजे.

न्यायसंशोधनाची अखंड आवश्यकता

सामाजिक न्यायसंशोधन ही एक भौतिक विद्येंतील सत्यसंशोधनासारखी अशी क्रिया आहे की ती कधीहि पूर्ण होत नाही आणि ती अविरत चालू राहिल्याखेरीज समाजाला सुख, स्वास्थ्य आणि शांति यांचा खरा लाभ होणार नाही. यासाठीं समाजाच्या प्रत्येक व्यवहारावर आणि विशेषतः त्याच्या राजकीय व्यवहारांवर अनुकूल प्रतिकूल

टीकेचा प्रकाश पडत राहिला पाहिजे. अनियंत्रित सत्तेखाली ही गोष्ट शक्य नसते आणि लोकसत्तेखाली ते शक्य असते. केवळ ज्ञात सत्याची प्रस्थापना करणे हेच समाजाचे कर्तव्य आहे आणि समाजांतील विशिष्ट व्यक्तीला किंवा पक्षाला सामाजिक सत्याचे पूर्णज्ञान झालेले आहे असे गृहीत धरल्यास या न्यायसंशोधन क्रियेच्या सातत्याची तितकीही आवश्यकता उरणार नाही. असे असते तर ज्यांना ते संपूर्ण सत्य अवगत झाले असेल त्यांच्या हाती सत्ता दिली आणि ते समाज-हितक्ष असले म्हणजे राज्यसंस्था योग्य प्रकारे चालेल असे मानतां आले असते. पण वस्तुस्थिति तशी नाही. सामाजिक सत्य हे नित्य संशोधनगम्यच असते आणि त्याचे योग्य प्रकारे ज्ञान होण्यास समाजांतील प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीला आपल्या अनुभवाप्रमाणे व बुद्धी-प्रमाणे सार्वजनिक विषयांवर आपले मत बनवून हे संशोधन करण्याचे स्वातंत्र्य असणे अवश्य असते. याचा अर्थ प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या अनुभवावरून योग्य मते बनवितां येतात किंवा सर्वांच्या अंगी ही शक्ति सारखीच असते असा नाही. सार्वजनिक लोकमत म्हणून ज्याला आम्ही म्हणतो ते नित्य पालटत असते आणि त्यांत अनेक परस्पर विरोधी प्रवाह असतात. ते पालटण्याचा आणि त्या सर्व प्रवाहांना आपल्या मतांप्रमाणे दिशा लावण्याचा हक्क प्रत्येकास असावा येवढेच लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांचे म्हणणे असते. हा हक्क सर्वांना दिल्याने सर्वच त्याचा सारख्याच प्रमाणांत उपभोग घेतील किंवा घेऊ शकतील असे नाही. तसेच जे या हक्काचा उपभोग घेतील ते सार्वजनिक लोकमताच्या प्रवाहाला मताप्रमाणे वळण लावण्यांत सारखेच यशस्वी होतील असेही नाही. पण तसा हक्क सर्वांना असला म्हणजे समाजांतील न्यायबुद्धि अधिकांत अधिक कार्यक्षम राहील, ज्यांच्या अंगी ती विशेष प्रमाणांत असेल त्यांच्या नेतृत्वाचा लाभ समाजाला मिळेल

व लोकमताचा प्रवाह अधिक शुद्ध बनेल अशी अपेक्षा आहे. भौतिक सत्याप्रमाणें सामाजिक न्यायाचें संशोधनहि सर्व लोक करूं शकत नाहींत तथापि प्रत्येकांनै आपल्या अनुभवाप्रमाणें आणि बुद्धिप्रमाणें सार्वजनिक विषयांवर मते बनविण्याचा व तीं व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केल्यास समाजस्थितीवर प्रकाश पडतो आणि ज्यांच्या अंगी स्वतंत्र मते बनविण्याचें सामर्थ्य असतें त्यांना त्या प्रकाशांत आपलीं मते तपासतां येऊन शुद्ध बनवितां येतात.

न्याय संशोधनांतील अडथळे

भौतिक विद्येच्या सत्यसंशोधनांत व न्याय संस्थापनांत एक फार मोठा फरक आहे. भौतिक प्रश्नांपेक्षां सामाजिक प्रश्न अधिक संकीर्ण, संदिग्ध आणि अनिश्चित फलें देणारे असतात. तसेंच या प्रश्नांशीं निरनिराळ्या वर्गांचे हितसंबंध निगडित झालेले असल्याने त्यांची चर्चा व निर्णय निर्विकार, निहरंकार आणि निःपक्षपाती वृत्तीने करण्याची मनुष्यांची तयारी नसते आणि न्यायबुद्धि देईल तो निर्णय मान्य करण्यासहि मनुष्ये तयार नसतात. उलट स्वार्थाला, अहंकाराला अथवा परंपरेला बळी पडून अन्यायाला प्रोत्साहन देतात, प्रवृत्त होतात किंवा अन्यायालाच न्याय मानूं लागतात. बुद्धीवरील राजस व तामस गुणांच्या आवरणांचा हा परिणाम आहे आणि समाजाच्या बुद्धीवरील ही आवरणें दूर होऊन तिला शुद्ध सात्त्विक स्वरूप प्राप्त झाल्याविना लोकशाही समाजाचे व्यवहार न्यायाचे व नीतीचे होणार नाहींत. यासाठीं लोकशाही समाजांत बुद्धिवादाची प्रवृत्ति वाढणें जितकें अवश्य आहे तितकेंच किंबहुना त्याहूनहि अधिक प्रमाणांत समाजाची बुद्धि शुद्ध म्हणजे सात्त्विक अथवा न्याय-निष्ठ बनणें हे अवश्य आहे. जो समाज अनेक वर्गांत भंगलेला असेल त्या समाजांत वर्गीय अहंकाराचा रजोगुण अथवा वर्गीय जुलूम सहन

करण्याचा तमोगुण वाढून त्याची बुद्धि अशुद्ध, मलिन आणि विकृत बनलेली असते. अशा अशुद्धबुद्धीचा बुद्धिवाद हा एक आत्मवंचनेचा व लोकवंचनेचा प्रकार आहे व त्यापासून समाजाचें कल्याण न होतां अधःपात आणि हानीच होत असते. बुद्धिवादाची ही मर्यादा लक्षांत घेऊनच लोकशाहीला बुद्धिबलाप्रमाणें आत्मबलाचेंहि अधिष्ठान प्राप्त होणें अवश्य आहे असें आम्हांस वाटते.

अनियंत्रित सत्तेचे अपरिहार्य दुष्परिणाम

अनियंत्रित व्यक्तिसत्ता, पक्षसत्ता किंवा वर्गसत्ता यांना हा बुद्धीच्या रजोगुणाचा व तमोगुणाचा सिद्धान्त अधिक प्रमाणांत लागू पडतो. ज्या व्यक्तीच्या, पक्षाच्या अथवा वर्गाच्या हातीं सत्ता असते त्यांच्या बुद्धीवर अहंकाराच्या रजोगुणाचें आवरण चढण्याचा फार संभव असतो. या अहंकारानें त्यांची बुद्धी पछाडली गेली म्हणजे ते न्यायाच्या नांवानें अन्याय करण्यास प्रवृत्त होतात, पण त्यांना मात्र आपण न्यायीच आहों असा भास होत असतो. उलट जे लोक अनियंत्रित सत्तेखालीं नांदत असतात त्यांची बुद्धि तमोगुणानें आवृत होते आणि त्यांची अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची बौद्धिक व नैतिक शक्ति नष्ट होते. अनियंत्रित सत्ताधारी व त्यांचे प्रजाजन यांच्यापैकीं जे स्वतःच्या दृष्टीनें प्रामाणिक असतात त्यांचा असा अधःपात होतो. शिवाय अनियंत्रित सत्ताधारी उघडपणें स्वार्थी, उन्मत्त व जुलमी बनतात आणि त्यांच्या सत्तेखालीं नांदणारे जाणून बुजून भेकड, लाचार व गुलाम बनतात. उभय पक्षांचा हा नैतिक अधःपात थांबविण्यास लोकशाही राज्यपद्धति व राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हाच एक ज्ञात मार्ग आहे.

तात्कालिक कार्यक्षम पण अंती अनर्थावह

एक पक्षसत्ता किंवा एक वर्गसत्ता ही आपत्कालीन अनियंत्रित उपाययोजना म्हणून विशिष्ट परिस्थितींत कांहीं काल लोकशाही राज्या-

पेक्षांहि अधिक कार्यक्षम अथवा हितप्रद ठरेल, कारण जी सामाजिक सत्ये उपलब्ध झालीं आहेत त्यांची संस्थापना करणारांकडून होणारा विरोध दडपून टाकिल्यामुळे ती अधिक त्वरेने आणि अधिक परिणामकारकपणे अमलांत आणतां येतील. पण नवी सामाजिक सत्ये संशोधन करण्याचे कार्य बंद पडल्यामुळे थोड्याच काळांत सत्ताधीश आणि सत्ताहीन या दोघांचाहि नैतिक व बौद्धिक अधःपात सुरू होईल आणि समाजाला अवनति प्राप्त होईल. आज कम्युनिस्ट पक्ष रशियांत किंवा फॅसिस्ट पक्ष युरोपांत जे सामाजिक सिद्धान्त अमलांत आणीत आहे त्यांचे संशोधन लोकशाही वातावरणांत झालेले आहे. यामुळे शिक्षणप्रसार, आरोग्यरक्षण, औद्योगिक उन्नति, लष्करी तयारी वगैरे-संबंधी कांहीं कार्ये तेथे झपाट्याने करून दाखवितां येतात यांत शंका नाही. पण ही कार्यक्षमता ज्या ज्ञानामुळे प्राप्त झालेली आहे ते ज्ञान वाढण्याचे कार्य स्थगित होत असते कारण तेथे विचार स्वातंत्र्य आणि प्रचार स्वातंत्र्य यांना अडथळा होत असतो. हे ज्ञानसंवर्धनाचे कार्य बंद पडल्याने समाजाच्या सुधारणांसंबंधी नवे विचार किंवा नव्या योजना सुचणारे नाहीत आणि ज्या सुधारणा सुचलेल्या आहेत त्या प्रत्यक्ष अमलांत आणीत असतां कितपत इष्ट ठरतात व कितपत अनिष्ट ठरतात याचाहि शोध होणार नाही. त्यांच्या अंमलबजावणीत होणाऱ्या अन्यायांकडे अपरिहार्य म्हणून जाणूनबुजून दुर्लक्ष होत जाईल आणि लोकांना आपणांवर होणारे अन्याय वेशीवर टांगण्याचे स्वातंत्र्य नसल्याने ते घडत आहेत याची जाणीवाहि सत्ताधारी वर्गात राहणार नाही. अशा प्रकारे लोकांचे सुखदुःख आणि अधिकाऱ्यांच्या सुधारणा किंवा धोरणे यांचा संबंध तुटत जाऊन अन्यायाची व जुलमाची वाढ होत राहील. याचा परिणाम, स्वतंत्र विचार खुंटल्याने समाजाला

बौद्धिक दास्य तरी प्राप्त होईल, अथवा समाज या अनियंत्रित सत्ते-
विरुद्ध बंड करील व तिला उलथून पाडील.

अनियंत्रित सत्तेच्या उद्भव्याची मीमांसा

अनियंत्रित सत्तेचे हे दुष्परिणाम अवगत असतां रशिया, इटाली, जर्मनी या राष्ट्रांत अनियंत्रित पक्षसत्ता कां प्रस्थापित झाली आहे व कोणत्या परिस्थितींत अथवा अवस्थेंत अशी सत्ता निर्माण होत असते याचा थोडा फार विचार आतां केला पाहिजे. देशावर कोणतेंहि अंतर्गत अथवा बाह्य संकट प्राप्त झालें आणि त्यावेळीं त्याचें निवारण करण्यास समर्थ असें सरकार लोकशाही पद्धतीनें निर्माण होऊं शकत नाहीं अशी अवस्था समाजाला प्राप्त झाली, म्हणजे तेथें अनियंत्रित पक्षसत्ता किंवा वर्गसत्ता निर्माण होत असते. लोकशाही राज्याचा आधार विचार स्वातंत्र्य, प्रचार स्वातंत्र्य, संघ स्वातंत्र्य यांवर असतो. या आधारावर अनेक पंथ वा पक्ष अस्तित्वांत आले; त्यांपैकीं कोणाचेंच कोणाशीं सख्य वा सहकार्य होईनासें झालें; कोणासहि बहुमत मिळेना, मिळालेलें बहुमत फार काळ टिकेना अथवा बहुमताचें राज्य चालविण्यास इतरांचा अडथळा होऊन तें चालेना, अशी परिस्थिती प्राप्त झाली म्हणजे कांहीं काळ तरी अनियंत्रित सत्ता प्रस्थापित होणें अपरिहार्य बनतें. टीका करण्याचा हक्क, प्रचार स्वातंत्र्य आणि संघ स्वातंत्र्य यांचा उपभोग घेणारांनीं त्यांच्या योग्य मर्यादा पाळल्या नाहींत आणि समाजांत अंदाधुंदी, अनवस्था आणि अत्याचार निर्माण केले म्हणजे लोकशाही राज्यपद्धति राज्यच करूं शकत नाहीं. अशा अवस्थेंत अनियंत्रित सत्ता निर्माण न होईल तर समाजांत अराजकच माजून राहील व ती अवस्था टाळण्यासाठी कोणतेंहि सुस्थिर राज्य—मग तें कोणत्याहि पक्षाचें व कशाहि प्रकारचें असो—स्थापन व्हांवें अशी इच्छा सर्वास होईल. याप्रसंगीं जो पक्ष एखाद्या वर्गाच्या साहा-

यानें आपली सत्ता सुस्थिर आणि प्रभावी बनवू शकेल तो पक्ष आपली अनियंत्रित सत्ता प्रस्थापित करू शकतो. त्याने समाजांतील अनवस्था थांबविली, आलेल्या तत्कालीन आपत्तीचें निवारण केलें, कांहीं सुधारणा झपाट्याने घडवून आणिल्या आणि लोकांच्या आकांक्षा तृप्त केल्या तर तो अनियंत्रित अंमल समाजाला कांहीं काल सुखावह वाटेल व त्या पक्षाला लोकप्रियताहि प्राप्त होईल. पण या सर्व गोष्टी घडत असतां लोकांची विचारशक्ति घटत असते, स्वातंत्र्याची लालसा मरत असते, न्यायबुद्धि विकृत बनत असते, अन्यायाची उपेक्षा व तितिक्षा करण्याचा तमोगुण वाढत असतो. याच्या उलट सत्ताधारी वर्गाचा अहंकार वाढत असतो. अहंकारामुळे स्वार्थाला परार्थ मानण्याची वृत्ति बळावते. यामुळे नकळत घडणारे अन्याय व जुलूम यांची संख्या वाढू लागते आणि अखेरीस सर्वच राज्यावर आपत्ति कोसळते. अनियंत्रित सत्तेमुळे प्राप्त होणाऱ्या अहंकाराचा मद कोणासहि भ्रष्ट केल्याविना राहात नाही, यामुळे विशिष्ट आपत्तीचें निवारण करण्याच्या मिषानें तात्कालिक उपाय म्हणून अस्तित्वांत आलेली अनियंत्रित सत्ता आपलें कार्य करून आपोआप विलीन होईल अथवा आपण होऊन समाजाला स्वातंत्र्य देऊन लोकशाही राज्यपद्धति स्थापन करील अशी आशा करता येत नाही.

इटाली, जर्मनी व मध्ययुरोप यांची युद्धोत्तर अवस्था

आधुनिक युरोपांतील अनियंत्रित राज्यपद्धति, विशिष्ट अरिष्टांच्या आघातांनी लोकशाही राज्यपद्धति अकार्यक्षम अथवा स्थगित झाल्यामुळे, अस्तित्वांत आल्या असून ज्या राष्ट्रांत त्या स्थापन झाल्या आहेत, तेथें लोकशाही संस्कृति फार काळ बद्धमूल झालेली नव्हती असें दिसून येतें. जर्मनी, इटाली, ऑस्ट्रिया या देशांत इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका या देशांप्रमाणें लोकशाही राज्यपद्धति कधींच फारशी बद्ध-

मूल झालेली नव्हती. आधुनिक लोकशाहीचा सर्वांत आधीं उदय इंग्लंडांत झाला. या देशांत सरंजामदारवर्ग प्रथमपासून दुर्बल होता आणि सामाजिक दृष्ट्या व्यापारी-कारखानदार वर्गापासून अलग किंवा विभक्त नसल्याने त्या दोघांचे वर्गयुद्ध फारसे विकोपास गेले नाही आणि सरंजामशाहीचे लोकशाहीत रूपान्तर बरेचसे शांततेने आणि तडजोडीने झाले. फ्रान्समध्ये सरंजामदार वर्ग आणि व्यापारी-कारखानदार वर्ग यांच्यांत तीव्र वर्गयुद्ध होऊन लोकशाहीचा जन्म झाला व सरंजामशाहीचा निःपात झाला. पण जर्मनी, ऑस्ट्रिया, इटाली या देशांत सरंजामदारशाहीचा पूर्ण पाडाव कधीच झाला नाही. व्यापारी-कारखानदार वर्गाने शुद्ध लोकशाहीचा स्वीकार कधीच केला नाही कारण तो जागृत झाला त्यावेळीं कामगारवर्गाहि जागृत होऊन राजकीय लोकशाहीचे औद्योगिक लोकशाहीत अथवा समाजसत्तेत रूपान्तर करण्याचे प्रयत्न करू लागला होता. यामुळे मध्ययुरोपांत अथवा इटालीत सरंजामशाहीचे लष्करी वातावरण आणि अनियंत्रित सत्तेचे प्रेम समूळ कधीच नष्ट झाले नव्हते. तसेच लोकशाही राज्याच्या यशस्वितेस अवश्य असे संघटित तत्त्वप्रधान पक्ष आणि त्यांच्यांत परस्पर सहिष्णुतेची वृत्ति यांचीहि वाढ झालेली नव्हती. यामुळे गेल्या महायुद्धानंतर आर्थिक अरिष्ट आणि आंतरराष्ट्रीय आपत्ति यांचा आघात होतांच त्यांच्या निवारणाच्या मिषाने एकपक्षीय अनियंत्रित सत्तांचा उदय त्या देशांत झाला. इटालीने युद्धांत इंग्लंड-फ्रान्सच्या वर्तीने भाग घेतला होता पण महायुद्धानंतर ब्रिटिश-फ्रेंचांनी आपल्या साम्राज्यांचा भरपूर विस्तार केला तेव्हां इटालीची साम्राज्यलालसा तृप्त करण्यांत आली नाही. ही लालसा तृप्त करण्यास राष्ट्रीय लष्करशाही निर्माण करून आपल्या राष्ट्राचा दरारा इतरांना बसविण्याशिवाय गत्यंतर नाही असे तेथील लोकांना वाटू लागले. तसेच

महायुद्धानंतरच्या आर्थिक अरिष्टांमुळे देशांत अनेक पक्षोपपक्ष निर्माण होऊन कोणासच आपले धोरण अमलांत आणतां येईना. कामगारांच्या पाठिंब्याने कामगारशाहीची स्थापना करण्याचा कम्युनिस्टांचा प्रयत्न यशस्वी होण्याइतका तो पक्ष संघटित व तो वर्ग जागृत नव्हता. अशा अंदाधुंदीच्या काळांत राष्ट्रीय वैभव, अंतर्गत शिस्त आणि परराष्ट्रीय आक्रमण या भावनांच्या आधारावर मुसोलिनीने फॅसिस्ट पक्षाची अनियंत्रित लष्करी सत्ता निर्माण केली. असें करीत असतां परंपरारक्षण, धर्मरक्षण आणि आध्यात्मिक संस्कृति यांच्या आधारे कम्युनिस्टांच्या क्रांतिकारक प्रयत्नांना कठोरपणे दडपून टाकिले आणि भांडवलदार व कामगार अशी द्विवर्ग सामाजिक संस्कृति सुरक्षित करण्याचा एक मार्ग भांडवलशाही संस्कृतीच्या अभिमान्यांना दाखवून दिला. जर्मनीत हिटलरने याच मार्गाचे आपल्या परिस्थितीस व परंपरेस अनुरूप असें अनुसरण केले आणि नाझी तत्त्वज्ञान या नांवाने फॅसिझमची सुधारलेली आवृत्ति प्रगट केली. इटालीपेक्षां जर्मनीत अनियंत्रित पक्षसत्ता निर्माण करणे अधिक सुलभ झाले, याचे कारण त्या राष्ट्राला महायुद्धानंतरच्या व्हासाय तहांतील अटींनीं कायमचे खच्ची करण्याचा प्रयत्न करण्यांत आला होता. जर्मनीसारख्या लढावू वृत्तीच्या राष्ट्राला हा अपमान फार काळ सहन करणे अशक्य होते आणि त्याच्यावर लादलेली आर्थिक व लष्करी बंधने तोडून टाकिल्याखेरीज तेथील कोणताहि महत्त्वाचा प्रश्न सुटणेहि शक्य नव्हते. ब्रिटिश-फ्रेंच मुत्सद्यांच्या कृपेने आणि राष्ट्रसंघाच्या अनुमतीने अस्तित्वांत आलेले युद्धोत्तर कालांतील लोकशाही राज्य हा राष्ट्रीय अपमान धुवून काढण्यास असमर्थ होते आणि त्याला जर्मनीतील लोकांची अढळ निष्ठा संपादन करणेहि शक्य नव्हते. गेल्या महायुद्धानंतर ब्रिटिश-फ्रेंच मुत्सद्यांनीं घेतलेल्या सूडाचा सूड

उगविणें हाच एक आपल्या उद्धाराचा मार्ग आहे ही भावना जर्मनींत फैलावण्यास हिटलरला फारसे प्रयास पडले नाहीत. या सूड उगविण्याच्या कार्यास लष्करी सामर्थ्य वाढलें पाहिजे, शस्त्रबलावरचा विश्वास वाढला पाहिजे, अंतर्गत क्रांतीचे प्रयत्न दडपून टाकिले पाहिजेत आणि ब्रिटिश-फ्रेंच राष्ट्रांतील ढोंगी लोकशाही संस्कृतीचा बुरखा फाडून टाकिला पाहिजे, अशी मनोवृत्ति हिटलरच्या अनुयायांनीं निर्माण केली आणि आपल्या पक्षाची अनियंत्रित सत्ता स्थापन केली.

अनियंत्रित सत्ता व साम्राज्यलोभ

वरील विवेचनावरून दिसून येईल कीं इटाली व जर्मनी या राष्ट्रांतील अनियंत्रित पक्षसत्ता ही देशांतील भांडवलशाहीच्या संरक्षणार्थ तिच्या आधारानें आणि साम्राज्यशाहीच्या लोभानें निर्माण झालेली आहे. ब्रिटिश व फ्रेंच साम्राज्यशाहीचें ध्येय आपणांस लोकशाहीच्या आधारानें प्राप्त होणें शक्य नाही हें पाहून त्यांनीं लोकशाहीचाच उच्छेद केला आहे. अर्थात् लोकशाहीवरील प्रेमापेक्षां, साम्राज्यशाहीचा लोभ अधिक प्रबल झाला म्हणजे फॅसिझमचा—भांडवलप्रधान राष्ट्रीय लष्करशाहीचा—उदय होत असतो. आपल्या साम्राज्यांवर जर्मनी-इटालीकडून धोका येण्याचा संभव आहे असें दिसूं लागल्यापासून ब्रिटन व फ्रान्स या देशांतहि ही वृत्ति बळावूं लागली आहे, पण ती यशस्वी होण्यास जो एक उत्साह अथवा धडाडी लागते ते गुण या राष्ट्रांत उरलेले दिसत नाहीत. अनेक वर्षांच्या साम्राज्योपभोगानें हीं राष्ट्रे गलितवीर्य झालेलीं असून त्यांची लोकशाहीवरील निष्ठा मंदावली तरी भांडवलशाहीच्या आधारावर अनियंत्रित पक्षसत्ता स्थापन करून राष्ट्रीय लष्करशाही गाजविण्याचाहि जोम त्यांच्यापाशीं उरला आहे असें दिसत नाही. तत्त्वनिष्ठेची दैवी वृत्ति लोप पावली असून आसुरी संस्कृति निर्माण करण्याचें सामर्थ्यहि

त्यांच्यापाशीं दिसत नाही. त्यांची लोकशाही संस्कृतीवर खरी निष्ठा असेल तर तिच्याशी विसंगत अशा भांडवलशाहीचा व साम्राज्य-शाहीचा स्वेच्छेनें अंत करण्यास त्यांनीं उद्युक्त झालें, पाहिजे.

लोकशाही राष्ट्रांत जोम कां उरला नाही ?

असें करण्याइतका ध्येयवाद आज या लोकशाही राष्ट्रांत उरलेला नाही. कम्युनिस्ट आणि फॅसिस्ट या तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते आज आपल्या ध्येयासाठीं जितका त्याग करावयास तयार आहेत तितका त्याग करण्यास लोकशाहीचे पुरस्कर्ते तयार असल्याचें दिसत नाही. याचें कारण काय ? आज जीं राष्ट्रे आपणांस लोकशाहीचे पुरस्कर्ते म्हणवून घेतात, त्यांत स्वार्थत्यागाच्या तत्त्वाला प्राधान्य देण्यांत आलेलें नाही. व्यक्तिवाद हेंच त्यांचें सामाजिक तत्त्वज्ञान बनलेलें असून या व्यक्तिवादास भौतिक सुखवादाचें स्वरूप देण्यांत आलेलें आहे. प्रत्येक व्यक्तीनें आपापलें सुख साधण्याचा प्रयत्न केला म्हणजे राष्ट्राचें अथवा समाजाचें सुख आपोआप साधतें, असें भ्रामक तत्त्वज्ञान या राष्ट्रांत रूढ झालें असल्यानें या राष्ट्रांतील लोक सुखासीन आणि स्वार्थपरायण बनले आहेत. त्यांच्या तुलनेनें विचार केल्यास फॅसिस्ट व कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञानें त्यागप्रधान आहेत आणि व्यक्तीच्या सुखाला व स्वार्थाला कर्तव्य भावनेनें मर्यादा घालणारी आहेत. फॅसिस्ट तत्त्वज्ञान हें राष्ट्रवादी आणि कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञान समाजवादी आहे. राष्ट्रवाद हा राष्ट्रासाठीं आणि समाजवाद हा आर्थिक समता व एकवर्ग समाज या ध्येयांसाठीं व्यक्तीला त्याग करण्याचा उपदेश करतो. राष्ट्रवादामुळे राष्ट्रीय अहंकार जागृत होऊन इतर राष्ट्रांचा द्वेष उत्पन्न होतो आणि कम्युनिझमच्या वर्गयुद्धाच्या धोरणानें वर्गीय अहंकार आणि भांडवलदार वर्गाचा द्वेष उत्पन्न होतो. अहंकार आणि द्वेष यांनीं लिप्त झाल्यामुळे हा त्याग सात्त्विक ठरत नाही हें खरें असलें तरी व्यक्ति-

वादामुळे मनुष्ये त्यागालाच तयार होत नाहीत. प्रत्येकांने आपापला स्वार्थ साधण्याने समाजहित आपोआप होईल या तत्त्वावर भांडवलप्रधान लोकशाही राष्ट्रांची संस्कृति उभारली गेल्याने तिच्यांत त्यागाचे तेज व जोम ही मुळीच उरलेली नाहीत.

व्यक्तिवादाचे श्रेष्ठ व सत्य स्वरूप

व्यक्तिवादाचे खरे स्वरूप वर सांगितले त्याहून श्रेष्ठ आहे. आपल्या मनोदेवतेच्या आज्ञेसाठी लागतील ते कष्ट सोसण्यास तयार व्हावयाचे आणि तिच्या आज्ञेविरुद्ध असणाऱ्या कोणत्याही आज्ञेपुढे मान वाकवावयाची नाही हे व्यक्तिवादाचे खरे स्वरूप आहे. या व्यक्तिवादांत सत्यनिष्ठेला अग्रस्थान आहे आणि सत्यनिष्ठेसाठी सुखावर तिलांजलि सोडण्याची कर्तव्यभावना अंतर्भूत होत असते. पण हा श्रेष्ठ प्रतीचा व्यक्तिवाद आजच्या भांडवलप्रधान लोकशाही राष्ट्रांत उरलेला नाही आणि भांडवलशाही व्यक्तिवाद हा या श्रेष्ठ व्यक्तिवादाला मारक आहे. सत्याग्रह तत्त्वज्ञान हे व्यक्तिवादाचे आहे, पण त्यांतील व्यक्तिवाद हा स्वार्थ, सुखासक्ति आणि अहंकार यांपासून अगदी अलिप्त असला पाहिजे, असा निर्वंध आहे. लोकशाही संस्कृतीला व्यक्तिवादाची आवश्यकता आहे, पण तो व्यक्तिवाद भांडवलशाही व्यक्तिवाद नव्हे. सत्याग्रही व्यक्तिवाद हा लोकशाही संस्कृतीचा तारक बनू शकेल किंवाहुना युरोपीय लोकशाही राष्ट्रांनी सत्याग्रही व्यक्तिवादाची दीक्षा घेतली तरच त्यांची संस्कृति टिकविण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यापाशी येऊ शकेल, नाहीतर फॅसीझम आणि कम्युनिझम या नव्या पंथांच्या जोरदार हल्लांपासून या लोकशाही राष्ट्रांना आपले रक्षणही करणे कठीण होईल. सुखासक्ति, वैयक्तिक स्वार्थ आणि अनिर्वंध स्पर्धा यांच्या आधारावर ज्या राष्ट्रांची संस्कृति उभारलेली आहे त्यांच्यांत कर्तव्यनिष्ठेची व स्वार्थत्यागी वृत्तीची जोपासना होणे

कठीण आहे आणि या गुणांच्या अभावी त्यांचे सामर्थ्य व तेज नष्ट झाल्याविना राहाणार नाही. गेल्या महायुद्धापूर्वी पन्नास पाऊणशे वर्षे ब्रिटिश, फ्रेंच व अमेरिकन राष्ट्रांची जी भौतिक भरभराट झाली आणि परोपजीवनाची जी वृत्ति त्यांच्यांत बाणली गेली, त्यामुळे त्यांची कर्तव्यनिष्ठा व त्यागवृत्ति यांचा लोप होऊन त्यांच्या व्यक्तिवादाला हीन स्वरूप प्राप्त झाले आहे. कांहीं काळ 'शहाणा स्वार्थ' (Enlightened self-interest) हेच त्यांचे नैतिक ध्येय बनले अथवा तोच त्यांचा धर्म बनला, पण आज त्यांच्या स्वार्थापार्शी शहाणपणहि उरलेले दिसत नाही. स्वार्थामुळे शहाणपणाला व दूरदृष्टीला ग्रहण लागते असा मानसशास्त्रीय सिद्धान्त आहे त्यास अनुसरून आज ही राष्ट्रे शहाण्या दूरदर्शी स्वार्थावरून संकुचित स्वार्थाधतेवर येऊन पोहोचली आहेत. त्यांच्या या अवस्थेपासून जी राष्ट्रे लोकशाही संस्कृतीची दीक्षा घेण्यास आज प्रवृत्त होत आहेत त्यांनी योग्य तो बोध घेतला पाहिजे. हा बोध म्हणजे कम्युनिझम किंवा फॅसिझम यांचा स्वीकार करून लोकशाहीचा त्याग करावा हा नसून अनियंत्रित पक्षसत्तेचा त्याग करून तत्त्वनिष्ठ व्यक्तिवादाच्या पायावर लोकशाहीची उभारणी करावी आणि भांडवलशाहीचा स्वीकार करू नये हाच होय.

व्यक्तिवाद, समाजवाद व राष्ट्रवाद यांचा समन्वय

सत्याग्रही व्यक्तिवाद हा राष्ट्रवादाशी व समाजवादाशी विसंगत नाही अथवा विरोधी नाही. किंबहुना असेहि म्हणता येईल की आधुनिक युरोपांत व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद आणि समाजवाद अशी जी तीन सामाजिक तत्त्वज्ञाने निघाली आहेत त्या सर्वांना सत्याग्रही-वृत्तीच्या अभावामुळेच विकृत स्वरूपे प्राप्त झाली आहेत आणि या सर्व वादांतील विकृति नष्ट करून त्यांचा सुंदर समन्वय करण्याचे .

सामर्थ्य सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत आहे. हा समन्वय झाला नाही तर समाजवादाला व राष्ट्रवादाला अनियंत्रित पक्षसत्तेचें स्वरूप प्राप्त होऊन लोकशाहीचा लोप होतो लोकशाहीला व्यक्तिवादाप्रमाणें राष्ट्रवादाची आणि समाजवादाचीहि आवश्यकता आहे असें सूक्ष्म विचारा-
 अंतीं दिसून येईल. युरोपांत मात्र राष्ट्रवादाची व समाजवादाची वाढ होतां होतां त्यांना व्यक्तिवादाच्या विरोधी स्वरूप प्राप्त झालें आहे. यामुळेच लोकशाहीलाहि झुगारून देण्याचें विकृत स्वरूप राष्ट्रवादाला व समाजवादाला प्राप्त झालें आहे. लोकशाहीविरोधी राष्ट्रवादाला फॅसीझमचें आणि लोकशाहीविरोधी समाजवादाला कम्युनिझमचें स्वरूप आज प्राप्त झालें असलें, तरी हीं त्यांचीं खरी व शुद्ध स्वरूपे नव्हेत असें मान्य करण्याचा काळ लवकरच येईल अशी आमची अपेक्षा आहे. लोकशाही संस्कृतीवर मनुष्यांची खरी श्रद्धा बसेल तर—आणि सत्याग्रहाच्या आश्रयानें लोकशाहीला आत्मबलाचा आधार देऊन अधिक शुद्ध बनविल्यास आज डळमळीत होऊं लागलेली लोकशाही-
 वरील श्रद्धा दृढमूल बनेल असें आमचें मत आहे—समाजवाद, राष्ट्रवाद व व्यक्तिवाद यांचा योग्य समन्वय लोकशाही राज्यांत दिसू लागेल. हिंदुस्थान सत्याग्रहाच्या आश्रयानें लोकशाही राष्ट्रवाद निर्माण करण्याचें कार्य आज करीत आहे. यांत त्याला यश आल्यास या राष्ट्रवादास समाजवादाचें स्वरूप प्राप्त होईल पण तो समाजवाद खऱ्या व्यक्तिवादाचा व लोकशाहीचा त्याग करणार नाही अशी आशा करतां येईल. पुढील प्रकरणांत आधुनिक लोकशाहीला व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद आणि समाजवाद या तीर्हीच्या समन्वयाची कां व कशी आवश्यकता आहे आणि तो समन्वय करण्याचें सामर्थ्य सत्याग्रही तत्त्वज्ञानांत कसे आहे त्याचेंच विवेचन करण्याचें योजिलें आहे.

व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद आणि समाजवाद : : ४

व्यक्तिवादाचा त्रिविध उगम

आधुनिक युरोपांतील लोकशाहीचा उदय व्यक्तिवादी तत्त्वज्ञानांतून झालेला आहे. या व्यक्तिवादाची निरनिराळीं स्वरूपे निरनिराळ्या लोकांच्या मनापुढे होती तथापि सुमारे तीनशे वर्षांपूर्वी म्हणजे सतराव्या शतकांत सर्व युरोपांत अनेक कारणांमुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याची मागणी निरनिराळ्या क्षेत्रांतील सुधारक करून लागले होते. धर्मक्षेत्रांतील सुधारक प्रत्येक व्यक्तीने आपल्या मनोदेवतेस शरण जाऊन धर्मग्रंथांचा जो अर्थ योग्य वाटेल तो स्वीकारावा आणि आपल्या अंतरात्म्यास शांति आणि समाधान वाटून भावशुद्धि होईल अशा प्रकारे परमेश्वराची प्रार्थना करावी असे म्हणू लागले होते. या धर्मसुधारकांना समाजाची भावशुद्धि करावयाची होती आणि धर्माच्या नांवाने जे अनेक विधिविधानांचे आणि व्रतोद्यापनांचे जंजाळ माजले होते ते मोडून टाकून समाजांत पावित्र्य, शुद्धता आणि साधेपणा आणून त्याची आत्मोन्नति करावयाची होती. समाजांत स्वैराचार माजावा आणि प्रत्येकाचे स्वार्थाच्या व लाभाच्या पाठीमागे लागावे अशी त्यांची व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना नव्हती.

यानंतर भौतिकविद्येचे संशोधकहि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा पुरस्कार बुद्धिस्वातंत्र्याच्या नांवाने करित होते. भौतिक विद्येतील अनेक शोध पूर्वीच्या धर्मग्रंथांतील सृष्टिरचनेसंबंधीच्या सिद्धांताशी विसंगत भासू लागले. तेव्हा जुन्या धर्मग्रंथांचा आधार घेऊन भौतिक शास्त्रांतील संशोधकांचा छळ करण्यास धर्माधिकारी पुढे येऊ लागले. या वादांतून ग्रंथप्रामाण्य विरुद्ध बुद्धिप्रामाण्य असा वाद सुरू झाला आणि ग्रंथप्रामाण्यापेक्षा बुद्धिप्रामाण्य श्रेष्ठ आहे आणि प्रत्येकाचे आपल्या बुद्धीचा स्वतंत्रपणे उपयोग करून सृष्टीचे निरीक्षण करावे आणि या

निरीक्षणानें तिच्या व्यापाराचे जे सिद्धान्त आपल्या अनुभवास पट-
तील ते शोधून काढून त्यांचा प्रसार' करावा असें मत प्रभावी बनूं
लागलें. भौतिक विद्येतील संशोधकांनीं पुरस्कारिलेला हा बुद्धिस्वातंत्र्य-
वाद हळूहळू सामाजिक प्रश्नांनाहि लागू करण्यांत येऊं लागला आणि
समाजरचनेचे प्रश्न बुद्धिस्वातंत्र्याच्या तत्त्वानुसार सोडविले पाहि-
जेत या मताला मान्यता मिळू लागली. परंपरागत सामाजिक व्यव-
हारांत किंवा संस्थांत बुद्धिवादाला न पटणारे असे जे व्यवहार किंवा
संस्था असतील त्यांचा त्याग करून बुद्धिवादाशीं सुसंगत असे नवे
सामाजिक व्यवहार व संस्था स्थापन केल्या पाहिजेत, हें मत पुढें
येऊन बुद्धिवादाला सामाजिक क्रांतिवादाचें स्वरूप लवकरच प्राप्त
झालें. व्यक्तिस्वातंत्र्याचें किंवा व्यक्तिवादाचें हें दुसरें स्वरूप होय.

वर वर्णन केलेल्या दोनहि प्रकारच्या व्यक्तिवादाचा वैयक्तिक
स्वार्थ आणि लोभ यांच्याशीं फारसा संबंध नाहीं. परंतु याच वेळीं
तिसऱ्याहि एका प्रकारचा व्यक्तिवाद उदयास येत होता. तो व्यक्ति-
वाद म्हणजे मध्यमवर्गीय व्यापारी व सावकार वर्गानें परंपरागत
धार्मिक, सामाजिक व औद्योगिक बंधनांतून मुक्त होऊन भौतिक
अभ्युदय करून घेण्यासाठीं पुरस्कारिलेला व्यक्तिवाद होय. या व्यक्ति-
वादाचा संबंध प्रत्यक्ष आर्थिक व्यवहारांशीं येत असून त्यांतून आर्थिक
क्षेत्रांतील व्यक्तिवादाचा उदय झाला. हा आर्थिक क्षेत्रांतील व्यक्ति-
वादच समाजाला विघातक ठरला असून त्याच्या विरुद्ध झालेल्या
बंधांतून समाजवादाचा उदय झालेला आहे. मार्गे जे दोन प्रकारचे
व्यक्तिवाद सांगितले ते आत्मिक आणि बौद्धिक क्षेत्रांतील व्यक्तिवाद
असून आत्मशुद्धि आणि भौतिक वा सामाजिक सत्य संशोधन हें
त्यांचें साध्य होतें, पण व्यापारी-सावकार वर्गानें आपल्या आर्थिक
व्यवहारांवरील धार्मिक, सामाजिक व राजकीय बंधनांविरुद्ध केलेल्या

बंडांतून जो व्यक्तिवाद निर्माण झाला, त्याचें ध्येय वैयक्तिक सांपत्तिक भरभराट हें बनलें. या व्यक्तिवादांतूनच व समाजाच्या आर्थिक व्यवहारावर वित्तरक्षण आणि करारबजावणी याखेरीज कोणतीहि राजकीय बंधने नसावीत हें अनियंत्रणाचें तत्त्व (Laissez faire) पुढें आलें आणि प्रत्येकांनें आपापलें सुखसंपादन करण्याचा प्रयत्न करीत राहिलें म्हणजे व्यक्ति-व्यक्तिमध्ये जी अनिर्वध स्पर्धा निर्माण होते तीमुळें एकंदर समाजाचें हित किंवा अधिकांत अधिक सुख आपोआप साध्य होतें हें घातुक तत्त्व प्रसार पावूं लागलें. आज अशा प्रकारच्या आर्थिक क्षेत्रांतील व्यक्तिवाद समाजाला हानिकारक असून अनियंत्रणाचें धोरण स्वीकारून समाजांत अनिर्वध स्पर्धा चालूं दिली तर लवकरच त्यांत जंगली कायदा किंवा 'मात्स्य न्याय' सुरू होतो आणि सधन निर्धन वर्गांत कलह, किंबहुना युद्ध सुरू होऊन समाजांत शांतता, सुख व समाधान नांदूं शकत नाहींत असा अनुभव येऊ लागला आहे. सरकारनें आर्थिक व्यवहारांचें नियंत्रण करावयाचें नाहीं याचा अर्थ समाजांतील आर्थिक दृष्ट्या प्रबल असणाऱ्यांच्या दास्यांत त्यांतील निर्धन वर्गानें रखडावयाचें असा होतो. समाजवाद आणि व्यक्तिवाद यांच्यांतील मुख्य मतभेद या आर्थिक क्षेत्रांतच निर्माण झाला असून या क्षेत्रांतील आर्थिक अनियंत्रणाचें तत्त्व आतां असमर्थनीय ठरून त्याज्य गणलें जात आहे. समाजवादाप्रमाणें राष्ट्रवादानेंहि हें अनियंत्रणाचें तत्त्व त्याज्य ठरविलें असून सर्व आर्थिक व्यवहारांचें राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें राजसत्तेनें नियंत्रण केलें पाहिजे आणि समाजाची आर्थिक घटना वैयक्तिक स्पर्धा आणि स्वार्थसाधन या शक्तींचे प्रवाह जशी घडवितील तशी घडूं न देतां ती योजनापूर्वक आणि बुद्धिपुरःसर घडविली पाहिजे, हें नियोजित आर्थिक घटनेचें धोरण (Policy of planned economy) राष्ट्रवादानेंहि

स्वीकारिलेले आहे. कामगारांचे वेतन, वस्तूंचे बाजारभाव, व्याजाचे दर, जमिनीचा खंड, कामाचे तास वगैरे सर्व व्यवहार केवळ स्पर्धा आणि स्वार्थसाधन यांच्या चढाओढीत व ओढाताणीत जसे ठरतील तसे ठरू द्यावेत, ज्यांना जो माल बनवावा वाटेल त्याने तो बनवावा आणि वाटेल त्या देशांतून माल आला तरी त्याला प्रतिबंध करू नये ही व्यक्तिवादी अर्थशास्त्रज्ञांची दृष्टि आज अनर्थावह वाटू लागली आहे. अशा अनिर्वध स्पर्धेत फक्त प्रबल राष्ट्रे आणि त्यांतील प्रबल वर्ग तेवढेच आपला स्वार्थ साधू शकतात आणि दुर्बल राष्ट्रे व दुर्बल वर्ग अथवा व्यक्ति अधिकाधिक दुरवस्थेत जाऊन त्यांचा नाश होतो हे सर्वमान्य झाले आहे. अशा प्रकारचे आर्थिक क्षेत्रांतील व्यक्तिस्वातंत्र्य हे लोकशाहीत अंतर्भूत होणाऱ्या समता आणि बंधुभावना या ध्येयांशी विसंगत असून औद्योगिक क्रांतीनंतर निर्माण झालेल्या द्विवर्ग समाजात या अयोजित घटनेमुळे वर्गयुद्ध निर्माण होऊन लोकशाहीचा व राष्ट्रैक्य भावनेचा विध्वंस होतो असे युरोपांतील भांडवल-प्रधान राष्ट्रांत आज दिसून येत आहे.

व्यक्तिवादाचे खरे क्षेत्र

आर्थिक क्षेत्रांतील व्यक्तिवादाने असा अनर्थ उडविल्यामुळे फॅसिझम आणि कम्युनिझम या पंथांनी व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सर्वच क्षेत्रांतून उच्छेद केल्याचे आज दिसत आहे पण ही त्यांची चूक आहे. आत्मोन्नति आणि सत्यसंशोधन या क्षेत्रांत व्यक्तिवादाला महत्त्वाचे स्थान असून सामाजिक व राजकीय बाबतीत विचारस्वातंत्र्य आणि प्रचारस्वातंत्र्य यांना त्यामुळेच महत्त्व प्राप्त होत असते. आत्मिक आणि बौद्धिक क्षेत्रांत राजसत्ता सर्वेकष बनली म्हणजे समाजांतील आत्मोन्नति आणि प्रगति करण्याचे सामर्थ्यच नष्ट होत असते इकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही. या क्षेत्रांतील व्यक्तिस्वातंत्र्य

आणि बुद्धिस्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा आधार आहे व तेंच लोकशाही संस्कृतीचें श्रेष्ठत्व आहे. लोकशाहीच्या लोपाबरोबर हें स्वातंत्र्य आणि सहिष्णुता यांचा लोप होत असून समाजांत शिस्त, निष्ठा आणि सामर्थ्य यांची कांहीं काल वाढ झाली व तो कांहीं बाबतींत कांहीं काल अधिक कार्यक्षम बनल्यासारखा दिसला, तरी त्याच्या अंतरंगावर आणि चैतन्यावर त्याचा दुष्परिणाम झाल्याविना राहत नाही. स्वतंत्र विचारांचें, आत्मोद्धाराचें आणि स्वावलंबनाचें हें चैतन्य नष्ट झाल्याने मोठे पुरुष अथवा असामान्य लोकनायक निर्माण करण्याची त्याची पात्रताहि कमी होऊं लागते आणि एखाद्या आपत्तीचा आघात झाला असतां त्याचें स्वातंत्र्य व सुख गमावून तो परतंत्र आणि दुःखी बनतो. तात्पर्य समाजाच्या अंतरंगांतील हें आत्मबल आणि बुद्धिबल कार्यक्षम राहावें, त्याची वाढ होऊन तें प्रभावी बनावें आणि या चैतन्याचें तेज समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या चर्येवर आणि त्याच्या वर्तनांत प्रतिबिंबित व्हावें हें व्यक्तिवादाचें ध्येय आहे. सामाजिक परिस्थितीची पार्श्वभूमी समाजानें निर्माण करून दिली, तरी या पार्श्वभूमीवर आपल्या चारित्र्याच्या आत्मबलानें आणि सत्यसंशोधनाच्या बुद्धिबलानें आपल्या कर्तृत्वाचें चित्र स्वतः रेखाटावें आणि तसें करण्यास लागणारी साधनें समाजाच्या साहाय्यानें त्यानें आपल्या प्रयत्नांनीं प्राप्त करून घ्यावीत असें व्यक्तिवादी सामाजिक तत्त्वज्ञान आहे आणि तें मानव संस्कृतीला उद्धारक असेंच आहे.

बुद्धिस्वातंत्र्य, वैराग्य व अभ्यास

पण या आत्मिक आणि बौद्धिक क्षेत्रांतील व्यक्तिवादाचा विचार करीत असतां हि एक गोष्ट ध्यानांत ठेविली पाहिजे कीं आत्मस्वातंत्र्य किंवा बुद्धिस्वातंत्र्य यांची प्राप्ती केवळ बाह्य बंधनांच्या अभावानें

होऊं शकत नाहीं. मनोनिग्रह, अनासक्ति आणि अभ्यास यांच्या-
खेरीज आत्मस्वातंत्र्य प्राप्त होऊं शकत नाहीं. त्याचप्रमाणे बुद्धि-
स्वातंत्र्य किंवा मतस्वातंत्र्याचाहि प्रश्न आहे. प्रत्येकाला मते बन-
विण्याचे स्वातंत्र्य दिले म्हणजे प्रत्येकाला मते बनविण्याची पात्रता
येत असते, असे समजतां कामा नये. मते योग्य प्रकारे बनविण्यासहि
एक प्रकारच्या 'अभ्यासाची' व 'वैराग्याची' आवश्यकता असते.
'अभ्यास' म्हणजे विचार करण्याची संवय आणि 'वैराग्य' म्हणजे
स्वतःचा व स्वकीयांचा अहंकार, स्वार्थ आणि पूर्वग्रह यांपासून
अलिप्त होऊन चांगल्या-वाईटाचा अथवा सत्यासत्याचा निर्णय
करण्याचे सामर्थ्य किंवा बुद्धि. हे गुण अंगी बाणल्याखेरीज बनविलेलीं
मते हीं केव्हांहि सार्वजनिक हिताला पोषक होणार नाहीत. सार्व-
जनिक विषयांवर मते 'सार्वजनिक बुद्धीने'च—म्हणजे सर्वजनहित-
बुद्धीने—बनविलीं पाहिजेत. तात्पर्य मतस्वातंत्र्याच्या हक्काबरोबर
कांहीं कर्तव्ये आणि जबाबदाऱ्याहि येत असतात. या कर्तव्यांची
बजावणी कायद्यांनीं करतां येणे शक्य नाही. लोकमत आणि
समाजांतील श्रेष्ठ लोकांचे वर्तन अथवा उदाहरण यांवर सामान्य
जनतेत हे गुण कितपत प्रसार पावणार हे अवलंबून असते.

व्यक्तिवाद व सुखवाद

पाश्चात्य देशांतील व्यक्तिवादाला व्यक्तिस्वुखवादाचे स्वरूप प्राप्त
झाले आणि प्रत्येकाने आपले मत बनवितांना आपल्या स्वार्थ-
रक्षणाचीच दृष्टि स्वीकारण्यांत कांहीं गैर नाही असे मानण्यांत येऊं
लागले. व्यक्तिवादी व स्पर्धाप्रधान आर्थिक घटनेमुळे ही दृष्टि वाढत
गेली आणि व्यक्तिस्वार्थ उघडपणे साधणे अशक्य होतांच वर्गस्वार्था-
पर्यंत पल्ला गांठला गेला. भांडवलदार व कामगार या दोन वर्गांच्या
स्वार्थांतील लढ्यास आज सर्वत्र उत आला असून राष्ट्रीयत्वास व

लोकशाहीस अवश्य असणारा स्वार्थनिरपेक्ष बुद्धीने बनविलेल्या लोक-मताचा शुद्ध प्रवाह आज कोठेच दिसेनासा झाला आहे. समाजांतील व्यक्ति केवळ स्वसुखपरायणच असतात अथवा असणे शक्य आहे, आणि स्वसुख म्हणजे पैशाच्या मानदंडाने मोजतां येण्यासारखे आर्थिक सुख अधिकांत अधिक प्राप्त करून घेण्याची हिशेबी वृत्ति हीच मनुष्याची नैसर्गिक प्रवृत्ति आहे. या दोन सिद्धान्तांवर आधुनिक लोक-शाहीची उभारणी सतराव्या आणि अठराव्या शतकांतील लोक-शाहीची युरोपीय पुरस्कृत्यांनी केली. वैश्य वृत्तीच्या वर्गाने लोक-शाहीच्या ध्येयाला मूर्तस्वरूप दिल्यामुळे असा परिणाम झाला. आपल्या व्यापारांत वैश्यवर्गाचे लोक जी हिशेबी व स्वार्थी वृत्ति व्यक्त करतात तोच नैसर्गिक मनुष्यस्वभाव आणि तसें सर्वांनी वागले असतां सर्वांचे हितरक्षण होऊन समाजहित साधते, या भ्रामक सिद्धान्तांचा अवलंब जसा या लोकांनी अर्थशास्त्रांत केला, त्याचप्रमाणे प्रत्येकाची मालमत्ता सुरक्षित राखणे हेच राजसत्तेचे आद्य कर्तव्य आहे या पायावर त्यांनी लोकशाही राज्यमीमांसेची उभारणी केली. अशा प्रकारे खासगी मालमत्ता आणि वैयक्तिक मालकी हक्क यांना सनातन अथवा निसर्गदत्त हक्कांचे स्वरूप त्यांनी दिले आणि समाजांतील ज्या व्यक्तींना मालमत्ता नाही व ज्यांना केवळ आपल्या श्रमशक्तीचा विक्रय करूनच उपजीविका करावी लागते त्यांना केवळ करारस्वातंत्र्याचा हक्क देण्यांत आला. या हक्काचा व्यावहारिक अर्थ आपापसांत स्पर्धा करून मालकांचे गुलाम बनण्याचा अथवा उपासमारीने स्वर्गास जाण्याचा हक्क असा होऊ लागला. औद्योगिक क्रांतीनंतर राष्ट्रांतील सर्व मालमत्ता आणि मालकी हक्क, म्हणजे कारखाने व जमिनी यांची मालकी, फार छोट्या वर्गाच्या हाती केंद्रित झाले आणि बहुसंख्य लोकांना गुलाम होण्याच्या अथवा उपासमारीने मरण्याच्या करारस्वातंत्र्याच्या हक्कांवर संतुष्ट होऊन राह-

ण्याचा प्रसंग आला. तेव्हां खासगी व्यक्तीच्या मालकी हक्कांवर नियंत्रण घालण्याचें बहुसंख्य जनतेच्या हिताच्या दृष्टीनें अवश्य वाटूं लागलें, पण मालकी हक्कांना सनातन, त्रिकालाबाधित स्वरूप देणारी राज्यमीमांसा आणि व्यक्तिवादी अर्थशास्त्र यांच्या नांवानें या आवश्यक सामाजिक सुधारणांना विरोध होऊं लागला. जो व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सिद्धान्त सरंजामशाहीच्या परंपरागत हक्कांवर गदा घालतांना क्रांतिकारक बनला होता तोच व्यक्तिस्वातंत्र्याचा सिद्धान्त आतां कामकरी वर्गाच्या चळवळी दडपून टाकण्यासाठीं पुढें येऊं लागला आणि त्याला प्रतिगामी स्वरूप प्राप्त झालें. एका वेळचें प्रगतिकारक तत्त्व पुढील काळांत प्रतिगामी कसें बनतें याचें हें उत्कृष्ट उदाहरण आहे. ज्यांच्या-पाशीं मालमत्ता आहे त्यांची व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना आणि ज्यांच्या-पाशीं ती नाहीं त्यांची त्यासंबंधीची कल्पना यांत द्वैत उत्पन्न झालें आणि या प्रश्नाचा निर्णय बहुमतानें लावून घेण्यास मालकवर्ग तयार होईना. अर्थात् लोकशाहीच्या पद्धतीला हरताळ फासण्यांत आला आणि फॅसिझम आणि कम्युनिझम यांचा उदय होऊन अनियंत्रित पक्ष-सत्ता निर्माण होऊं लागली.

व्यक्तिवाद व मालमत्तेचा हक्क

या अरिष्टांतून लोकशाहीला बचावावयाचें असेल तर खासगी मालमत्तेच्या हक्काचें सनातनत्व नष्ट झालें पाहिजे आणि खासगी मालमत्ता हा समाजाचा ठेवा आहे व तो नियंत्रित करण्याचा अथवा काढून घेण्याचा हक्क समाजाला आहे हें तत्त्व लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांनीं मान्य केलें पाहिजे. खासगी मालमत्ता किती प्रमाणांत ठेवावयाची आणि ती संपादन करण्याचे कोणते मार्ग कायदेशीर ठरवावयाचे, हा समाजाचा हक्क असून तो अर्थोत्पादन पद्धतींतील सुधारणांबरोबर निरनिराळ्या प्रकारें समाज वजावूं शकतो. छोटी शेती

व हस्तव्यवसाय हीच आर्थिक घटना असेल, तेव्हां धनोत्पादनाचें स्वरूप वैयक्तिक असतें व अशा समाजांत जमिनीची मालकी व भांडवलालाची मालकी ही सर्व समाजांत विखुरलेली व विभागलेली असते. अशा समाजांत जमिनी व भांडवल यांच्यावर खासगी मालकी असण्यांत समाजाचें हित असतें, पण प्रचंड शेती व प्रचंड कारखाने निर्माण होऊन धनोत्पादनाला सामुदायिक स्वरूप प्राप्त झालें म्हणजे सामुदायिक मालकीचें तत्त्व जमिनी व कारखाने यांना लागू करणें भाग पडतें. या विचारसरणीतूनच समाजवादाचा जन्म झाला आणि भांडवल-प्रधान संस्कृतींत लोकशाही नांदावयाची असेल तर ती समाजसत्ताक लोकशाहीच बनली पाहिजे असें लोक म्हणूं लागले.

समाजसत्ताक लोकशाही वि. कम्युनिझम

समाजसत्ताक लोकशाही म्हणजे कम्युनिझम, अनियंत्रित कामगारशाही नव्हे, हें येथें स्पष्ट केलें पाहिजे. अनियंत्रित कामगारशाहीखाली (Dictatorship of the proletariat) राजसत्ता ही एका पक्षाच्या हातीं असून ती सर्वकष असतें म्हणजे विरोधी पक्षांना मतस्वातंत्र्य आणि प्रचारस्वातंत्र्य उपभोगतां येत नाहीं. समाजसत्ताक लोकशाही ही एकपक्ष सत्ता नसून तिच्या खालीं सर्व लोकांना मतस्वातंत्र्य उपभोगतां येऊन सत्ताधारी पक्षाच्या विरुद्ध पक्ष संघटित करून लोकमत अनुकूल करण्याचें व राजसत्ता आपल्या हातीं घेण्याचें स्वातंत्र्य कोणासहि उपभोगतां येईल. आज अशी समाजसत्ताक लोकशाही जगांत कोठेंच अस्तित्वांत नाही, तथापि तें अनेक विचारी लोकांचें ध्येय आहे. अनियंत्रित कामगारशाहीमुळे समाजसत्तेची प्रस्थापना होऊन भांडवलशाही नष्ट झाली, जमिनी व कारखाने सार्वजनिक मालकीचे बनले आणि धनोत्पादनाच्या कार्यातील मालक-मजूर हा वर्गभेद नष्ट झाला तरी अनियंत्रित राजसत्तेमुळे निर्माण होणारे

अन्याय व जुलूम यांचा अंत होत नाही. अधिकारी वर्गाची नोकर-शाही निर्माण होते. विरोधी टीकेचा प्रकाश राज्यकारभारावर पडू न शकल्याने नोकरशाहीचे अन्याय चव्हाड्यावर येत नाहीत, लोकांत दहशत पसरून विचारस्वातंत्र्यही नष्ट होते, अन्यायाचा प्रतिकार करण्याचे सामर्थ्य नाहीसे होते, प्रजाजनांत गुलामवृत्ति फैलावू लागते आणि अधिकारी वर्ग अहंकारी, उन्मत्त, मदान्ध आणि तत्त्व-भ्रष्ट व स्वार्थी बनण्याचा धोका असतो. याचा परिणाम समाजाचा नैतिक अधःपात होण्यांत आणि न्याय-अन्यायांचा विवेक करण्यांची शक्ति भ्रष्ट होण्यांत झाल्याशिवाय राहत नाही. सर्व गोष्टी सत्तेने व सक्तीने करून घेण्याची संकय लोकांना व अधिकाऱ्यांना लागून 'बळी तो कान पिळी' हाच न्याय, अशी मते फैलावतात. अखेरीस कामगार वर्गाच्या हातची लोकसत्ता विशिष्ट पक्षाच्या हाती जाऊन अंती ती एकदोन पुढाऱ्यांच्या हाती एकवटते. ही स्थिति, स्वातंत्र्य, समता अथवा बंधुता यांना मारक असून तिच्यांतून पुनः लोकशाही स्थापन होणे जवळजवळ अशक्य होते. शिवाय समाजांतील विचार-स्वातंत्र्य राजकीय दहशतीमुळे नष्ट झाल्याने समाजाच्या प्रगतीची बीजेच भाजून गेल्यासारखी होतात.

समाजसत्ता व व्यक्तिस्वातंत्र्य

समाजसत्ताक लोकशाही ही अशा प्रकारच्या अनियंत्रित पक्ष-सत्तेहून भिन्न असून ती व्यक्तिस्वातंत्र्याला विरोधी नसून पोषकच आहे. भांडवलशाही समाजांतील व्यक्तिस्वातंत्र्य हे केवळ अभावरूप असते, म्हणजे कोणत्याही व्यक्तीला आपल्या प्रयत्नांने आपला सर्वांगीण विकास करण्यास कायद्याची प्रत्यक्ष अडचण नसते येवढेच. पण या व्यक्तिविकासास जी भौतिक व बौद्धिक साधने अवश्य असतात ती मात्र समाजांतील नव्वद टक्के लोकांना उपलब्ध नसतात. मालक आणि

मजूर, सधन आणि निर्धन या वर्गांत जन्मास येणाऱ्या मुलांना आरोग्याची, शिक्षणाची, द्रव्यार्जनाची, नैतिक उन्नतीची, संस्कृति-संवर्धनाची साधने सारखीच असतात, असें आजच्या विषम समाज-रचनेकडे पाहून कोणासहि म्हणतां येणार नाही. या साधनांच्या अभावीं आजच्या समाजांत सर्वांना व्यक्तिस्वातंत्र्य आहे असें म्हणणें म्हणजे समाजांतील निर्धन दलित वर्गाच्या दुःखावर डागण्या देण्यासारखेंच नाही काय ? ज्या समाजांतील शेंकडा नव्वद लोकांची जीवितसाधनें शेंकडा दहा लोकांच्या हातीं गेलेलीं आहेत अथवा ज्यांतील शेंकडा नव्वद लोक शेंकडा दहांच्या आर्थिक दास्यांत रंखडत आहेत तेथें व्यक्तिस्वातंत्र्य कसें नांदणार ? ज्या समाजांतील सामान्य जनतेला शिक्षण घेण्यास पैसा व फुरसत नाही, काबाडकष्टाच्या भाराखालीं विचार करण्यास शक्ति व वेळ नाही, नित्य उपासमारीच्या दहशतीनें सुखाचे दिवस कधीं दिसत नाहीत, नित्याच्या गरजा, भागविण्यास पुरेसें अन्नवस्त्र मिळण्याचीहि दिवसभर कष्ट करून मारामार पडते, अशा समाजांत व्यक्तिस्वातंत्र्य किंवा सामाजिक समता आहे असें म्हणणें ही केवळ वंचना आहे. तसेंच अशा समाजांतील मालक व मजूर, अथवा सधन आणि निर्धन यांना एकेकच मत कायद्यानें दिलेलें असलें, तरी तेथील लोकशाही राज्ययंत्रावर दोन्ही वर्गांचें सारखेंच दडपण पडतें अथवा त्याचा राज्यकारभार दोघांच्याहि हिताकडे सारखीच दृष्टि देऊन चालत असतो असें म्हणणें अशक्य आहे. लोकमत बनविण्याची वृत्तपत्रादि सर्व साधनें धनिक वर्गाच्या हातीं असतात. मतप्रसाराची इतर साधनेंहि त्यांनाच सहज प्राप्त करून घेतां येतात आणि सुशिक्षित, बुद्धिमान, लेखनपटु आणि वक्तृत्व-निपुण प्रचारकहि त्यांची सेवा करण्यास उत्सुक असतात. उद्योग-धंद्यांतील आणि सरकारी नोकऱ्यांतील सुशिक्षित मध्यम वर्ग या

धनिक वर्गाचा मिंधा बनलेला असतो आणि सार्वत्रिक मताधिकाराने निवडल्या जाणाऱ्या प्रातिनिधिक संस्थाहि त्यांना आपल्या ताब्यांत ठेवतां येतात अथवा त्यांना वश करून घेतां येतात. इंग्लंड, अमेरिका आणि फ्रान्स या देशांतील राज्यसंस्था, तेथील वृत्तपत्रे आणि तेथील सुशिक्षित धंदेवाईक मतप्रचारक हे तेथील कारखानदारांच्या हातीं गेले आहेत आणि तेथील लोकशाही ही धनीक वर्गाची बटिक बनली आहे याबद्दल कोणाहि निःपक्षपाती विचारवंतास आज शंका उरलेली नाही. अशा समाजांतील व्यक्तिस्वातंत्र्याला म्हणजे धनिकांना निर्धन वर्गाची पिळणूक करण्याची कायदेशीर मुभा, असा अर्थ करावा लागतो.

समाजसत्ताक लोकशाहीचे ध्येय

याच्या उलट समाजसत्ताक लोकशाहीत व्यक्तिस्वातंत्र्याचा लाभ प्रत्येकास मिळणे कसे शक्य आहे ते पाहा. कारखाने, जमिनी, खाणी इत्यादि धनोत्पादनाचीं सर्व साधनें सार्वजनिक मालकीचीं झाल्याने समाजांत केवळ मालकी हक्कांवर बिन कष्टाने जगण्याचा हक्क कोणासहि मिळणार नाही. द्रव्यार्जन करण्यासाठी प्रत्येकास समाजाची प्रत्यक्ष सेवा करणे हा एकच मार्ग उपलब्ध राहून व्याज, खंड आणि नफा हे आजच्या समाजांत कायदेशीर गणलेले अकष्टार्जित धनसंपादनाचे मार्ग बंद होतील. अर्थात् भांडवलदार व कामगार हा वर्ग भेद नष्ट होऊन सर्वच समाजाचे सेवक बनतील आणि सामाजिक संपत्तीचे सर्वच मालक बनतील. बाल, वृद्ध आणि रुग्ण यांची व्यवस्था करण्यास लागणारा द्रव्याचा भार समाजाच्या समाईक उत्पन्नांतून केला जाईल आणि शिक्षण, आरोग्य व नैतिक उन्नति यांची सर्वांस सारखी संधि मिळू लागेल. श्रम, विश्रान्ति आणि उपभोग यांची विभागणी समान आणि न्याय्य तत्त्वांवर होऊन प्रत्येकाच्या श्रमाचा

मोबदला किती असावा हें समाजामार्फत ठरविलें जाईल. अर्थात् हें धोरण ठरवितांना राज्यपद्धति लोकशाहीची असल्याने प्रत्येकास आपलें मत समाजापुढें मांडतां येईल. तसेंच प्रत्येक कारखान्यांत काम करणारांना व प्रत्येक धंद्यांतील लोकांना आपल्या परिस्थितीचें नियंत्रण करण्याचें मर्यादित स्वराज्यहि देण्यांत येईल आणि सर्व सत्ता एकाच मध्यवर्ति सरकारांत किंवा संस्थेंत केंद्रित न करतां ती प्रत्येक विभागांत आणि व्यवसायसंघांत विभागून देण्यांत येईल. हें सत्तेचें विकेंद्रीकरण स्थानिक स्वराज्य व व्यावसायिक स्वराज्य (Local and functional self-Government) स्थापून करण्यांत येईल. या सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाप्रमाणें औद्योगिक विकेंद्रीकरणहि शक्य तितकें करण्यांत येईल. असें केल्यानें समाजयंत्र अधिक संकीर्ण न होतां त्यांतील प्रत्येक विभाग स्वावलंबी, स्वयंशासित आणि शक्य तों स्वयंपूर्ण बनेल आणि आपला सर्वांगीण विकास करण्याची संधि सर्व समाजघटकांस व व्यक्तींस समानतेनें मिळत जाईल. अशा समाजांतचे सर्वांना खरें व्यक्तिस्वातंत्र्य उपभोगतां येईल आणि आपल्या व्यक्तिस्वातंत्र्याचा दुरुपयोग इतरांची लुबाडणूक करण्याकडे कोणासहि करतां येणार नाही. तसेंच योग्य श्रम करून प्रत्येकास आपल्या योग्य गरजा भागविण्याची सोय समाजामार्फत होत राहिल्यानें प्रत्येकाच्या जीवनांत शाश्वति आणि निश्चिती येईल. आपल्या वृद्धावस्थेची, रुग्णावस्थेची व मुलाबाळांची व्यवस्था समाजामार्फत होणार आहे अशी हमी मिळाल्यानें व्यक्तीची धनार्जनाची हाव कमी होईल, संचय करण्याची आवश्यकता भासणार नाही, विद्या, कला आणि संस्कृति यांच्या संवर्धनाकडे व निष्काम लोकसेवेकडे आपल्या शक्तीचा विनियोग करण्याची सामाजिक बुद्धि अधिक वाढेल आणि जीवनधारणार्थ इतरांशीं स्पर्धा करण्याची पद्धति

नष्ट झाल्यामुळे समाजांतील इतरांसंबंधी हेवा, असूया, द्वेष या भावना जागृत न होतां, प्रेम आणि सहकार्य या सद्भावना जागृत होऊन सर्वांच्या अंतःकरणांचा खरा विकास होईल. सहकार्याने, सेवेने व सत्याने भौतिक सुखे प्राप्त होतात असा अनुभव सर्वांना येऊं लागला म्हणजे अंतःकरणांतील दुष्ट, संकुचित आणि स्वार्थी वृत्ति नाहीशा होतील आणि परार्थांतच स्वार्थ साधतो असा अनुभव बराच काळ आल्यानंतर मनुष्यस्वभाव परार्थी आणि निःस्वार्थी बनू लागेल. या उच्च स्वभावाचा विकास झाल्याने केवळ जड भौतिक सुखापेक्षां मानसिक, बौद्धिक आणि आत्मिक सुखांची आवड वाढू लागेल आणि आपल्या हीन इंद्रियवृत्तींचा संमय करून कलोपासना, सत्यसंशोधन आणि साधुत्वसंवर्धन करण्यांतील श्रेष्ठ प्रतीचा आनंद घेण्यांतच खरा व्यक्तिविकास व खरे व्यक्तिस्वातंत्र्य आहे असे लोकांना वाटू लागेल. समाजसत्ताक लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांच्या ध्येयाचे हे एक अस्पष्ट दिग्दर्शन आहे.

समाजसत्ता व खासगी संपत्ति

व्यक्तिस्वातंत्र्याप्रमाणे खासगी संपत्तीच्या बाबतींतहि या समाजां-
तील प्रत्येक व्यक्तीची स्थिति आजच्या कोणत्याही भांडवलशाही समाजापेक्षा अधिक संपन्न होईल. आजच्या समाजांत कांहीं व्यक्तींना मालमत्तेचा हक्क अमर्याद उपभोगतां येत असल्याने सर्वसामान्य जनतेला अवश्य ती उपभोग्य संपत्ति मिळू शकत नाही. समाजांतील उत्पादक संपत्ति—कारखाने, जमिनी, खाणी, पेढ्या वगैरे—सार्वजनिक बनविल्याने समाजांतील प्रत्येक व्यक्तीस मिळणारा उपभोग्य संपत्तीचा अंश अधिक मिळू लागेल आणि त्याच्यावरील वृद्धावस्था, रुग्णावस्था अपघात आणि मुलांबाळांची व्यवस्था यासंबंधी करण्याच्या तरतुदीचा भार कमी झाल्याने त्याला जी संपत्ति मिळेल तिचा अधिक निश्चित

वृत्तीने आणि समाधानाने उपभोग घेतां येईल. तसेंच समाजांतील आर्थिक विषमता नष्ट होऊन एकवर्ग समाज स्थापन झाल्याने श्रीमंतांच्या चैनीकडे पाहून जागृत होणाऱ्या विलासी वृत्ति नाहीशा होतील आणि जे उपभोग मिळतील त्यांपासून संतोष व सुख अधिक प्रमाणांत लाभेल. तात्पर्य समाजसत्ताक लोकशाही स्थापन झाल्याने मूठभर व्यक्तींची मालमत्ता व मालकी हक्क नष्ट होतील हे खरे असले तरी एकंदर समाजांतील बहुसंख्य व्यक्तींचे स्वातंत्र्य आणि सुख वाढेल आणि त्यांना मिळणारी उपभोग्य संपत्तीहि आजच्यापेक्षा अधिक मिळेल. समाजांतील सर्व व्यक्तींचे जीवित, वित्त आणि स्वातंत्र्य यांची सुरक्षितता अथवा शाश्वति हेच खऱ्या व्यक्तीवादाचे व खऱ्या लोकशाहीचे ध्येय असेल तर ते प्राप्त करण्यास आजच्या काळांत भांडवलप्रधान लोकशाही ही मुळीच उपयोगी नसून समाजसत्ताक लोकशाही हेच त्या ध्येयाच्या प्राप्तीचे खरे साधन आहे, असे दिसून येईल.

कम्युनिझमचे आक्षेप

वरील विवेचनावरून असे दिसून येईल की समाजसत्ताक लोकशाही हे ध्येय लोकशाहीच्या ध्येयाचाच अधिक विकास आहे. कम्युनिझममध्ये समाजवादी ध्येय अंतर्भूत झाले असल्याने ते लोकशाहीशी सुसंगत असे तत्त्वज्ञान आहे असे म्हणतां येईल, पण त्यांतील अनियंत्रित कामगारशाही स्थापण्याचे धोरण हे मात्र लोकशाहीशी पूर्णपणे विसंगत आहे. याच दृष्टीने लोकशाही आणि कम्युनिझम यांतील विरोध मार्गे दर्शविला आहे. यावर कम्युनिझमचे असे म्हणणे आहे की, भांडवलप्रधान संस्कृतीतून समाजसत्ताक लोकशाहीचे ध्येय गाठण्यास कांही काळ तरी अनियंत्रित कामगारशाही स्थापन करण्यावांचून गत्यंतर नाही, कारण भांडवल-

दारवर्ग आपले मालकी हक्क सोडून ते समाजाच्या हवालीं करण्यास शांततेनें कधींहि तयार होणार नाही. ज्याप्रमाणें सरंजामशाहीतून भांडवलप्रधान लोकशाहींत प्रवेश करतांना भांडवलदार वर्गाला क्रांतीचा व वर्गयुद्धाचा आश्रय करावा लागला त्याचप्रमाणें भांडवलप्रधान लोकशाहीतून समाजसत्ताक लोकशाहींत, म्हणजे स्वऱ्या लोकशाहींत, प्रवेश करतांना कामगारवर्गाला दुसरी क्रांति करावी लागणार आहे आणि निदान कांहीं काळ तरी अनियंत्रित कामगारशाही स्थापन करावी लागणार आहे. सरंजामशाही ही जशी एक वर्गसत्ता होती तशीच भांडवलप्रधान लोकशाही हीहि एक वर्गसत्ताच आहे आणि कोणताहि वर्ग आपल्या हातची सत्ता शांततेनें दुसऱ्या वर्गाच्या हातीं देत नाही हा सिद्धान्त जसा सरंजामदार वर्गाला लागू आहे तसाच तो भांडवलदार वर्गालाहि लागू आहे.

सनदशीर समाजवादाचा उदयास्त

समाजसत्ताक लोकशाहीच्या पुरस्कर्त्यांचें यावर असें उत्तर आहे कीं, ज्यावेळीं सरंजामशाहीचा अंत होऊन लोकशाहीचा जन्म झाला तेव्हां बहुमताचें राज्य आणि लोकशाहीचीं ध्येयें यांची कोणास कल्पनाहि सुचली नव्हती. लोकशाहीच्या उदयाबरोबर सामाजिक समतेचें ध्येय उदय पावले असून त्यांतच एकवर्ग समाजाचें समाजसत्ताक ध्येय अंतर्भूत झालेलें आहे. शिवाय लोकशाहीचें राज्य हें बहुमताच्या हातीं असल्यानें भांडवलप्रधान लोकशाहीतून समाजसत्ताक लोकशाहींत जाण्यास सशस्त्र क्रांतीची व वर्गयुद्धाची आवश्यकता नाही. कामगारवर्ग हा औद्योगिक क्रांतीनंतर बहुसंख्य वर्ग बनतो आणि त्याला इष्ट अशी सामाजिक क्रांति लोकशाही राज्ययंत्राचा आश्रय करून शांततेनें व कायदेशीर मार्गानेहि घडवून आणतां येईल. इंग्लंड, फ्रान्स, अमेरिका यासारख्या ज्या राष्ट्रांत लोकशाही संस्कृति दृढमूल

झाली आहे त्या देशांत तरी समाजसत्ताक लोकशाहीची स्थापना करण्यास वर्गयुद्धाची व अनियंत्रित कागारशाहीची आवश्यकता नाही असे मानणारे पक्ष त्या देशांत एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस निघाले. त्यांनी केवळ सनदशीर धोरणाने समाजसत्ताक लोकशाहीचे ध्येय गांठण्याचा प्रयत्न एक दोन पिढ्या केला. विशेषतः गेलें महायुद्ध संपल्यानंतर (१९२० नंतर) इंग्लंड व फ्रान्स या देशांत समाजवादी कामगार पक्षांना बरेच महत्त्व प्राप्त होऊन त्यांच्या हातून समाजसत्ताक क्रांति सनदशीर मार्गाने घडून येईल अशी आशा बऱ्याच लोकांना वाटू लागली होती. राष्ट्रसंघाच्या कृपाछत्राखाली जर्मनी, ऑस्ट्रिया वगैरे मध्ययुरोपांतील राष्ट्रांत जी छोटी लोकशाही राष्ट्रे निर्माण झाली त्यांतहि सनदशीर मार्गाने समाजसत्तेचे ध्येय गांठण्याचा प्रयत्न करणारा एकेक पक्ष होताच. अशा प्रकारे महायुद्धानंतर युरोपांत सर्वत्र लोकशाही संस्कृति विजयी झाली असा जसा भास झाला त्याचप्रमाणे या मायासृष्टीतून समाजसत्ताक लोकशाहीचे ध्येयहि मूर्तावतार धारण करील अशी आशा कांहींना वाटू लागली होती. पण थोड्याच काळांत इटालींत फॅसिझमची स्थापना झाली आणि हळूहळू मध्ययुरोपांतील लोकशाहीची मायासृष्टि मावळून गेली. इंग्लंड, फ्रान्स या देशांतहि सनदशीर मार्गाने समाजसत्तेचे ध्येय गांठू इच्छिणारे समाजवादी पक्ष तत्त्वच्युत आणि पदभ्रष्ट झाले आणि राष्ट्रवादाच्या नांवाने सर्वत्र प्रतिगामी क्रांतिविरोधी पक्ष अधिकारारूढ झाले. इंग्लंड, फ्रान्स या व्यतिरिक्त बहुतेक सर्व देशांतून फॅसिझमची उघड स्थापना झाली आणि त्या दोन देशांत लोकशाही राज्यपद्धति नाममात्र राहिली असली तरी समाजवादी पक्ष तिचा आश्रय करून आपल्या देशांत समाजसत्ताक क्रांति करून खरी लोकशाही निर्माण करू शकेल अशी आशा किंवा भीति आज कोणासहि उरली नाही.

लोकशाही व सामाजिक क्रांति

सनदशीर समाजवादाच्या या अपयशाचा लोकशाहीच्या सिद्धान्ताशी बराच निकट संबंध आहे. लोकशाही राज्यपद्धती अस्तित्वांत आल्यापासून बहुजन समाजाला अभिप्रेत असा कोणताहि फरक समाजरचनेत शांततेने घडवून आणण्याचे ते एक साधन आहे असे मानण्यांत येत होते. समाजरचनेत आमूलाग्र परिवर्तन अथवा क्रांति घडवून आणण्यासहि लोकशाहीचा उपयोग करतां येईल आणि इतःपर सशस्त्र क्रांतीची कोणास आवश्यकताच उरणार नाही असे तिचे पुरस्कर्ते समजत असत. पण सनदशीर समाजवादाच्या अपयशामुळे या विश्वासास धक्का बसला असून लोकशाही राज्यसंस्थेचा उपयोग लहानसहान सुधारणा घडवून आणण्यास होत असला तरी जेव्हां समाजाचा आर्थिक पायाच बदलून नवा घालण्याचा प्रश्न उद्भवतो अथवा आर्थिक पाया औद्योगिक क्रांतीने बदलल्यामुळे नव्या तत्वांवर राज्याची पुनर्घटना करण्याचा प्रश्न पुढे येतो, तेव्हां लोकशाही राज्यघटनेचा अशा क्रांतीस उपयोग होत नाही असा सनदशीर समाजवादाच्या अपयशापासून निष्कर्ष काढण्यांत येऊ लागला. लोकशाही राज्यांत बद्धमूल झालेली भांडवलशाही उन्मूलित करण्यास लोकशाहीचे सनदशीर राजकारण उपयोगी पडत नाही असे पाहतांच युरोपांतील प्रत्येक देशांत क्रांतिकारक समाजवादाचे ऊर्फ कम्युनिझमचे तत्त्वज्ञान अधिक फैलावू लागले. रशियांतील राज्यक्रांतीत मिळालेल्या यशामुळे कम्युनिझमचा बोलबाला सर्वत्र होऊ लागला आणि युरोपांतील अनेक समाजवादी कम्युनिझमची दीक्षा घेऊन क्रांतिकारक बनले. पण महायुद्धोत्तर कालांतील युरोपचा इतिहास अम्यासिल्यास समाजसत्ताक क्रांति करून भांडवलशाहीचे उन्मूलन करण्यास जसा सनदशीर समाजवाद अयशस्वी ठरला, तसा वर्गयुद्धाची क्रांति

करुं इच्छिणारा कम्युनिझमहि अयशस्वी ठरल्याचें निदान आज तरी दिसत आहे. आतां भांडवलशाही राष्ट्रे दुसऱ्या महायुद्धांत गोविलीं गेलीं आहेत, त्यानंतर युरोपची काय अवस्था होणार हें कांहींच सांगतां येत नाही.

बुद्धिबल, बाहुबल आणि आत्मबल यांचीं राजकारणे

या सर्व घडामोडीमुळे सनदशीर राजकारणांतील बुद्धिबल आणि सशस्त्र क्रांतिवादांतील शस्त्रबल किंवा बाहुबल यांखेरीज समाजाकडून आपली ध्येये मान्य करून घेण्याचा अथवा सत्यसंस्थापनेचा तिसरा एखादा मार्ग आहे किंवा नाही, इकडे लक्ष जाणें साहजिक आहे. बुद्धिबलाचें राजकारण संपलें म्हणजे बाहुबलाविना अथवा शस्त्रबलाविना दुसरा मार्ग उरत नाही आणि शस्त्रबलाची उपासना ही लोकशाहीला मारक आहे, हें युरोपांतील अलीकडील घडामोडीवरून सिद्ध झालें आहे. यामुळे हिंदुस्थानांत सत्याग्रहाच्या स्वरूपांत जें आत्मबलाचें राजकारण उदयास येत आहे तिकडे लोकशाहीच्या पुरस्कृत्याचें लक्ष वेधणें अगदीं साहजिक आहे. आत्मबल म्हणजे समाजांतील न्यायबुद्धीचें बल. सामान्यतः प्रस्थापित राजसत्तेला समाजाच्या न्यायबुद्धीचें बल पाठिंबा देत असतें, म्हणजे आपली राज्यसंस्था न्यायप्रस्थापना करून लोकहित करीत आहे अशी समाजाची समजूत असते. पुष्कळ वेळां ही समजूत चुकीची असते म्हणजे समाजाची न्यायबुद्धीच विकृत बनलेली असते. पण असें असलें तरी राज्यसंस्थेला तिचा पाठिंबा असतो असेंच व्यवहारतः म्हणावें लागते. वर्गयुक्त समाजांत जो वरिष्ठ वर्ग म्हणून गणला जातो, त्याला वरिष्ठ गणण्यांतच समाजाचें हित आहे अशी जोपर्यंत समजूत असते अथवा वस्तुस्थिति असते, तोपर्यंत वर्गसंस्थेला व तिचें रक्षण करणाऱ्या राज्यसंस्थेला समाजाच्या न्यायबुद्धीचा पाठिंबा आहे असें म्हणण्यास हर-

कत नाही. आपल्या देशांत जशी चातुर्वर्ण्य संस्था होती व ती नैसर्गिक अथवा ईश्वरकृत आहे असें लोकांना वाटत होते त्याचप्रमाणे मध्ययुगीन युरोपांत चतुर्वर्ग संस्था-धर्माधिकारी, सरंजामदार, व्यापारी-शेतकरी आणि भूदास अशी चार वर्गांची पद्धति-सरंजामशाहीचा अंत होईपर्यंत टिकून होती. व्यापारी सावकारवर्गांनी सरंजामदार वर्गाविरुद्ध बंड करून लोकशाहीच्या ध्येयाचा पुकारा केला तेव्हां एकवर्ग समाजाचें ध्येय, ध्येय या दृष्टीनें अस्तित्वांत आलें. तरी औद्योगिक क्रांतीमुळे आज द्विवर्ग समाज-भांडवलदार व कामगार-अस्तित्वांत आला आहे व तो लोकशाहीच्या ध्येयाशीं विसंगत आहे हें बुद्धीनें आकलन होण्याजोगें आहे. या दृष्टीनें लोकशाहीला समाजसत्ताक स्वरूप देण्याची इष्टता समाजाच्या बुद्धीला म्हणजे न्यायबुद्धीला पटणें शक्य आहे व तें तसें पटल्यास लोकशाही राज्यांत सनदशीर मार्गानें समाजसत्ताक क्रांति घडवून आणतां येईल अशी सनदशीर समाजवाद्यांची अपेक्षा होती. पण ही अपेक्षा आज विफल झाली आहे. याचें कारण समाजांतील न्यायबुद्धि केवळ बुद्धिबलानें किंवा युक्तिवादानें जागृत होत नाही, निदान प्रभावी बनत नाही हें आहे. ही न्यायबुद्धि जागृत व प्रभावी बनण्यास सत्यसंस्थापनेसाठीं वाटेल ते आत्मक्लेश सहन करण्याचें आणि अन्यायी समाजाशीं अथवा राजसंस्थेशीं असहकार व अनत्याचारी प्रतिकार करण्याचें आत्मबल समाजांत निर्माण झालें पाहिजे. समाजांतील न्यायबुद्धि जागृत, संघटित, प्रतिकारी व प्रभावी बनवावयाची, पण तिला अत्याचारी होऊं द्यावयाचें नाही, अशी सत्याग्रहनीति आहे आणि या नीतीचा अवलंब केला असतां कोणतीहि राज्यसंस्था बंद पडते व अन्याय्य समाजरचना मोडून न्यायी समाजरचनेचा पाया घालण्याचें क्रांतिकार्य घडून येतें असा सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचा सिद्धान्त आहे. या नीतींत राज्यसंस्थेची

अडवणूक घडत असली व घडणें अपरिहार्य असलें, तरी ती अन्यायी राज्यसंस्थेचीच अडवणूक होतः असते, व राज्यसंस्था अडवावी हा सत्याग्रहाचा उद्देश नसून अन्यायाचा प्रतिकार होऊन न्यायाची म्हणजे सत्याची संस्थापना व्हावी हा त्याचा हेतु असतो. सक्रिय न्यायनिष्ठेमुळे अन्यायाची अडवणूक व्हावी हा मानव-स्वभावाच्या व सृष्टीच्या घटनेचा प्रभाव आहे. समाजयंत्र व राज्ययंत्र मोडणें हा सत्याग्रहाचा हेतु किंवा त्याचें अभिप्रेत फल नसून त्यांना न्यायाचें अधिष्ठान प्राप्त व्हावें हा त्याचा हेतु असतो. भांडवलशाही संस्कृतींत समाजसत्ताक क्रांति घडवून आणण्यास या क्रांतिशास्त्राचा उपयोग करण्यांत आल्यास कामगारशाहीचें अनियंत्रित राज्य निर्माण होऊन लोकशाहीचा अंत होण्याचें टळेल आणि लोकसत्ता व समाजसत्ता यांचा अथवा व्यक्तिवाद व समाजवाद यांचा सुंदर समन्वय घडून येईल. तसें व्हावयाचें तर भांडवलप्रधान लोकशाहींत ही क्रांति घडवून आणण्यास आत्मबलाच्या राजकारणाचा निःशस्त्र क्रांतिशास्त्राचा आधार घेणें अवश्य आहे.

बुद्धिबळाचा अपुरेपणा व आत्मबळाची आवश्यकता

बुद्धिबल हें सामाजिक क्रांति घडवून आण्यास अपुरें पडतें याचें कारण केवळ बुद्धि ही न्यायनिष्ठ नसते म्हणजे आपल्या स्वार्थास, अहंकारास व परंपरेस विरोधी असणाऱ्या न्याय्य तत्त्वांस मान्यता देण्यास तयार नसते. तसें तिनें तयार व्हावें आणि सामाजिक बुद्धि न्यायनिष्ठ बनावी यासाठीं समाजाचें आत्मबल जागृत, संघटित, प्रतिकारी व प्रभावी बनवावें लागतें. आधुनिक युरोपांतील लोकशाही राष्ट्रांनीं या आत्मबळाची जोपासना केली नाही आणि साम्राज्यशाही-तून मिळणाऱ्या लुटीच्या परान्नपुष्टतेनें आपली न्यायबुद्धि अथवा आत्मबल मलिन, हतप्रद आणि विकृत वनूं दिलें. तेथील समाज-

वाद्यांचें बुद्धिबल यामुळेंच निष्प्रभ बनलें आणि लोकशाहीचा विकास होण्याऐवजीं विनाश होऊं लागला आहे. यापासून लोकशाही राष्ट्रीयत्व निर्माण करणारांनीं आज योग्य तो बोध घेतला पाहिजे. सत्याग्रही भारतवर्ष हा बोध कोणता आहे तें जगाला सांगत आहे.

सत्याग्रह व राष्ट्रवाद

येथपर्यंत व्यक्तिवाद आणि समाजवाद यांचें लोकशाही आणि सत्याग्रह या दृष्टीनें विवेचन केलें. भारतीय सत्याग्रहाला अद्यापि राष्ट्रवादीच स्वरूप असून या राष्ट्रवाद्याला युरोपांतील राष्ट्रवादाप्रमाणें फॅसिझमचें स्वरूप येईल व तो व्यक्तिवाद, लोकशाही व समाजवाद या सर्वच तत्वांना विरोधी बनेल अशी भीति किंवा आशा अनेकांना वाटत आहे. त्यामुळें आम्ही सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाच्या आधारे व्यक्तिवाद, लोकशाही आणि समाजवाद यांचा समन्वय होतो असें जें येथवर प्रतिपादन केलें त्या सर्वांवरच मूलग्राही आक्षेप येण्याचा संभव आहे. या आक्षेपांचें निरसन करण्यासाठीं राष्ट्रवादाचा येथें थोडा विचार करणें अवश्य आहे. व्यक्तिवाद आणि समाजवाद या तत्वांप्रमाणें राष्ट्रवादी तत्त्वहि मूलतः हितप्रद आणि शुभपरिणामी आहे पण त्याला आधुनिक युरोपांत विकृत स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. मानवसंस्कृतीची परंपरा तुटून गेली, प्रत्येक राष्ट्रानें आपल्या संस्कृतीच्या आधारे आपला उद्धार करून घ्यावा, एकमेकांशीं बंधुभावानें वागावें आणि एकमेकांसाठीं त्याग करण्यास तयार होऊन सर्वांची उन्नति करण्यासाठीं निःस्वार्थ-बुद्धीनें सर्वांनीं झटावें हीं तत्त्वे राष्ट्रीय भावनेत अंतर्भूत होतात. या राष्ट्रीय भावनेला दोन भिन्न परिस्थितींत दोन भिन्न स्वरूपें प्राप्त होतात. आपल्या राष्ट्रावर परकीयांचें आक्रमण झालें असतां त्याचें निवारण करण्यासाठीं लढणाऱ्या राष्ट्रांत निर्माण होणारी राष्ट्रीय

भावना आणि आपल्या राष्ट्राच्या संपत्तींत, सत्तेत आणि वैभवांत भर टाकण्यासाठी इतरांवर आक्रमण करणाऱ्या राष्ट्रांत दिसून येणारी राष्ट्रभावंना या दोन राष्ट्रभावना अगदीं भिन्न असून पहिली जितकी मंगल आहे तितकीच दुसरी अमंगल आहे. राष्ट्रभावना मानवसंस्कृतीला उन्नतिकारक व मंगल राहवयाची तर तिने न्यायनिष्ठेचे अविष्टान केव्हांहि सोडतां कामा नये. आपल्या व आपल्या राष्ट्राच्या स्वार्थासाठी इतरांवर आक्रमण करणे किंवा आपल्या राष्ट्रांतील दोन वर्गांतील भांडणे भिडविण्यासाठी परकीयांना लुटून आपल्या राष्ट्रांतील वर्गयुद्ध टाळणे हे धोरण अथवा तत्त्वज्ञान शुद्ध राष्ट्रीय भावनेशीं विसंगत आहे. सत्याग्रही राष्ट्रीय भावना असें स्वरूप धारण करील तर ती सत्याग्रही उरणार नाही आणि तसें तिला करणेहि शक्य होणार नाही, कारण राष्ट्रवादाला वरील विकृति शस्त्रबलाच्या उपासनेविना होऊं शकत नाही. सत्याग्रह आणि शस्त्रबलोपासना या वृत्ति परस्परांशीं विसंगत असल्याने सत्याग्रही राष्ट्रवाद आक्रमक स्वरूप धारण करूं शकत नाही. त्याचप्रमाणें ज्या भांडवलशाहीमुळे युरोपीय राष्ट्रवादाला आज लष्करशाही स्वरूप प्राप्त झालें आहे त्या भांडवलशाही संस्कृतीचाहि सत्याग्रह स्वीकार करूं शकत नाही. भौतिक सुखासक्ति आणि स्वार्थसाधन हीं भांडवलशाहीचीं लक्षणे असून तीं सत्याग्रहाशीं विसंगत आहेत. निःस्वार्थ सेवा आणि अनासक्ति, सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांवर अधिष्ठित झालेलें राष्ट्रीयत्व भांडवलप्रधान राष्ट्रीय लष्करशाहीचें स्वरूप धारण करील अशी भीति किंवा आशा कोणांसहि बाळगतां येणार नाही. तेव्हां जितराष्ट्रांत राष्ट्रवादाच्या रूपानें जन्मास आलेला सत्याग्रह तें राष्ट्र स्वतंत्र झाल्यानंतर आक्रमक राष्ट्रवादाचें किंवा साम्राज्यशाहीचें विकृत स्वरूप धारण न करतां आपली आत्मबलाची क्रांति अंतर्गत सुधारणांच्या कामीं लावील

आणि लोकशाहीला अधिक शुद्ध बनविण्यासाठी समाजसत्ताक स्वरूप देईल हेंच स्वाभाविक आहे.

युरोपांतील विकृत राष्ट्रवाद

आधुनिक युरोपांतील राष्ट्रवाद हा प्रथमपासून प्रतिगामी प्रवृत्तीचा, परंपरारक्षणाच्या नांवाने अंतर्गत सुधारणांना विरोध करणारा आणि व्यक्तिवाद, लोकशाही व समाजवाद या समतावादी व स्वातंत्र्यवादी चळवळींना हाणून पाडून परकीयांवर आक्रमण करणाऱ्या साम्राज्यशाही वृत्तीचा असल्याचे दिसून येतो. व्यक्तिवाद आणि समाजवाद ही दोन समतावादी व स्वातंत्र्यवादी सामाजिक तत्त्वज्ञाने आधुनिक युरोपांत निर्माण झाली. त्यांनी जेव्हां जेव्हां सशस्त्र क्रांतीचे प्रयत्न केले तेव्हां तेव्हां परंपरारक्षणाच्या नांवाने या क्रांतिकारक प्रयत्नांना दडपून टाकण्याचे कार्य युरोपांतील प्रतिगामी शक्तींनी राष्ट्रवादाच्या नांवाने केलेले आहे. यामुळे आधुनिक युरोपांत राष्ट्रवाद ही एक क्रांतिविरोधी प्रतिगामी शक्ति गणण्यांत येऊ लागली व तिलाच आज फॅसीझमचे आसुरी स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. या प्रतिगामी राष्ट्रवादाहून जितराष्ट्रांत निर्माण होणारा राष्ट्रवाद हा भिन्न असून तो क्रांतिकारक असतो. सत्याग्रही राष्ट्रवाद हा असाच क्रांतिकारक असून त्याचे अंतरंग अहिंसावादी असल्याने तो आक्रमक राष्ट्रवादाचे स्वरूप कधीच धारण करणे शक्य नाही. राष्ट्रीय स्वातंत्र्यप्राप्तीचे निकटवर्ती ध्येय प्राप्त झाल्यानंतर तो युरोपांतील व्यक्तिवादी व समाजवादी चळवळींप्रमाणे अंतर्गत सुधारणांचे अथवा सर्वांगीण क्रांतीचे कार्य करू लागेल. खरे राष्ट्रीयत्व हे समतावादी व स्वातंत्र्यवादीच असले पाहिजे व त्याचा लोकसत्तेला वा समाजसत्तेला विरोध असता कामा नये. राष्ट्रवाद म्हणजे राष्ट्रांतील वरिष्ठ वर्गाचे हित आणि कनिष्ठ वर्गाचे दास्य, आणि राष्ट्रीय वैभव म्हणजे परकीयांना

दास करून स्थापन केलेली साम्राज्यशाही ही राष्ट्रवादाची विकृति आहे. हे विकृत राष्ट्रीयत्व व्यक्तिस्वातंत्र्याला, आर्थिक व सामाजिक समतेला आणि लोकशाहीला विरोधी असते. सत्याग्रही राष्ट्रीयत्व याहून भिन्न असले पाहिजे आणि त्याने व्यक्तिस्वातंत्र्य, आर्थिक समता, लोकसत्ता व समाजसत्ता यांच्या योग्य मर्यादा ओळखून त्या सर्वांचा समन्वय केला पाहिजे. समाजसत्ताक लोकशाही हीच खरी लोकशाही आहे हे मान्य करणाऱ्या सत्याग्रहास व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद आणि समाजवाद यांचा समन्वय करता येईल.

व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद व समाजवाद यांचा समन्वय

राष्ट्रवाद आणि समाजवाद यांतील मुख्य विरोध भांडवल-शाहीमुळे निर्माण होणाऱ्या वर्गयुद्धांतून जन्मास येत असतो. या वर्गकलहाचा निर्णय आत्मबलाने व अनत्याचारी क्रांतिशास्त्राने लावून घेतल्यास लोकशाहीचा व व्यक्तिस्वातंत्र्याचा त्याग न करता समाजसत्तेची प्रस्थापना करता येईल हे मार्ग दाखवून दिलेच आहे. अशी समाजसत्ताक लोकशाही हीच जशी खरी लोकशाही आहे तशीच ती खऱ्या राष्ट्रीय भावनेचीहि परिणति आहे असे दिसून येईल. आर्थिक समतेविना जशी लोकशाही खोटी ठरते तसेच आर्थिक व सामाजिक विषमतेमुळे राष्ट्रीयत्व दुभंगते हा अनुभव आज युरोपांत येत आहे. हे दुभंगलेले राष्ट्रीयत्व सांघण्यास वरिष्ठ वर्गाची अनियंत्रित सत्ता स्थापन करणे आणि समाजाच्या बुद्धीला न पटणारी वर्गसंस्था परंपरारक्षणाच्या नावाने चिरंतन करणे हा मार्ग नाही व तो अंती यशस्वीहि होणार नाही. औद्योगिक क्रांतीनंतर निर्माण होणारी द्विवर्ग समाजरचना मोडून एकवर्ग समाजरचना स्थापन करणे हे जसे लोकशाहीच्या तसेच राष्ट्रीय भावनेच्या परिणतीसहि आवश्यक आहे. या दृष्टीने खरे राष्ट्रीयत्व हे लोकसत्ताकच असले पाहिजे, आणि खरी

लोकशाही समाजसत्ताकच असली पाहिजे, असे आमचे मत असून अशा समाजसत्ताक लोकशाहीतच सर्वांच्या व्यक्तिविकासास योग्य अवसर मिळण्याचा संभव असल्याने तिच्यामुळे व्यक्तिस्वातंत्र्याचीहि वृद्धीच होईल. या समाजसत्ताक लोकशाहीच्या संस्थापनेस सत्याग्रही वृत्तीची आवश्यकता आहे तशीच तिच्या सुस्थितीस व भावी विकासासहि सत्याग्रहाची आवश्यकता आहे. कारण सत्याग्रहाचे अंतिम ध्येय आत्मराज्य हे असून त्या दिशेने समाजसत्ताक लोकशाहीचा विकास होणे हाच तिचा खरा विकास होय. या विषयाचे अधिक विवेचन अखेरच्या प्रकरणांत करण्याचे योजिले आहे.

लोकशाही राज्ययंत्र

(घटना आणि कार्यपद्धति) : : : ५

लोकशाहीचे ध्येय व राज्ययंत्र यांचा संबंध

आतांपर्यंत लोकशाही राज्यसंस्थेचे तात्त्विक विवेचन करण्यांत आले. या प्रकरणांत आधुनिक लोकशाहीच्या राज्ययंत्राचे निरनिराळे प्रकार आणि त्यांची कार्ये यांचे विवेचन करावयाचे आहे. लोकशाहीच्या ध्येयाच्या मानाने हा राज्ययंत्राच्या घटनेचा भाग एक प्रकारे गौण आहे, कारण हेंच ध्येय साध्य करण्यासाठी आज ज्या राज्ययंत्राचा अथवा राजकीय संस्थांचा उपयोग करण्यांत येत आहे त्यांहून भिन्न संस्थांचा अथवा राज्ययंत्राच्या भिन्न प्रकारांचा उपयोग पुढे करण्यांत येण्याचा संभव आहे. लोकशाहीच्या ध्येयाच्या सापेक्षतेने

विचार केल्यास तिच्या राज्ययंत्रांच्या घटना जशा गौण तशाच त्या कमी टिकावू आणि अधिक सुधारणाक्षम असणें अगदी साहजिक आहे. तथापि कोणतेंहि सामाजिक ध्येय सामाजिक संस्थांच्या रूपानेंच व्यक्त होत असतें व कार्य करीत असतें. ध्येयें हीं केवळ कल्पना-गोचर आणि अमूर्त असतात आणि तीं व्यक्त करणाऱ्या संस्था याच अनुभवगोचर आणि मूर्त असतात. ध्येयें जितकीं पूर्ण असतात तितकीं त्यांचीं मूर्त अनुभवगोचर स्वरूपें पूर्ण असूं शकत नाहींत, पण मनुष्याचें सुखदुःख केवळ अमूर्त सामाजिक ध्येयांवर अवलंबून नसून तें त्यांच्या मूर्त स्वरूपांवर म्हणजे त्यांच्या संस्थांवर, त्या संस्था चालविणाऱ्या व्यक्तींवर आणि त्यांच्या व्यवहारांवर अवलंबून असतें. या दृष्टीनें लोकशाहीच्या अमूर्त ध्येयांपेक्षां तिच्या राजकीय संस्थांना व्यावहारिक दृष्ट्या अधिक महत्त्व आहे. शिवाय ध्येयें हीं सुद्धां व्यवहाराच्या कसोटीवर घासून पाहिल्याविना त्यांचें इष्टानिष्टत्व समजत नाहीं अथवा त्यांतील अपूर्णता प्रत्ययास येऊन त्यांवर उपाययोजना सुचत नाहींत. एका ध्येयांतील अपूर्णता लक्षांत येऊन दुसऱ्या ध्येयांचा शोध लागण्यासहि प्रत्यक्ष व्यवहारांचा अनुभव यावा लागतो. अनुभवाच्या निरीक्षणांतून व परीक्षणांतून नव्या ध्येयांचा उदय होत असतो आणि हा अनुभव ध्येयांच्या मूर्त स्वरूपांचा म्हणजे संस्थांचाच येत असतो. या सर्व दृष्टींनीं लोकशाही राज्ययंत्राचें म्हणजे त्यांच्या घटना प्रकारांचें ज्ञान महत्त्वाचें असतें.

इंग्लंड, फ्रान्स व अमेरिका यांच्या घटनांचें महत्त्व

आज इंग्लंड, अमेरिका आणि फ्रान्स हे तीन देश लोकशाही संस्कृतीचीं माहेरघरें समजले जातात. या तीन देशांतील लोकशाही राज्यघटनांचे प्रकार अनेक दृष्टींनीं परस्पराहून भिन्न आहेत आणि या प्रकारभेदांप्रमाणें त्यांच्या परिणामांतहि बरेवाईट फरक अनुभवास येत

असतात. गेल्या महायुद्धानंतर लोकशाहीच्या ज्या अनेक घटना बनविण्यांत आल्या त्या बनवितांना या देशांतील राज्यघटनांचेच कमी अधिक प्रमाणांत अनुकरण करण्यांत आले होते आणि त्या महायुद्धापूर्वी तर या तीन देशांतील राज्यसंस्थांचे कमी अधिक अनुकरण करण्यावांचून लोकशाही राज्यघटना निर्माण करण्याचा दुसरा मार्गच नाही अशी सार्वत्रिक समजूत होती. आज या राष्ट्रांतील लोकशाहीवर राज्यशास्त्रज्ञांचा इतका विश्वास उरलेला नाही, तरी ज्यांना लोकशाहीचा अभ्यास करावयाचा आहे त्यांना तेथील राज्ययंत्रांच्या निरनिराळ्या अंगांचा अभ्यास करण्यासारखे दुसरे साधन नाही असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

शुद्ध लोकशाही व लोकसत्ताक राजशाही

लोकशाही राज्यघटनांचा अभ्यास करीत असतां त्यांचे निरनिराळे नमुने लक्षांत घ्यावे लागतात. हे नमुने लक्षांत येण्यास इंग्लंड, फ्रान्स व अमेरिका या तीन राष्ट्रांतील राज्यसंस्थांचे निरीक्षण केले असतां पुरे होणार आहे. प्रथमतः आपण इंग्लंड आणि फ्रान्स या देशांतील राज्यघटनांकडे पाहिल्यास जो पहिला भेद आपल्या लक्षांत येतो तो म्हणजे इंग्लंडांतील राष्ट्राधिपति हा आनुवंशिक राजा असून फ्रान्समध्ये राष्ट्राधिपतीच्या पदावर लोकनियुक्त राष्ट्राध्यक्षाची नेमणूक केलेली असते. यामुळे सकृददर्शनी एखाद्यास असे वाटण्याचा संभव आहे की इंग्लंडांत लोकशाही नसून राजशाही अस्तित्वांत आहे. पण हा केवळ आभास आहे. फ्रान्स आणि अमेरिका या दोन राष्ट्रांत जितकी लोकशाही आहे तितकीच इंग्लंडांतहि आहे आणि पहिल्या दोन देशांत जसे लोकशाहीच्या नांवाने धनिक वर्गाचे राज्य चालू आहे तसेच इंग्लंडांतहि लोकशाहीच्या नांवाने तेथील धनिक वर्गाचे राज्य चालू आहे. तेव्हा अमेरिका व फ्रान्स यांच्याप्रमाणेच इंग्लंड

हाहि एक आधुनिक लोकशाहीचाच प्रकार आहे असें मानिलें पाहिजे. इंग्लंडांतिल राजा हा केवळ नामधारी असून त्याचें मंत्रिमंडळ हेंच खरें सत्ताधारी आहे, आणि तें मंत्रिमंडळ नेमण्याचा व काढण्याचा कायदेशीर व्यवहार त्याच्या नांवानें होत असला तरी तें मंत्रिमंडळ काढण्याची व नेमण्याची खरी सत्ता त्याच्या हातीं नसून ब्रिटिश पार्लमेंटला व विशेषतः त्यांतिल कॉमन्स सभेला—लोकप्रतिनिधी सभेला—आहे. या सभेंत सर्व सभासद लोकनिर्मुक्त असून ज्या पक्षाचें बहुमत या सभेंत असेल त्या पक्षाच्या पुढाऱ्यालाच मुख्य मंत्री नेमावें असा इंग्लंडांतिल राज्यघटनेचा अलिखित नियम आहे. या नियमाचें उलंघन राजानें केल्यास त्याच्या राज्यकारभारास लागणारें द्रव्य मंजूर करण्यास व सैन्य नोकरांत ठेवण्यास कॉमन्स सभा संमति देणार नाहीं, कारण या गोष्टींना दरसाल कॉमन्स सभेची संमति घेणें कायदेशीर दृष्ट्या अवश्य असतें. कॉमन्स सभा दरसाल आयव्ययाला व सैन्य-उभारणीला संमति देत असते व ती एक वर्षाच्या मुदतीनें च देण्यांत येत असते. अशा प्रकारें सैन्य आणि तिजोरी यांच्यावर लोकप्रतिनिधि सभेची कायदेशीर संपूर्ण सत्ता स्थापन झाल्यामुळें राजाला आपला मुख्यमंत्री त्या सभेंतिल बहुसंख्य पक्षाच्या पुढाऱ्यालाच नेमावा लागतो आणि त्याला आपल्या इच्छेप्रमाणें इतर मंत्र्यांची नेमणूक करून आपलें मंत्रिमंडळ बनविण्याचें स्वातंत्र्य द्यावें लागतें. अशा प्रकारें इंग्लंडांतिल मंत्रिमंडळ राजाचें नोकर असलें व त्याच्या नांवानें राष्ट्राचा राज्यकारभार करीत असलें, तरी त्याच्यावर राजाची सत्ता नसून लोकप्रतिनिधिसभेची सत्ता त्याच्यावर चालते. आणि तें मंत्रिमंडळ प्रतिनिधि सभेला जबाबदार आहे असें म्हणतात, कारण वस्तुतः ती सभाच त्याला नेमूं व काढूं शकते. तसेंच राज्यकारभाराची सर्व

सत्ता या मंत्रिमंडळाच्या सहीशिवाय कायदेशीर ठरत नाही, अशी कायदेशीर व्यवस्था करण्यांत आली आहे. या पद्धतीत राष्ट्राधिपति हा केवळ नामधारी बनतो आणि मंत्रिमंडळ सत्ताधारी बनून प्रतिनिधि सभेला राज्यकारभारासंबंधी जबाबदार बनते. यालाच जबाबदार मंत्रिमंडळाची पद्धति असे म्हणतात. हीच फ्रान्समध्येहि आहे आणि तेथील लोकनियुक्त राष्ट्राध्यक्षहि इंग्लंडांतील राजाप्रमाणे नामधारी असून मंत्रिमंडळच सत्ताधारी आहे व ते तेथील प्रतिनिधिसभेला—चेंबर ऑफ डेप्युटीज्जला—जबाबदार आहे. तात्पर्य राष्ट्राधिपतीच्या जागेवर आनुवंशिक राजा आहे येवढ्यावरूनच कोणत्याहि देशांत लोकशाही राज्यपद्धति आहे किंवा नाही याचा निर्णय लागत नाही. इंग्लंडप्रमाणे आनुवंशिक राजा असला तरी (१) तो नामधारी असेल, (२) मंत्रिमंडळ सत्ताधारी असेल, (३) ते प्रतिनिधि सभेला जबाबदार असेल आणि (४) प्रतिनिधि सभा सर्व प्रजेची प्रतिनिधि असेल, तर तेथे लोकशाही राज्य आहे असे म्हणता येईल. या चार लक्षणांपैकी पुढील तीन लक्षणे असून राष्ट्राधिपति लोकनियुक्त राष्ट्राध्यक्ष असल्यास तिला ' शुद्ध लोकशाही ' (Republic). आणि तो आनुवंशिक राजा असल्यास ' लोकसत्ताक राजशाही ' (Constitutional monarchy) असे म्हणतात. हे दोन्हीहि लोकशाही राज्यपद्धतीचेच प्रकार असून दुसऱ्या प्रकारांतील आनुवंशिक राजा हा केवळ पूर्वपरंपरेचा अवशेष आहे व ते राजपद केवळ औपचारिक आहे असे मानितात.

जबाबदार मंत्रिमंडळ आणि अध्यक्षीय मंत्रिमंडळ

या एका औपचारिक भेदाकडे दुर्लक्ष केल्यास इंग्लंड आणि फ्रान्स यांच्या राज्यघटनेत जितके साम्य आहे तितके फ्रान्स आणि अमेरिका यांच्या घटनांत नाही असे दिसून येते. अमेरिकेतहि राष्ट्राधिपति राजा

नसून फ्रान्सप्रमाणें राष्ट्राध्यक्ष आहे, पण या एका बाबीखेरीज इतर दृष्टींनीं विचार केल्यास फ्रान्स आणि अमेरिका यांच्या घटनांत फार महत्त्वाचे फरक असून इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या घटना परस्परांशीं जितक्या समान आहेत, तितक्या फ्रान्स व अमेरिका यांच्या घटना समान नाहीत असें दिसून येतें. फ्रान्समधील राष्ट्राध्यक्षाप्रमाणें किंवा इंग्लंडांतील राजाप्रमाणें अमेरिकेंतील राष्ट्राध्यक्ष हा नामधारी नाही आणि त्याचें मंत्रिमंडळ हें तेथील लोकसभेला (The Congress) जबाबदार नसून तें सर्वस्वी त्यालाच जबाबदार व त्याच्या हुकमतीनें राज्यकारभार करणारें आहे. लोकसभेनें कायदे करावेत आणि धोरण ठरवून द्यावे आणि त्या कायद्यांना व धोरणाला अनुसरून राष्ट्राध्यक्षानें आपण जबाबदार असलेल्या मंत्रिमंडळाच्या सहाय्यानें राज्यकारभार करावा अशी अधिकारविभागणी अमेरिकेंत झाली आहे. यामुळे लोकसभा आणि राष्ट्राध्यक्ष हीं राज्यसत्तेचीं दोन पृथक अंगें बनलीं असून त्यांपैकी कोणीहि दुसऱ्याच्या अंकित नाही. दोघांचाहि उगम सामान्य लोकांनीं केलेल्या निवडणुकींतून झालेला असतो तर इंग्लंड व फ्रान्स या देशांतील मंत्रिमंडळ—राज्यकारभार करणारें मंडळ—लोकसभेतून उगम पावलेलें असतें व त्याच्यावर लोकसभेची हुकमत चालते. मंत्री हे लोकसभेचे सभासद असतात, तिच्या चर्चेत भाग घेतात, तिचें नेतृत्व करतात आणि तिनें अविश्वास प्रगट करतांच राजीनामे देतात. यानंतर लोकसभेच्या विश्वासास पात्र असें दुसरें मंत्रिमंडळ अधिकारारूढ होतें. इंग्लंडांत मंत्रिमंडळावर पार्लमेंटचा अविश्वास प्रगट झाल्यास राजीनामे देण्याऐवजीं पार्लमेंट बरखास्त करून आपणांस अनुकूल असें पार्लमेंट निवडून येतें किंवा नाही हें पाहाण्याचा हक्क मंत्रिमंडळाला आहे व तसें अनुकूल पार्लमेंट निवडून आल्यास मंत्रिमंडळाला राजीनामे द्यावे लागत नाहीत. अर्थात् या फेरनिवड-

णुकींत मंत्रिमंडळाच्या पक्षाचा पराभव झाला—त्या पक्षाचें बहुमत झालें नाहीं—तर मंत्रिमंडळास राजीनामे देणें भागच पडतें, पण कांहीं झालें तरी इंग्लंड किंवा फ्रान्स या राष्ट्रांत लोकसभेंत ज्या पक्षाची बहुसंख्या असेल त्याच पक्षाचें मंत्रिमंडळ असावें लागतें, आणि तें लोकसभेला जबाबदार असतें. अमेरिकेंत अशी स्थिति नाहीं. तेथील राष्ट्राध्यक्ष एकदां निवडला म्हणजे चार वर्षे अधिकारारूढ असतो व त्याला अथवा त्याच्या मंत्र्यांना लोकसभा केव्हांहि स्थानभ्रष्ट करूं शकत नाहीं. अशा राजपद्धतीस स्वतंत्र मंत्रिमंडळाची किंवा ‘अध्यक्षांकित मंत्रिमंडळाची’ पद्धति (Presidential Executive) आणि इंग्लंड व फ्रान्स या राष्ट्रांतील पद्धतीस ‘जबाबदार मंत्रिमंडळाची’ पद्धति (Responsible Government or Parliamentary Executive) अशीं नांवें आहेत. अमेरिकेंत राष्ट्राध्यक्षाची मुदत चार वर्षांची असली तरी लोकसभेची निवडणूक दर दोन वर्षांनीं होते. यामुळे एकदां निवडून आलेला अध्यक्ष लोकसभांच्या दोन कारकीर्दी पूर्ण होईपर्यंत अधिकारावर राहतो. अध्यक्षाच्या निवडणुकीच्या वेळींच लोकसभेची जी निवडणूक होते, त्यावेळीं ज्या पक्षाचा अध्यक्ष निवडून येईल, बहुधा त्याच पक्षाचें बहुमत लोकसभेंतहि निवडून येण्याचा संभव असतो. कारण विशिष्ट काळीं कोणता तरी एक पक्ष लोकप्रिय असल्याने तोच पक्ष अध्यक्षपदाहि जिंकतो व लोकसभेंतील बहुसंख्य जागाहि जिंकतो. पण अध्यक्षाची निवड झाल्या-नंतर बऱ्याच दिवसांनीं—त्याच्या उत्तर अमदानींत—लोकसभेची निवडणूक होईल तींत अध्यक्ष ज्या पक्षाचा असेल त्याच पक्षाचें लोकसभेंत बहुमत निवडून येईल असा निश्चित संभव नसतो. यामुळे राष्ट्राध्यक्ष एका पक्षाचा व लोकसभा त्याच्या विरुद्ध पक्षाची असा बनाव होण्याची भीति असते. असें झाल्यास एक

प्रकारचा पेचप्रसंग निर्माण होतो. धोरण ठरविणारी लोकसभा आणि त्याची बजावणी करणारा अध्यक्ष, यांच्यांत असा तीव्र विरोध उत्पन्न होणे उभयपक्षां असमाधानास कारण होतें, व कित्येक वेळीं राज्यकारभाराला खीळ बसून राज्ययंत्र थांबण्याचाहि धोका असतो. ज्या राष्ट्रांत राज्यकारभार करणारे मंत्रिमंडळ काढून टाकण्याचा हक्क लोकसभेला असतो, तेथें असा पेचप्रसंग निर्माण होऊं शकत नाही. यामुळे अध्यक्षीय स्वतंत्र मंत्रिमंडळाच्या पद्धतिपेक्षां जबाबदार मंत्रिमंडळाची पद्धति अधिक बरी असें म्हणावें लागतें. राज्यकारभार करणारे मंडळ हें लोकसभेच्या विश्वासास पात्र असेल तोपर्यंतच, अधिकारावर असावें अशी ही पद्धति आहे व ती मार्गे म्हटल्याप्रमाणें इंग्लंड व फ्रान्स या दोन देशांत असून युरोपांतील इतर देशांतहि लोकशाही स्थापन करतांना याच पद्धतीचें अनुकरण करण्यांत आलें होतें. आपल्याहि देशांत अशाच प्रकारची पद्धति अस्तित्वांत येत आहे.

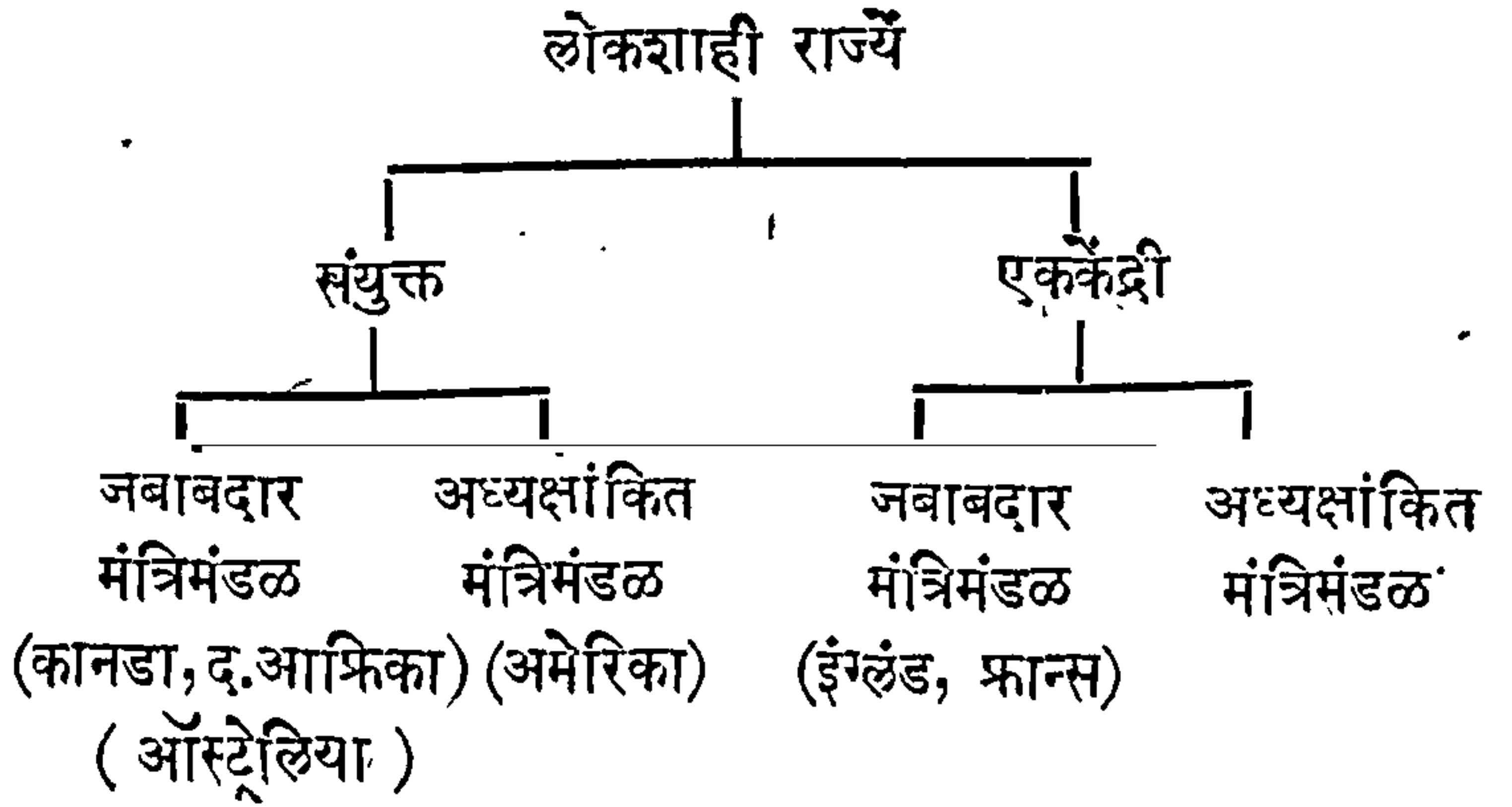
संयुक्त व एककेंद्री राज्यघटना

इंग्लंड, फ्रान्स या दोन देशांतील राज्यघटना दुसऱ्या एका बाबतींत अमेरिकेच्या राज्यपद्धतीहून भिन्न आहेत. इंग्लंड व फ्रान्स या देशांतील राज्यपद्धति एककेंद्री (Unitary) आहेत तर अमेरिकेची राज्यपद्धति ही संयुक्त स्वरूपाची (Federal) आहे, म्हणजे तेथील राजसत्ता अनेक समान दर्जाच्या केंद्रांत विभागलेली आहे. अमेरिकेंत अनेक पोटराज्ये आहेत व त्यांच्या सत्तेवर अथवा अधिकारावर आक्रमण करण्याची सत्ता मध्यसरकारला नाही. पोटराज्यांतील सरकारें आणि मध्यसरकार यांचे अधिकार ज्या राज्यघटनेतून उगम पावले आहेत, ती राज्यघटना त्यापैकी कोणांसहि बदलतां येत नाही आणि त्या घटनेमुळे मध्यसरकारची व पोट-

राज्यांतील सरकारांची सत्ता मर्यादित झालेली आहे. असा प्रकार इंग्लंड किंवा फ्रान्स या देशांत नाही. तेथेहि राज्यकारभाराच्या सोयीसाठीं राज्याचे विभाग पाडलेले आहेत, स्थानिक स्वराज्या-सारख्या प्रादेशिक क्षेत्रांवर सत्ता उपभोगणाऱ्या संस्था आहेत, पण त्या सर्वांच्या सत्तेचा उगम मध्यसरकारच्या कायद्यांतून झालेला असून त्यांची सत्ता कमीअधिक करण्याचाहि कायदेशीर अधिकार मध्यसरकारला आहे. अशा राज्यांना एककेंद्री (Unitary) राज्य असेच म्हटलें पाहिजे, मग त्याच्या पोटविभागांना मध्यसरकारनें सोयीसाठीं केवढीहि सत्ता दिलेली असो. जोंपर्यंत पोटविभागांना दिलेली ही सत्ता कमीअधिक करण्याची सत्ता मध्यसरकारला असते तोंपर्यंत त्या राज्याला संयुक्त राज्य म्हणतां येत नाही, आणि पोटविभागांतील राजकीय संस्थांना पोटराज्ये असेहि म्हणतां येत नाही, पण एकदां या पोट विभागांच्या सत्तेवर मध्य सरकारला आक्रमण करतां येऊं नये अशी व्यवस्था राज्यघटनेनें केली कीं तें राज्य संयुक्तराज्य या संज्ञेला प्राप्त होतें.

लोकशाही घटनांचें वर्गीकरण

येथपर्यंत लोकशाही राज्ययंत्रांचे जे प्रकारभेद वर्णन केले त्यांस अनुसरून त्यांचें वर्गीकरण करतां येईल. प्रथमतः लोकसत्ताक राज-शाही (Constitutional Monarchy) आणि शुद्ध लोकशाही (Republic) असे लोकशाही राज्यांचे दोन वर्ग करतां येतील. पहिल्या वर्गाचें नमुनेदार उदाहरण इंग्लंड हें असून अमेरिका व फ्रान्स हीं राज्ये यांपैकीं दुसऱ्या वर्गांत पडतात. पण यापेक्षां संयुक्त व एककेंद्री आणि जबाबदार मंत्रिमंडळ व अध्यक्षीय मंत्रिमंडळ या तत्त्वांवर होणारें वर्गीकरण अधिक महत्त्वाचें आहे. या तत्त्वांनुसार लोकशाही राज्यांचे पुढील प्रमाणें चार वर्ग पडतात —

लोकसभांची घटना व कार्यपद्धति

यानंतर लोकशाही राज्यांतील जे विशेष आणि महत्त्वाचे अंग लोकसभा, त्यांच्या घटनांचा व कार्याचा विचार करू. सर्व लोकशाही राज्यांत या लोकसभांची घटना द्विदल (Bicameral) असावी असा प्रघातच पडून गेलेला आहे. इंग्लंडांतील पार्लमेंटचे कॉमन्स सभा (प्रतिनिधिसभा) आणि लॉर्ड्सची सभा (उमरावसभा) असे दोन विभाग आहेत. अमेरिकेतील लोकसभेचेहि (Congress), प्रतिनिधिसभा (House of Representatives) आणि महाजनसभा (Senate) असे दोन विभाग आहेत, आणि फ्रान्समध्येहि प्रतिनिधिसभा (Chamber of deputies) आणि महाजनसभा (Senate) अशा दोन दलांची मिळून लोकसभा बनलेली आहे. सामान्यतः प्रतिनिधिसभा ही बहुजनसमाजाची आणि महाजनसभा ही राष्ट्रांतील विद्येने, धनाने, कुलाने अथवा कर्तबगारीने श्रेष्ठ गणलेल्या वर्गांची प्रतिनिधि असावी अशी अपेक्षा असते. या दुसऱ्या सभा लोकशाहीवरील अविश्वासाच्या निदर्शक असून लोकशाहीच्या वाढीबरोबर यांची सत्ता कमी कमी होत आलेली आहे.

इंग्लंडांतील महाजनसभा ही प्रायः आनुवंशिक सभासदांची बनलेली असून मध्ययुगीन सरंजामशाही युगाचा अथवा पूर्वपरंपरेचा निरुप-
द्रवी अवशेष याच दृष्टीने तिचे समर्थन होऊं शकते. तथापि लोक-
शाहीच्या विकासास तिचा विरोध अथवा अडथळा होत असून
भांडवलप्रधान लोकशाहीतून समाजसत्ताक लोकशाहीत जाण्यास या
प्रतिगामी संस्थेचा विरोध झाल्याविना राहणार नाही. तसेंच
ब्रिटिश साम्राज्यांतील इतर घटकांना लोकशाहीचे अथवा स्वराज्याचे
हक्क देण्यासहि तिचा विरोध नेहमी असून तिच्या अस्तित्वामुळे
अंतर्गत राज्यक्रांति किंवा साम्राज्यांतर्गत क्रांति केल्याविना लोक-
शाहीचा विकास होण्यास अवकाश नाही, ही मते फैलावण्यांतच
या प्रतिगामी संस्थेतील चर्चेचा परिणाम होत असतो. अमेरिका व
फ्रान्स या राष्ट्रांतील महाजनसभा, या लोकनियुक्तच असल्याने
लोकशाहीच्या तत्त्वांस त्या तितक्याशा विरोधक मानतां येत
नाहींत. अमेरिकेतील महाजनसभेची निवड प्रत्यक्ष होत असते, तर
फ्रान्समध्ये ती अप्रत्यक्ष रीतीने होत असते, म्हणजे सामान्य मत-
दारांकडून न होतां स्थानिक स्वराज्याचे सभासद वगैरेचे मतदारसंघ
बनवून त्या मतदारसंघांमार्फत ती होत असते. या दोन देशांतहि
महाजनसभेतील सभासदांचीं मते बहुजन समाजाच्या हितसंबंधांशीं
विरोधी आहेत अशी भावना असून ज्यांना आजची भांडवलप्रधान
संस्कृति बदलून ध्यावयाची आहे त्यांच्या मार्गांत या संस्था अड-
थळे उत्पन्न करीत असतात. सनदशीर मार्गाने समाजरचना बदलून
घेण्याचा पक्ष अयशस्वी होण्यास जीं अनेक कारणे आहेत
त्यांपैकी या संस्थांचे अस्तित्व हे एक कारण आहे यांत शंका नाही.
या संस्थांच्याकडे बहुजनसमाज अविश्वासानेच पहात असल्याने या
संस्थांचा उपयोगहि व्हावा तसा होऊं शकत नाही, आणि त्यांची

सत्ता कमी करण्याकडेच सामान्य प्रवृत्ति दिसून येते. विशेषतः आय-
व्ययासंबंधीच नियंत्रण आणि मंत्रिमंडळाला पदभ्रष्ट करण्याचा हक्क
या बाबतीत महाजनसभेऐवजी प्रतिनिधिसभेलाच सर्व सत्ता असावी
हे मत लोकशाहीच्या सर्व पुरस्कर्त्यांना मान्य झालेले आहे. प्रतिनिधि-
सभांच्या मताधिकारासंबंधी सर्व श्रौढ स्त्री-पुरुष राष्ट्रिकांना मताधिकार
असावा, हे मत तात्त्विक दृष्ट्या सर्वमान्य झालेले आहे. तथापि फ्रान्स-
मध्ये अद्यापि स्त्रियांना मताधिकार मिळालेला नाही यावरून मनुष्य-
स्वभाव किती पुराणप्रिय किंवा परंपरेचा दास आहे ते दिसून येते.
शिवाय कोणतीही सुधारणा केवळ तर्कशुद्ध किंवा तात्त्विक दृष्ट्या
सुसंगत म्हणून घडून येत नसून ती हवी असणारींनी समाजाचे कोठे
तरी अडते आहे असे सिद्ध केल्याविना किंवा समाजाला तसे वाटल्या-
विना अगदी स्वाभाविक आणि निरुपद्रवी अशी सुधारणाही घडवून
आणण्यास समाज तयार नसतो हेहि यावरून व्यक्त होते. परंपरेला
चिकटून राहण्याचा हा जो समाजबुद्धीतील तमोगुण तो बुद्धिवादी
राजकारणाच्या मार्गीतील एक मोठाच अडथळा आहे. मनुष्यस्वभावां-
तील ही वृत्ति एकोणिसाव्या शतकांतील लोकशाहीच्या युरोपीय
पुरस्कर्त्यांच्या बरोबर लक्षांत आलेली नव्हती, म्हणूनच आपण केवळ
बुद्धिबलाने वाटेल त्या सुधारणा घडवून आणू असा आशावादी आत्म-
विश्वास त्यांना वाटत होता. पण सामान्य जनतेच्या बुद्धीतील परंपरा-
निष्ठेचा हा तमोगुण आणि वर्गस्वार्थातून व वर्गीय अहंकारातून
निर्माण होणारा रजोगुण हे बुद्धिवादी राजकारणाचे दोन प्रबल शत्रु
दिसून येऊं लागल्यापासून केवळ बुद्धिबलाचे राजकारण निष्प्रभ वाटू
लागले आहे. सार्वत्रिक मताधिकाराप्रमाणे गुप्त मतदानपद्धति हीहि
लोकशाहीला आवश्यक आहे असे मानण्यांत येत असते. प्रत्येक व्यक्ती
ही न्यायनिष्ठ असती व आपली मते उघडपणे बोलून दाखविण्यापासून

घडणारे सर्व परिणाम सहन करण्यास तयार असती अथवा इतरांच्या प्रामाणिक मतांबद्दल त्यांना त्रास देण्याची वृत्ति व त्यांच्यावर अयोग्य दडपण आणून आपली मते त्यांच्यावर लादण्याची प्रवृत्ति लोकांत नसती, तर गुप्त मतदानपद्धतीची आवश्यकता भासली नसती. पण आजच्या समाजांतील मनुष्यस्वभावांत इतकी न्यायनिष्ठा, सत्यनिष्ठा, सहिष्णुता अथवा नीतिधैर्य नाही. सामान्य प्रतिष्ठित व सुशिक्षित मनुष्याहि आपली मते व्यक्त करण्यास भितो आणि इतरांची मते दडपून टाकण्यास अथवा भीति व लोभ दाखवून भ्रष्ट करण्यास मार्ग पुढे पहात नाही असा अनुभव येत असल्याने गुप्त मतदानपद्धति अस्तित्वांत येऊन सर्वमान्य झाली आहे. तसेच निवडणुकींतील मतदान होत असतां अधिकारीवर्गाने पूर्ण तटस्थता स्वीकारिली पाहिजे. असे झाल्याखेरीज खरे लोकमत काय आहे ते समजणार नाही. यासाठी प्रत्येक देशांतील कायमचा अधिकारीवर्ग हा पक्षविशिष्ट राजकारणापासून अलिप्त असावा आणि राज्यसूत्रे कोणत्याहि पक्षाच्या हातीं गेलीं तरी मंत्रिमंडळाने घालून दिलेलें धोरण त्याने निःपक्षपाती एकनिष्ठेनें अमलांत आणावे हेहि लोकशाही राज्यपद्धतीच्या यशस्वितेस अत्यंत अवश्य आहे.

पक्षातीत अधिकारीवर्ग

पक्षविशिष्ट मंत्रिमंडळ आणि पक्षाभिमानरहित अधिकारीवर्ग या दाहोंची लोकशाहीच्या यशस्वितेस सारखीच आवश्यकता आहे. पण अधिकारी वर्ग पक्षाभिमानरहित असावा, याचा अर्थ तो लोकशाहीचा अभिमानी असून नये असा मात्र करतां कामा नये. लोकशाहीच्या विरुद्ध भावना ज्या अधिकारीवर्गाच्या मनांत रुजलेल्या असतील त्याच्या हातून लोकशाहीचे राज्ययंत्र योग्य प्रकारे चालविले जाईल अशी अपेक्षा करतां येणार नाही. तेव्हां अधिकारीवर्ग हा पक्षविशिष्ट राजकारणापासून

अलिप्त परंतु लोकशाहीचा अभिमानी असावा आणि त्याच्या निःपक्षपाती देखरेखीखाली गुप्त मतदान पद्धतीने व सार्वत्रिक मताधिकाराने निवडणुकी व्हाव्यात हे लोकशाहीचे ध्येय आहे. ते जितक्या प्रमाणांत प्रत्यक्ष अमलांत येईल तितक्या प्रमाणांतच लोकशाही अमलांत येऊं शकेल. निवडणुकींच्या वेळीं घडणारे लाचलुचपतीचे व धाकदडपशाचे प्रकार थांबविणे हे अधिकारीवर्गाचे महत्त्वाचे, अत्यंत महत्त्वाचे, काम असून ते त्याने पूर्ण निःपक्षपात बुद्धीने पार पाडले पाहिजे.

लोकसभांची कार्ये व सत्ता

आतां लोकसभांची कार्ये व त्यांची कार्यपद्धति यासंबंधी थोडा विचार करूं. लोकसभांचे मुख्य कार्य कायदे करणे हे समजण्यांत येते व म्हणूनच त्यांना कायदेमंडळ असे म्हणतात. या कायदे करण्याच्या हक्कांतच सरकारी अंदाजपत्रक मंजूर करणे, आयव्ययांस मंजुरी देणे आणि करग्रहण पद्धति ठरवून देणे यांचा अंतर्भाव होतो व त्यांस तिजोरीवरील ताबा असे म्हणतात. लोकसभेने केलेल्या काव्यद्याव्यतिरिक्त आणि मंजुरीविना सरकारला कोणतेहि उत्पन्न मिळवितां येऊं नये आणि त्याला कोणताहि खर्च करतां येऊं नये हा लोकशाहीतील प्राणभूत हक्क गणला जातो. ज्या करांना लोकप्रतिनिधींनी मान्यता दिलेली नाही ते जुलमी कर होत व ते देण्याची लोकांवर नैतिक जबाबदारी नाही (No taxation without representation) या तत्त्वाच्या आधारावरच युरोपीय लोकशाहीची वाढ झालेली आहे. या तत्त्वाचा अर्थ कांहीं काळ असा करण्यांत येत असे की, जे सरकारला प्रत्यक्ष कर देत नाहीत त्यांना लोकसभेत प्रतिनिधि पाठविण्याचा हक्क—मताधिकार—देण्याची गरज नाही. पण अप्रत्यक्ष कर बहुतेकांना द्यावे लागतात आणि कायदे सर्वांनाच पाळावे लागतात, याची जाणीव होऊं लागली आणि धनिकांचे धन हे निर्धनांनी कायदे पाळले तरच

सुरक्षित राहू शकतें असें दिसूं लागलें, तेव्हां कोणी सरकारला प्रत्यक्ष कर देवो किंवा न देवो, प्रत्येक राष्ट्राकाला मताधिकार मिळालाच पाहिजे हें सार्वत्रिक मताधिकाराचें तत्त्व सर्वमान्य झालें. तेव्हां कायदे करणें आणि करांना व खर्चाला संमति देणें हीं लोकसभांचीं प्रमुख कर्तव्ये आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. यानंतर दुसरें महत्त्वाचें कर्तव्य म्हणजे राज्यकारभाराचें धोरण ठरवून देणें आणि त्या धोरणानुसार तो चालू आहे किंवा नाही यावर देखरेख करणें. ही देखरेख राज्यकारभाराच्या निरनिराळ्या खात्यांसंबंधी प्रश्न विचारून ठेवण्यांत येत असते. फ्रान्समध्ये प्रश्न विचारण्याच्या या हक्काला फार महत्त्व प्राप्त झालेलें असून एखाद्या महत्त्वाच्या प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर न मिळाल्यास मंत्रिमंडळास राजीनामे देण्याचे अनेक प्रसंग येत असतात. यानंतरचा लोकसभेचा अत्यंत महत्त्वाचा हक्क म्हणजे मंत्रिमंडळ पदभ्रष्ट करण्याचा होय. अर्थात् हा हक्क ज्या देशांत मंत्रिमंडळ लोकसभेतून उगम पावतें व तिलाच जबाबदार असतें तेथेंच हा हक्क लोकसभेला असतो. अमेरिकेप्रमाणें मंत्रिमंडळ अध्यक्षीय स्वतंत्र असेल तेथें हा हक्क लोकसभेला नसतो! लोकसभेच्या या हक्काला पायबंद घालणारा असा लोकसभा मुदतीपूर्वी बरखास्त करण्याचा हक्क मंत्रिमंडळाला इंग्लंडांत दिलेला आहे. फ्रान्समध्ये लोकसभेची अशी फेरनिवडणूक करण्यास महाजन सभेच्या दोन-तृतीयांश सभासदांची संमति अवश्य असते म्हणून तेथील मंत्रिमंडळास हा हक्क फारसा उपभोगतां येत नाही. इंग्लंडांत हा हक्क असल्याने मंत्रिमंडळ अधिक प्रबल वनू शकतें, पण हें त्याचें बल मतदारांचा पाठिंबा असेल तरच टिकू शकतें. म्हणजे लोकसभा आणि मंत्रिमंडळ यांच्यांत मतविरोध झाल्यास लोकमताचा कौल द्यावा अशी पद्धति इंग्लंडांत आहे, तर फ्रान्समध्ये अशा प्रत्येक विरोधाच्या वेळीं मंत्रि-

मंडळानें राजीनामेच द्यावेत असा संकेत आहे. यामुळें इंग्लंडांतील मंत्रिमंडळापेक्षां फ्रान्समधील मंत्रिमंडळावर लोकसभेची हुकमत अधिक आहे तर फ्रान्सपेक्षां इंग्लंडांत सामान्य मतदाराच्या मताला अधिक मान आहे. मंत्रिमंडळ अधिक प्रबळ बनण्याच्या आणि लोकसभांवर मतदारांचें अधिक दडपण पडण्याच्या दृष्टीनें इंग्लंडांतील पद्धति उपयोगी पडते.

लोकसभा व मंत्रिमंडळ :

इंग्लंड, अमेरिका व फ्रान्स यांतील मतभेद

दुसऱ्या दृष्टीनें इंग्लंडांतील मंत्रिमंडळापेक्षां फ्रान्समधील व अमेरिकेंतील मंत्रिमंडळांवर तेथील लोकसभांची अधिक हुकमत चालत असते. अमेरिका आणि फ्रान्स या देशांत लोकसभांची निवडणूक झाली कीं राज्यकारभाराच्या निरनिराळ्या खात्यांवर देखरेख ठेवणारी व त्यांच्या धोरणांचा विचार करणारी कायममंडळे (Standing Committees) नेमण्यांत येत असतात. सरकारनें आणलेले कायदे व सूचना त्या त्या खात्याच्या मंडळाकडे विचारासाठीं जात असतात आणि त्यांत त्यांनीं सुचविलेल्या सुधारणा लोकसभा मंजूर करते. यामुळें लोकसभेची हुकमत मंत्रिमंडळावर अधिक चालते. दुसरा एक महत्त्वाचा फरक इंग्लंड, फ्रान्स येथील व अमेरिकेंतील लोकसभांच्या कार्यांत दिसून येतो. अमेरिकेंतील मंत्रिमंडळ लोकसभेंतील नसतें, यामुळें त्यानें सुचविलेल्या कायद्यांच्या मसुद्यांव्यतिरिक्त अनेक कायद्यांचे मसुदे तेथील लोकसभेंत येतात व ते मंजूर होतात. याच्या उलट इंग्लंड व फ्रान्स या देशांतील मंत्रिमंडळें लोकसभेंतील बहुसंख्य पक्षांचीच असल्यानें त्यांनीं आणलेलेच कायद्यांचे मसुदे प्रायः मंजूर होतात. यामुळें कायदे करणें व कारभार करणें, या दोन्ही कार्यांतील प्रथमपुरस्काराचा हक्क इंग्लंड, फ्रान्ससारख्या

जबाबदार मंत्रिमंडळांच्या पद्धतीत मंत्रिमंडळाकडेच जात असतो. लोकसभेचे कार्य त्यांच्या धोरणाची चर्चा करणे, त्यास संमति देणे अथवा त्यास बडतर्फ करणे येवढाच असतो. यामुळे राज्यकारभार करण्याची व धोरण ठरविण्याची सर्व जबाबदारी व सत्ता मंत्रिमंडळाच्या हाती जाते व लोकसभेचा त्यावर विश्वास असेपर्यंत ते प्रबल व कार्यक्षम राहते.

कायमचा अधिकारीवर्ग

येथपर्यंत लोकसभा, मंत्रिमंडळ आणि राष्ट्राधिपति यांचे विवेचन झाले. आतां मंत्रिमंडळाच्या हाताखाली काम करणाऱ्या कायमच्या अधिकारीवर्गाचा विचार करावयाचा आहे. राज्यकारभार करण्याचा बहुतेक सर्व भार या कायमच्या अधिकारीवर्गावरच पडत असतो. आणि त्याच्या कार्यक्षमतेवर आणि कर्तव्यदक्षतेवर लोकांचे हित अवलंबून असते. हा अधिकारीवर्ग जन्मभर आपल्या खात्यांत काम करीत असल्याने आणि त्याचा तो जन्माचाच व्यवसाय असल्याने त्याला आपल्या खात्याचे ज्ञान झालेले असते. त्या त्या विषयांतील तज्ञ व्यक्तींची नेमणूक त्या त्या खात्यावर व्हावी आणि राष्ट्रास अभिप्रेत असेल त्या धोरणाने त्यांनी त्याचा राज्यकारभार एकनिष्ठेने करून द्यावा हे त्यांचे कर्तव्य आहे. राज्यकारभारचे धोरण ठरविणे हे या तज्ञांचे कार्य नव्हे, तर मंत्रिमंडळाने ठरविलेले धोरण अमलांत आणण्यांत आपले सर्व कौशल्य आणि कार्यक्षमता व्यक्त करणे, हे त्यांचे कार्य आहे. त्यांची कार्यक्षमता ही त्यांच्या ज्ञानावर, अनुभवावर आणि एकनिष्ठ कर्तव्यदक्षतेवर अवलंबून असते. पक्षविशिष्ट राजकारणापासून या अधिकारीवर्गाने अलिप्त राहावयाचे असते आणि मंत्रिमंडळांतील बदलाबरोबर या अधिकारीवर्गात बदल करावयाचे नसतात. त्यांच्या नेमणुकीत वशिलेबाजी व पक्षपात होऊ नये म्हणून

पब्लिक सर्व्हिस कमिशन यासारखी एक स्वतंत्र संस्था स्थापून तिच्या-
कडून उघड चढाओढीची परीक्षा घेऊन तीत वर अनुक्रम येणारांना या
वर्गात प्रवेश मिळत असतो. वाटेल त्या राष्ट्रिकाला आपल्या अंगी
पात्रता आणून या वर्गात प्रवेश मिळवितां येईल अशी आशा बाळ-
गतां आली पाहिजे. तसेंच या अधिकारीवर्गाची भरती जनतेतील
विशिष्ट वर्गातूनच न होतां सर्व वर्गातील लोकांचा त्यांत भरणा
असणें, हें राज्यकारभार जनतेला अनुकूल होण्याच्या दृष्टीनें, अवश्य
असतें; पण त्याचबरोबर त्यांचें तज्ञत्व व पात्रता कमी होऊं नये
यासंबंधीहि दक्षता ठेविली पाहिजे. जो समाज अनेक जातींत व
वर्गांत विभागला आहे त्यांतील बौद्धिक, आर्थिक व सामाजिक
विषमतेमुळें दलित वर्गांना अधिकारीवर्गात प्रवेश मिळणें कठीण
होतें व त्यामुळें अधिकारीवर्गाशीं जनतेला आपुलकीचे संबंध वाटत
नाहींत. यासाठीं आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या सामान्य जनतेशीं
संगठन असणें हें अधिकारीवर्गाच्या कार्यक्षमतेच्या व कर्तव्य-
दक्षतेच्या दृष्टीनें इष्ट गणलें गेलें पाहिजे. आर्थिक वर्गभेदामुळें
युरोपीय लोकशाहीखालीं दलित कामगारवर्गाला अधिकारीवर्गाची
सहानुभूति लाभत नाहीं अशी तक्रार ऐकूं येते. तसेंच दलित-
वर्गाच्या उद्धाराचें धोरण व कायदे यांच्या अंमलबजावणींत
वरिष्ठ व मध्यमवर्गातून भरणा झालेल्या अधिकारीवर्गाचें सहकार्य
लाभत नाहीं अशीहि तक्रार ऐकूं येते. पाश्चात्य लोकशाही आर्थिक
वर्गभेदानें दुभंगून विकृत बनली आहे आणि वर्गसंस्था लोक-
शाहीच्या ध्येयाशीं विसंगत व विसंवादी आहे असाच याचा अर्थ
आहे. एकवर्ग समाज स्थापण्याचा प्रयत्न लोकसभेनें केला तर
त्याच्याविरुद्ध बंड करण्यांत हा अधिकारीवर्ग सामील होईल
अशीहि भीति तेथील अनेक समाजवाद्यांनीं व्यक्त केलेली आहे.

याचा अर्थ कायमचा अधिकारीवर्ग कोणत्याहि त्या पक्षाच्या मंत्रिमंडळाशीं सहकार्य करील. या सिद्धान्तास बऱ्याच व्यावहारिक मर्यादा आहेत. सांस्कृतिक क्रांतीच्या वेळीं वरिष्ठवर्गाशीं समरस झालेला अधिकारीवर्ग तिला अडथळा करण्याचा व ती शांततेने घडून येण्यास विरोध करण्याचा धोका असतो. सनदशीर मार्गाने सांस्कृतिक क्रांति घडवून आणण्याच्या मार्गातील ही एक मोठीच अडचण असून अशा संक्रमणावस्थेतील समाजांत अधिकारीवर्ग पक्षभेदातीत राहणें व्यवहारतः फारच मुष्कीलीचें असतें. तितक्या प्रमाणांत लोकशाही राज्ययंत्र चालणेंहि कठीण पडतें. म्हणून लोकशाहीच्या भक्तांनीं या संक्रमणावस्थेतहि अधिकारीवर्ग पक्षातीत राहावा म्हणून त्यांत दलितवर्गाशीं समरस बनलेल्यांचा भरणा होण्याबद्दल, व क्रांति झाली तरी ती लोकशाही तंत्रास धरून होत आहे तोंपर्यंत, तिच्याशीं एकनिष्ठ राहण्याचें शिक्षण अधिकारीवर्गाला मिळण्याबद्दल दक्षता ठेविली पाहिजे. लोकशाही राज्याचें सार्वभौमत्व बहुजन समाजाकडे असून त्याला आपल्या मतानुसार समाजरचनेंत परिवर्तन घडवून आणण्याचा पूर्ण अधिकार लोकशाहीनें दिलेला आहे. हें तत्त्व अधिकारीवर्गाच्या मनावर ठसविण्यांत आलें पाहिजे; नाहीतर लोकशाही राज्ययंत्र मोडून टाकण्यांत हा अधिकारीवर्ग प्रथम सामील होण्याचा संभव आहे. म्हणूनच हा वर्ग पक्षभेदापासून अलिप्त असावा हें जितकें अवश्य आहे तितकेंच त्याची लोकशाही संस्कृतीवर अढळ निष्ठा असावी हेंहि आवश्यक आहे. त्यानें पक्षभेदातीत असावें याचा अर्थ त्यानें सुलतानशाही अथवा अनियंत्रित पक्षसत्ता आणि लोकशाही या दोन्ही पद्धति सारख्याच पूज्य मानाव्या असा होत नाही. लोकशाही राज्यांतील अधिकारीवर्गाच्या मनावर व बुद्धीवर लोकशाही संस्कृतीचे

संस्कार खोल ठसलेले असले पाहिजेत. इंग्लंडादि देशांतील अधिकारीवर्गाच्या मनावर सामाजिक दृष्ट्या प्रतिगामी मतांची छाप बसलेली असते, हे आतां स्पष्ट झालेले आहे.

न्यायासनांचे स्वातंत्र्य व ज्यूरी

येथवर अंमलबजावणी खात्यांतील अधिकारीवर्गासंबंधी जें म्हटलें तें बहुतांशी न्यायाधिकारी व न्यायासनें यांनाहि लागूं आहे. न्यायासनांचें न्यायदानाचें कार्य पक्षभेदापासून अलिप्त राहिलें पाहिजे. आणि राज्यकारभार करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचें नियंत्रण न्यायासनांवर चालतां उपयोगी नाहीं. न्यायसंस्थापना हें प्रत्येक राज्याचें प्रमुख कर्तव्य असून त्यांत पक्षपात होतो अथवा राजाधिकाऱ्यांविरुद्ध लोकांना न्याय मिळत नाहीं अशी शंका लोकांना येणें हें त्या राज्याच्या इभ्रतीला धक्का लावणारें दूषण आहे. तसेंच न्यायदान केवळ निःपक्षपातीच असून भागणार नाहीं, तर तें अत्यंत स्वस्त किंबहुना निर्धनास मोफताहि मिळण्याची व्यवस्था असली पाहिजे. न्यायदानाच्या कार्यापैकी फौजदारी न्यायदानाच्या वेळीं आरोपी गुन्हेगार आहे किंवा नाहीं हें केवळ सरकारी न्यायाधिकाऱ्यांनीं न ठरवितां ज्यूरीनें म्हणजे स्वतंत्र राष्ट्रिकांच्या पंचांनीं ठरविलें पाहिजे, असेंहि न्यायदानांतील लोकशाहीचें तत्त्व आहे. सरकारकडून होणाऱ्या अन्यायांचें निवारण होण्याची शाश्वति लोकांना वाटण्याच्या दृष्टीनें न्यायासनांचें स्वातंत्र्य आणि ज्यूरीची पद्धति यांना महत्त्व. असून राष्ट्रिकांच्या स्वातंत्र्याचें रक्षण आणि लोकशाहीची वाढ यांचा तो आधार आहे असें मानण्यास हरकत नाहीं. कोणाहि व्यक्तीस शिक्षा होण्यापूर्वीं केवळ सरकारी अधिकाऱ्यांनींच नव्हे, तर प्रतिष्ठित राष्ट्रिकांनीं त्या व्यक्तीस गुन्हेगार ठरविलें पाहिजे असें ज्यूरीच्या पद्धतींत गृहीत धरलेले आहे व तें योग्य आहे. राज्यकारभार न्यायानें

चालला आहे असें केवळ तो करणाऱ्या तज्ञांना वाटून काम भागत नाही तर तो तसा आहे असें बहुजन समाजाला वाटलें पाहिजे हें लोकशाहीचें एक आद्य तत्त्व आहे. तसेंच न्यायाधिकाऱ्यांनीं निःपक्षपाती न्याय द्यावा या दृष्टीनें त्यांची नेमणूक निवडणुकीनें किंवा अल्प-कालीन न होतां ती कायमची व्हावी व ती केवळ कायद्याच्या ज्ञानावर अवलंबून असावी हें अवश्य आहे. न्यायाधीशांना काढण्याचा हक्क अंमलबजावणी खात्याच्या अधिकाऱ्यांना असतां कामा नये व प्रत्यक्ष गुन्हा केल्याखेरीज त्यांना काढण्यांत येऊं नये हें निःपक्षपाती न्यायदानाच्या दृष्टीनें अवश्य आहे. ज्या ठिकाणी धोरणाचा प्रश्न नसून विशिष्ट विद्येतील प्राविण्य आणि निःपक्षपातीपणा या गुणांनाच अधिक महत्त्व असतें तेथें निवडणुकीची पद्धति अपायकारक ठरते. कायद्यांची बजावणी व न्यायदान या कार्यांत कायद्यांतील प्राविण्य आणि निःपक्षपातीपणा यांस जितकें महत्त्व आहे तितकें विशिष्ट मतांना किंवा धोरणाला महत्त्व नसतें म्हणून कारभार करणारा कायमचा अधिकारीवर्ग आणि न्यायाधिकारी यांच्या नेमणुकींत निवडणुकीचें तत्त्व अवलंबिणें अपायकारक ठरतें. याच्या उलट कायदे करणें व धोरण ठरविणें, या कामांत लोकमताशीं समरस होणें आणि स्वतःच्या मताशीं एकनिष्ठ राहणें, या गुणांना अधिक महत्त्व असल्यानें कायदे करणाऱ्या लोकसभा आणि मुख्य मंत्री, अध्यक्ष अथवा मंत्रिमंडळ, यांच्या घटनेंत अथवा नेमणुकींत निवडणुकी आणि पक्षविशिष्ट दृष्टि यांचा अवलंब करणें अवश्य व सयुक्तिक ठरतें.

राजकीय पक्ष व सत्याग्रही वृत्ति

आतां राजकीय पक्षसंस्थेचा विचार करूं. लोकशाही राज्यपद्धति ही सार्वजनिक प्रश्नांची उघड चर्चा आणि मतदान यांच्यावर

अवलंबून असल्याने लोकमत बनविणे, ते व्यक्त करणे, ते अजमावणे, ते विशिष्ट प्रश्नांवर केंद्रित करणे आणि त्याची राज्यकारभारावर छाप पाडणे या गोष्टींना फार महत्त्व असते. हीं कार्ये करण्यासाठी निरनिराळ्या मतांच्या लोकांची संघटना करावी लागते अथवा अशा संघटना निर्माण होणे अपरिहार्य ठरते. या विशिष्ट मतांच्या प्रचारासाठी आणि त्याच्या प्रभावासाठी निर्माण होणाऱ्या संघटनांना राजकीय पक्षसंघटना असे म्हणतात. लोकशाही राज्यांत असे अनेक पक्ष आपल्या मतांची छाप राज्यकारभारावर पडावी आणि तो आपल्या मतांच्या लोकांच्या हातीं यावा, याबद्दल उघडपणे खटपट करीत असतात. राज्यकारभाराचे नियंत्रण करण्यासाठी अथवा राज्ययंत्रावर ताबा मिळाविण्यासाठी होणारी निरनिराळ्या राजकीय पक्षांमधील चढाओढ हे लोकशाही राज्यांचे नित्य लक्षणच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. पण ही चढाओढ निष्काम लोकसेवेसाठी आणि सत्यसंस्थापनेसाठी आहे की, स्वार्थसंपादनासाठी आणि सत्ताभिलाषासाठी आहे हे समजल्याखेरीज तिचे परिणाम चांगले होतील की वाईट होतील हे सांगता येणार नाही. स्वार्थी सत्ताभिलाषी राजकारण आणि तत्त्वनिष्ठ निष्कामसेवेचे राजकारण यांतील भेद स्पष्ट करणे व सिद्ध करणे हे फारच विकट कार्य आहे. राजकारणांत वावरणारे व त्याचे धुरीणत्व करणारे लोक स्वार्थ आणि सत्ताभिलाष यांच्यापासून जितके दूर राहतील तितके लोकशाहीचे राजकारण अधिक शुद्ध राहील हे उघड आहे. पण राजकारणांत सत्तेच्या उपभोगापासून दूर राहतांच येत नाही, कारण सत्तेचा उपभोग घेतल्याविना राजकारण पूर्णच होऊ शकत नाही; तेव्हां सत्तेचा उपभोग घेऊनहि तिच्या अभिलाषापासून व आसक्तिपासून अलिप्त कसे राहावे हा राज्यशास्त्रांतील अत्यंत विकट प्रश्न आहे. या कार्यात

गुंतलेलें लोक जशी लोकवंचना करीत असतात तसे ते आत्मवंचनाहि करूं शकतात. जाणूबुजून अथवा बुद्धिपुरःसर अन्याय करणारांपेक्षां अबुद्धिपूर्वक नेणतेपणानें अन्याय करणारे लोकच जगांत अधिक आढळतात आणि आत्मवंचना करण्याची मानवी बुद्धीची करामत फार अचाट आहे असें अलीकडील मानसशास्त्रवेत्ते जोरानें प्रतिपादित आहेत. राजकीय बुद्धिवादच्या मार्गांतील आत्मवंचनाशक्ति ही एक प्रचंड धोंड असून या राक्षसीचें निर्दालन केल्याखेरीज कोणासहि खरें राजकारण करतां येणार नाही. ही आत्मवंचनाशक्ति मानवी मनांतील सुप्त वा गुप्त हीन प्रेरणांतून निर्माण होत असते व राजकारण करणाऱ्या कर्तबगार लोकांच्या अंतःकरणांतहि अशा हीन प्रेरणा गुप्तपणें दबा धरून बसलेल्या असतात. त्यांचे छापे अकस्मितपणें होत असतात, व ते मोहरूपानें होत असल्यानें आकर्षक वाटतात. या संकटांतून पार पडण्यासाठींच राजकारणाला अध्यात्माचें अधिष्ठान द्यावें लागतें, आणि शत्रूवर विजय संपादण्यास निघालेल्या राजांना—

आत्मा जेयः सदा राजा ।

ततो जेयाश्च शत्रवः ॥ —मनुस्मृति

असा उपदेश करावा लागतो. राजकीय कर्मयोगांतील अनासक्ति अथवा राजकारणाचें अध्यात्मीकरण तें हेंच होय. हें अध्यात्मीकरण सत्यानिष्ठा आणि अहिंसाप्रवृत्ति यांच्याशिवाय होणार नाही. राजशाही राजकारणाला आज लोकशाही स्वरूप प्राप्त झालें आहे. प्राचीन राजधर्माचें अध्यात्मीकरण 'भगवद्गीता' किंवा 'मनुस्मृति' या ग्रंथांनीं केलेलें दिसून येतें. अर्वाचीन लोकशाही राजकारणाचें अध्यात्मीकरण अद्यापि झालेलें नाही. म. गांधी सत्याग्रही वृत्तीचा

व तत्त्वज्ञानाचा प्रचार करून त्यांचे अध्यात्मीकरण आज करित आहेत.

सत्याग्रह हा साधनवाद आहे, सिद्धान्तवाद नव्हे

लोकशाही राजकारणाचे हे अध्यात्मीकरण पूर्णपणे व्हावयाचे तर लोकशाहीवाली कार्य करणाऱ्या सर्व पक्षांत सत्याग्रही वृत्ति बाणली पाहिजे. याचा अर्थ असा होतो की, सत्याग्रहाचा विशिष्ट मतसंप्रदायाशी म्हणजे समाजवाद, व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद यांसारख्या समाजसंघटनेसंबंधीच्या विशिष्ट 'वादा' शी नित्यसंबंध आहे असे मानण्याची जी प्रवृत्ति कोठे कोठे दिसून येते, ती चुकीची आहे, असे मान्य झाले पाहिजे. सत्याग्रही मनुष्य हा व्यक्तिवादी, राष्ट्रवादी किंवा समाजवादी यांपैकी कोणीतरी एक असला पाहिजे किंवा यासारख्याच एखाद्या चौथ्या 'वादा' चा तो पुरस्कर्ता असला पाहिजे असे म्हणणे चुकीचे आहे. जसा बुद्धिवादी मनुष्य निरीश्वरवादीच असला पाहिजे असे म्हणणे चुकीचे आहे तसेच सत्याग्रही मनुष्याची विश्वघटनेसंबंधी विशिष्ट मतेच असली पाहिजेत. असा आग्रह धरणे चुकीचे आहे. बुद्धिवाद याचा अर्थ जे बुद्धीला पटेल ते सत्य मानण्याचे तत्त्व, तसेच सत्याग्रह याचा अर्थ जे निष्काम अनासक्त शुद्ध बुद्धीला पटेल त्याला मान्यता देण्याचे तत्त्व असे समजले पाहिजे. याला बुद्धियोग असे नांव देण्यास हरकत नाही. बुद्धिवादाहून बुद्धियोगाचे वैशिष्ट्य असे सांगता येईल की, पहिल्यापेक्षा दुसऱ्यांत बुद्धीच्या शुद्धीकरणाला प्राधान्य दिलेले असून, बुद्धीची शुद्धता ही अंतःकरणाच्या व शीलाच्या शुद्धतेवर अवलंबून असते असे गृहीत धरलेले आहे. सत्य, अहिंसा आणि संयम यांच्या आधारावर बुद्धियोगाची उभारणी झालेली असून ज्याप्रमाणे सर्व बुद्धिवाद्यांनी बुद्धिप्रामाण्याला मान्यता

दिली पाहिजे, त्याचप्रमाणे सर्व बुद्धियोग्यांनी बुद्धीच्या शुद्धतेला चारित्र्यशुद्धीची, अंतःकरणशुद्धीची अथवा तपश्चर्येची आवश्यकता आहे येवढी मान्यता दिली पाहिजे. हीच सत्याग्रही वृत्ति आहे व ही वृत्ति ज्यांच्यांत असेल ते सत्याग्रही, मग ते कोणत्याहि पक्षाचे अथवा मताचे असोत. युरोपीय लोकशाहीचा आधार बुद्धिवाद बनला असून त्यांतील धोका बुद्धी रजोगुणाने व तमोगुणाने मलिन होण्यामुळे उत्पन्न होत असतो. हा धोका टाळण्यासाठी बुद्धियोगाचे तत्त्व अवश्य आहे; पण बुद्धिवाद म्हणजे विशिष्ट संप्रदाय नव्हे हे जितके खरे आहे, तितकेच बुद्धियोग म्हणजेहि विशिष्ट मतसंप्रदाय नव्हे हे विसरून चालणार नाही. बुद्धियोगी हा श्रीकृष्णासारखा सेश्वरवादी असेल, शंकराचार्यासारखा अद्वैतवादी असेल किंवा गौतमबुद्धासारखा अज्ञेयवादी अथवा निरीश्वरवादीहि असेल. बुद्धिवाद हा सिद्धान्तवाद नसून साधनवाद आहे. तसाच बुद्धियोग किंवा सत्याग्रह हा सिद्धान्तवाद नसून साधनवाद आहे हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. म. गांधींच्या विशिष्ट सिद्धान्तांशी त्यांचा नित्यसंबंध नाही. ब्रह्मज्ञानाप्रमाणे सामाजिक शास्त्रे व भौतिक शास्त्रे या क्षेत्रांतहि बुद्धियोगी सत्याग्रही मनुष्य निरनिराळ्या मतांचा पुरस्कार करतांना आढळू शकेल. लोकशाहीतील विचार स्वातंत्र्याला सत्याग्रहाने पायबंद घातला जाऊ नये. तसे होईल आणि सत्याग्रह हा एक इतर, अनेक पक्षांप्रमाणे विशिष्ट मतसंप्रदाय बनेल, तर तो सत्याग्रह न उरतां मताग्रह बनेल आणि त्यांतून अनियंत्रित पक्षसत्तेचाहि उद्भव होऊ शकेल. अशा पक्षाच्या हातीं राज्यसत्ता आल्यास त्याचे अहिंसात्मक स्वरूपहि नष्ट होईल व तो फॅसिझमचाच एक पर्याय बनेल. तात्पर्य सत्याग्रह आणि लोकशाही यांचा नित्य संबंध टिकावयाचा, तर सत्याग्रह म्हणजे विशिष्ट मतसंप्रदाय हे मत मार्गे पडून सत्याग्रह म्हणजे एक

विशिष्ट मनोवृत्ति व बुद्धियोग येवढाच त्याचा अर्थ रूढ झाला पाहिजे. लोकशाहीतील निरनिराळ्या पक्षांत ही वृत्ति जितकी बाणेल तितक्या प्रमाणांत लोकशाहीचें शुद्धीकरण होईल आणि निरनिराळ्या पक्षांच्या चढाओढीला स्वार्थी सत्ताभिलाषी राजकारणाचें स्वरूप प्राप्त होणार नाही.

इंग्लंडांतील पक्षभेद

आजच्या लोकशाही राज्यांतील पक्षसंघटनांकडे पाहूं लागल्यास निरनिराळ्या देशांत निरनिराळी स्थिति दिसून येते. इंग्लंडांत काँग्रेस-वॅटिव म्हणजे परंपरावादी आणि लिबरल म्हणजे प्रागतिक असे दोनच पक्ष एकोणिसाव्या शतकांत होते. यांत कामगारपक्षाची भर या शतकाच्या अखेरीस पडूं लागली आणि गेलें महायुद्ध संपल्यानंतर कांहीं काळ पार्लमेंटांत परंपरावादी, प्रागतिक आणि कामगार असे तीन पक्ष होऊन कोणत्याच एका पक्षाचें बहुमत तेथें होऊं नये अशी त्यांची संख्याबलें विभागलीं गेलीं होती. थोड्याच दिवसांत तेथील प्रागतिक पक्ष अगदींच कमबल झाला आणि परंपरावादी आणि कामगार उर्फ समाजवादी असे दोनच पक्ष उरले. पण इ. स. १९३० सालीं रॅम्से मॅकडोनेलंड, फिलिप स्नोडन वगैरे प्रमुख कामगार पुढारी परंपरावादी पक्षास मिळाले व त्याला राष्ट्रवादी असें नांव प्राप्त झालें. उरलेल्या कामगार पक्षानें समाजवादी असें तत्त्वनिष्ठ नांव घेतलें. आतां इंग्लंडांत पुनः राष्ट्रवादी व समाजवादी असे दोनच पक्ष उरलेले असून राष्ट्रवादी पक्षाला आज तेथील पार्लमेंटांत प्रचंड बहुमत प्राप्त झालें आहे. समाजवादी पक्ष अगदींच अल्पसंख्य असून त्याला अभिप्रेत असणारें कार्य क्रांतिकारक स्वरूपाचें आहे, पण त्या कार्यास अनुरूप असें साधन त्याच्यापाशीं नाही. त्याच्यापाशीं असणारें बुद्धिबलाचें साधन क्रांतिकार्यास अपुरें आहे अशी लोकांची खात्री पटूं लागल्यानें तो

पक्ष लवकर अधिकारारूढ होईल अशी आशा दिसत नाही. राष्ट्रवादी हा पक्ष पूर्वीच्या परंपरावाद्यांचाच नवा अवतार आहे आणि भांडवलशाही व साम्राज्यशाही संस्कृतीची परंपरा टिकविण्याचा तो आटोकाट प्रयत्न करीत आहे. त्याचें संख्याबल हें त्याच्या कर्तव्यगारीवर अवलंबून नसून वरिष्ठ वर्गाचा स्वार्थी रजोगुण आणि कनिष्ठ वर्गाचा तमोगुण यांच्या आधारानें त्याचें बल टिकून आहे. भांडवलशाही व साम्राज्यशाही संस्कृति टिकण्याचा काळच संपल्यानें या राष्ट्रवादी पक्षाला कर्तृत्व दाखवून यश संपादन करण्यास संधि मिळण्याचा संभव दिसत नाही. तथापि समाजवादी पक्षाचें दौर्बल्य हेंच राष्ट्रवादी पक्षाचें बल, या न्यायानें भांडवलशाही व साम्राज्यशाही संस्कृतीवर कांहींतरी मोठें अरिष्ट कोसळल्यावांचून राष्ट्रवादी पक्षाच्या हातचीं राज्यसूत्रें निसटतील असें वाटत नाही. भांडवलशाही संस्कृतीचा काळ संपला हें ओळखण्याचें सामर्थ्य ब्रिटिश राष्ट्रांत असतें तर समाजवादी पक्षाकडे त्याचें नेतृत्व येऊं शकलें असतें. पण इतकें नैतिक बल आज तेथें उरलेलें नाही यामुळे भांडवलशाही संस्कृतीचें परिवर्तन अंतर्गत शक्तीनें होऊं शकत नाही. अर्थात् बाह्य आघातांचें अरिष्ट कोसळूनच ती संस्कृति रसातळास जाईल व तिच्या बरोबरच उदयास येऊन भरभराटीस आलेलें हें राष्ट्रच रसातळास जाईल अशीं चिन्हे आज दिसत आहेत.

अमेरिकेंतील पक्षभेद

इंग्लंडाप्रमाणें अमेरिकेंतहि दोन प्रमुख राजकीय पक्ष असण्याची परंपरा बरीच वर्षे टिकून आहे. तेथील या पक्षांस रेपब्लिकन आणि डेमोक्रेटिक अशीं नांवे आहेत. हीं नांवे जशीं—दोहोंचा अर्थ लोकशाही—असाच होत असल्यानें—जवळ जवळ समानार्थक आहेत त्याचप्रमाणें अमेरिकेंतील या दोन पक्षांच्या धोरणांतहि फारसा तार्विक भेद

दिसून येत नाही. अमेरिकेंतील पक्षभेद प्रथमतः गुलामगिरीची संस्था आणि संरक्षक जकाती या प्रश्नांवरून निर्माण झाले. डेमोक्रॅट म्हणविणारा पक्ष शेतकऱ्यांचा कैवार घेई आणि शेतीला लागणारे नीग्रो गुलाम ठेवण्याचा गोऱ्या शेतकऱ्यांना सनातन हक्क आहे, व तो नष्ट केल्याने गोऱ्या शेतकऱ्यांच्या व जमीनदारांच्या मालकी हक्कांवर गदा येते असें प्रतिपादन करी. तसेंच तो कारखानदारांच्या हितरक्षणासाठी परदेशी मालावर बसविण्यांत येणाऱ्या जकातींना शेतकऱ्यांच्या हितरक्षणाच्या नांवाने विरोध करी व खुल्या व्यापाराचा पुरस्कार करी. याच्या उलट रेपब्लिकन पक्ष हा औद्योगिक उन्नतीसाठी संरक्षक जकाती बसवाव्या आणि गुलामगिरीची संस्था मोडून टाकून कामगऱ्यांनाक आपली श्रमशक्ति चढाओढीच्या बाजारभावाने वाटेल त्यांस विकण्याचें अनिर्बंध करारस्वातंत्र्य असावे असें प्रतिपादन करीत असे. गुलामगिरी नष्ट होऊन अनिर्बंध स्पर्धेने श्रमशक्ति विकण्याचें करारस्वातंत्र्याचें युग हें कारखानदारांना फायदेशीर पडतें असा अनुभव येऊं लागल्यामुळे बहुतेक बडे कारखानदार आणि सावकार ऊर्फ पेढीवाले हे रेपब्लिकन पक्षांत घुसले होते. अशा प्रकारे डेमो-क्रॅट पक्ष हा शेतकरी-जमीनदारांचा पक्ष आणि रेपब्लिकन पक्ष हा कारखानदार-पेढीवाल्यांचा पक्ष बनले. डेमोक्रॅट हे मध्यवर्ती संयुक्त सरकारने केलेले कायदे न मानण्याचा व वेळीं संयुक्त राज्यांतून फुटून जाण्याचाहि हक्क पोटराज्यांस आहे असें म्हणत, कारण या संयुक्त सरकारांत बहुधा कारखानदार पक्षाचें बहुमत होई व त्याचें धोरण गुलामगिरीच्या विरुद्ध आणि संरक्षक जकातींच्या बाजूचें असे. यांतूनच एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यानंतर उत्तरेकडील कारखानदारी पोटराज्ये आणि दक्षिणेकडील शेतकरी पोटराज्ये यांच्यांत उघड युद्धच झालें. अखेरीस दक्षिणेकडील पोटराज्यांचा

पाडाव झाला, गुलामगिरी नष्ट झाली आणि संयुक्त सरकारची सत्ता अबाधित बनली. या वेळेपासून वस्तुतः डेमोक्रेट पक्षाला ध्येय असे कांहींच उरलें नाहीं म्हणजे रेपब्लिकन पक्षाहून त्यांचें वैशिष्ट्य असे कांहीं उरलें नाहीं. कांहीं काल संरक्षक जकातीच्या धोरणास त्यानें मान्यता दिली नव्हती, पण पुढे तीहि देण्यांत आली. यामुळे हे दोन पक्ष म्हणजे विशिष्ट धोरणांचा पुरस्कार करणारे तत्त्वनिष्ठ पक्ष आहेत, असें त्यांचें स्वरूप आतां मुळींच उरलेलें नसून राज्यसंस्था आपल्या ताब्यांत घेण्यासाठीं उपयोगी पडणारीं संघटनायंत्रें, येवढेंच त्यांचें स्वरूप आज उरलें आहे व ही स्थिति पन्नास पाऊणशें वर्षे तरी अशीच चालू आहे. या काळांतील बहुतेक काळांत रेपब्लिकन पक्षच अधिकारारूढ झालेला दिसून येतो आणि बहुतेक बडे कारखानदार व पेढीवाले या पक्षांत दाखल झालेले आहेत. प्रेसिडेंट विल्सन आणि आजचे प्रेसिडेंट रूझवेल्ट हेच काय ते डेमोक्रेट पक्षाचे प्रसिद्ध अध्यक्ष सांगतां येतील. प्रेसिडेंट रूझवेल्ट यांना यश मिळण्यास दारूबंदीच्या प्रश्नावर रेपब्लिकन पक्षांत पडलेली फूट कारण झाली असून १९२९ नंतर आलेल्या आर्थिक अरिष्टांतून भांडवलशाही संस्कृति बचावून नेण्यास बड्या कारखानदारांवर नियंत्रणें घालणें अवश्य आहे, असें दिसून आल्यामुळे त्यांचें भांडवलशाही नियंत्रणाचें अथवा नियोजित आर्थिक घटनेचें धोरण बरेंच लोकप्रिय झालेलें आहे. अशीं नियंत्रणें घालून भांडवलशाहीतील आंतरविरोध कांहीं काळ तरी नष्ट करतां येतात व तिला जीवदान देतां येतें असें प्रेसिडेंट रूझवेल्ट यांनीं दाखवून दिलें आहे. हीं बंधनें कारखानदारांना अप्रिय आणि कामगारांना प्रिय वाटत आहेत, तरी त्यामुळे भांडवलशाहीचें स्वरूप पालटणार नाहीं आणि तिच्यांतील आंतर-

विरोध नष्ट होणार नाहीत असे अमेरिकेंतील समाजवाद्यांचें मत असून प्रेसिडेंट रूझवेल्ट यांचा पक्ष हा युरोपांतील फॅसिस्ट पक्षाचाच एक प्रकार आहे असे त्यांना वाटतें. पण अमेरिकेंतील समाजवादी पक्ष हा अगदींच दुर्बल असून वर सांगितलेल्या दोन पक्षांच्या संघटनांच्या मानानें त्याची संघटना कांहींच नाही. सनदशीर मार्गानें लोकसभेंत बहुमत होण्याची किंवा अध्यक्षपद जिंकण्याची आशा त्याला निदान जवळच्या भविष्यकाळांत तरी वाटत नाही. तेथें क्रांतिकारक समाजवादी किंवा कम्युनिस्ट पक्षहि आहे, पण युरोपापेक्षांहि अमेरिकेंत भांडवलशाही अधिक प्रबल बनल्यामुळें तेथें कम्युनिस्ट क्रांति घडण्याचा मुळींच संभव दिसत नाही. युरोपांतील भांडवलशाही राष्ट्रे आपापसांत लढून आपलें मरण ओढवून घेत आहेत आणि रशियासारखें कम्युनिस्ट राष्ट्र या त्यांच्या भांडणांचा फायदा घेण्यास टपून जवळच बसलें आहे, यामुळें युरोपांत कम्युनिस्ट पक्षाला यशाची जेवढी आशा आहे तेवढीहि अमेरिकेंतील कम्युनिस्ट पक्षाला आज दिसत नाही. तथापि युरोपांतील भांडवलशाही आपापसांत लढून नामशेष झाली आणि तेथें कामगार-संस्कृति स्थापन झाली, तर युरोपांत ओतलेलें अमेरिकन भांडवलहि नष्ट होईल व अमेरिकेंतील भांडवलशाहीचा समतोल ढळून ती गडगडून पडेल अशी भीति अमेरिकन भांडवलशाहीच्या हितरक्षकांस वाटत आहे. यामुळें युरोपीय महायुद्धाचा परिणाम भांडवलशाहीच्या विनाशांत होऊं नये, येवढी दक्षता अमेरिकेंतील दोनहि प्रबल पक्ष घेत असून तसा संभव दिसला तर ते दोघेहि एक होऊंन या महायुद्धांत पडल्याविना राहाणार नाहीत. अमेरिकेंतील कम्युनिस्टांना क्रांति करण्याची हीच संधि आहे, पण तिचा ते फायदा घेऊं

शक्तील किंवा नाही, आणि तेथील भांडवलप्रधान लोकशाही उलथून पाडून अनियंत्रित कामगारशाही स्थापन करूं शक्तील किंवा नाही हे कोणासही नक्की सांगतां येणार नाही. तथापि युरोपांतील भांडवलप्रधान लोकशाहीच्या अंताबरोबर अमेरिकेतील भांडवलप्रधान लोकशाहीवरहि गंडान्तर येईल असें भविष्य वर्तविण्यास हरकत नाही.

फ्रान्समधील पक्षभेद व फ्रेंच घटनेवर परिणाम

फ्रान्समधील राजकीय पक्षांची अवस्था इंग्लंड आणि अमेरिका या दोनहि देशांतील पक्षांहून अगदींच भिन्न आहे. तेथे इंग्लंड किंवा अमेरिका या देशांप्रमाणे दोन प्रमुख व प्रबल पक्ष नसून अनेक छोटे छोटे गट आहेत. या गटांत तत्त्वांचा मतभेद असा फारसा नाही. यामुळे त्यांपैकी कोणत्याही गटांचे तात्पुरते ऐक्य होऊं शकते आणि असें तात्पुरते ऐक्य करून संयुक्त मंत्रिमंडळें बनविण्यावांचून तेथील राजकारण चालूच शकत नाही. इंग्लंडाप्रमाणे तेथील मंत्रिमंडळ लोकसभेला जबाबदार असून त्याला लोकसभा बरखास्त करण्याचा हक्क प्रायः उपभोगतां येत नाही. तेथील लोकसभेंत बहुमत असल्याखेरीज कोणतेंहि मंत्रिमंडळ अधिकारारूढ राहूं शकत नाही आणि दोन किंवा अधिक पक्षांचे ऐक्य बनविल्यावांचून कोणत्याहि पक्षास हमखास बहुमत आपल्या बाजूस करून घेतां येत नाही. यामुळे इंग्लंडाप्रमाणे एकपक्षीय मंत्रिमंडळ न बनवितां संयुक्त मंत्रिमंडळें बनविण्याची प्रथा त्या देशांत रूढ झाली आहे. याचा परिणाम कोणतेंहि मंत्रिमंडळ अधिकारावर आले तरी ते निर्मळ नसते आणि मंत्रिमंडळें बदलली तरी राज्यकारभाराचे धोरण बदलत नाही, असा होतो. तेथील राज्यकारभाराचे धोरण ठरविण्यांत मंत्रिमंडळापेक्षां लोकसभेचा हात अधिक दिसून येतो

आणि मंत्रिमंडळें हीं तिच्या हातचीं बाहुलीं बनतात, यामुळें कोण-
त्याहि एका पक्षाच्या धोरणाला अवसर मिळत नाहीं. आणि
सर्वांचीच सारखी कुचंबणा होऊन राज्यसुधारणा करण्याचा वेग
वाढूं शकत नाहीं. लोकसभेंत दोनच प्रमुख व प्रबल पक्ष असले,
म्हणजे प्रत्येक वेळीं कोणा तरी एका पक्षाच्या हातीं संपूर्ण राज-
सत्ता जाऊं शकते व त्यास आपली कर्तबगारी दाखविण्यास पूर्ण
अवसर मिळतो आणि लोकांनाहि त्या धोरणाची इष्टानिष्टता प्रत्य-
यास येऊं शकते. या दृष्टीनें दोनच प्रमुख पक्ष असणें व एकपक्षीय
मंत्रिमंडळें अस्तित्वांत येणें, हें लोकशाहीच्या विकासास अधिक
पोषक ठरतें. तसेंच अनेक छोटे गट असले म्हणजे त्यांच्यांतील
मतभेदांना तात्त्विक स्वरूप न राहतां त्यांना व्यक्तिनिष्ठेचें स्वरूप
प्राप्त होतें आणि स्वार्थी सत्ताभिलाषी राजकारणाला उत येतो.

दोनच पक्ष केव्हां निमांण होतात ?

पण असे दोनच प्रमुख प्रबल पक्ष अस्तित्वांत येण्यास एखादा सार्व-
जनिक प्रश्नावरील लढा बराच काळ देशांत चालूं राहावा लागतो.
इंग्लंडांत जमीनदार-कारखानदार या दोन वर्गांतील लढा बराच काळ
चालूं असल्यानें पहिल्याचा कैवारी परंपरारक्षक कॉन्झर्वेटिव पक्ष
आणि दुसऱ्याचा कैवारी प्रागतिक लिबरल पक्ष असे पक्ष अस्तित्-
त्वांत आले. पुढें भांडवलशाही व साम्राज्यशाही यांच्या अस्तित्वा-
लाच धोका येतांच हे दोनहि पक्ष राष्ट्रवादी हें नांव घेऊन भांडवल-
शाहीची परंपरा—ही आतां त्या देशांत जुनीच परंपरा बनली आहे—
चिरंतन करण्यास सज्ज झाले. पूर्वीचे जमीनदार कारखानदार हे
भेद नष्ट होऊन आतां भांडवलदार व कामगार असा नवा वर्ग-
विरोध निर्माण झाला व त्यांतून राष्ट्रवादी व समाजवादी असा
नवा पक्षभेद अस्तित्वांत आला. त्यांपैकी समाजवादी हा पक्ष

आपल्या अंगीकृत कार्याला अगदीच नालायक ठरल्याने इंग्लंडांत आज जवळजवळ एकपक्ष सत्ताच निर्माण झाली आहे. अमेरिकेंतहि रूझवेल्टचा पक्ष पुनः यशस्वी झाल्यास अशीच स्थिति होईल. समाजवादी मान्यापासून भांडवलशाहीचा बचाव करावयाचा आणि तिच्यांतील आंतरविरोध वाढविणारें अनिर्बंध स्पर्धेचें तत्त्व नियंत्रित करून राष्ट्रवादाच्या नांवानें साम्राज्यशाही आक्रमण करावयाचें असें हें नवें धोरण आहे. अमेरिकेंतहि या धोरणास विरोध करणारा समाजवादी पक्ष प्रबल होऊन या पक्षास प्रतिस्पर्धी होण्याचा संभव दिसत नाही. तात्पर्य भांडवलशाही संस्कृतीचें आमूलाग्र परिवर्तन करण्याचा जो लढा आज या पाश्चात्य लोकशाही राष्ट्रांत निर्माण झाला आहे, तो सामोपचारानें, समेटानें व क्रमविकासानें मिटण्याचा संभव असता तर राष्ट्रवादी व समाजवादी असे दोन प्रमुख व प्रबल पक्ष यां देशांत अस्तित्वांत येऊं शकले असते. तत्त्वनिष्ठ पक्षभेद निर्माण व्हावयाचे तर आज असेच होऊं शकतील. पण हा लढा शांततेनें सोडवून घेण्याची वृत्ति या देशांतहि टिकेल असें वाटत नाही. ती टिकली नाही कीं, बुद्धिबळाचें राजकारण संपतें. यानंतर आत्मबळाचें सत्याग्रही राजकारण किंवा शस्त्रबळाचें क्रांतिकारक अथवा क्रांतिविरोधी राजकारण हीं दोनच शिल्पक उरतात. यांपैकी सत्याग्रही राजकारण निर्माण होण्यास अनुकूल भूमिका भांडवलशाहीनें व साम्राज्यशाहीनें भ्रष्ट बनलेल्या या लोकशाही राष्ट्रांत उरलेली नाही. तेव्हां शस्त्रबळाच्या क्रांतिकारक व क्रांतिविरोधी राजकारणांच्या झगड्यांत पाश्चात्य लोकशाहीचा अंत होण्याचाच संभव अधिक दिसतो.

भरतखंडांतील राष्ट्रवाद व समाजवाद

भरतखंडांत सत्याग्रही राजकारण यशस्वी झाल्यास राष्ट्रवादी व समाजवादी असे दोन तत्त्वनिष्ठ पक्ष अस्तित्वांत येऊन त्यांच्यांतील लढा अनत्याचारी क्रांतीने मिट्टं शकेल अशी आम्हांस आशा आहे. याचीं दोन कारणे आहेत. एकतर आत्मबलाचे राजकारण राष्ट्रीय लोकशाही स्थापण्यांत यशस्वी झाल्यास येथील समाजवादहि सत्याग्रही बनेल, आणि येथे जन्मास येत असलेली भांडवलशाही साम्राज्यशाही स्थापण्याइतकी प्रबल होण्याचा संभव नाही. यामुळे राष्ट्रीयत्व आणि लोकशाही यांना विकृत बनविणाऱ्या भांडवलशाहीचा अंत करून खरी लोकशाही, अथवा समाजसत्ताक लोकशाही, स्थापन करण्याचे कार्य, सत्याग्रही राष्ट्रवाद आणि सत्याग्रही समाजवाद असे दोन तत्त्वनिष्ठ पक्ष बनवून हिंदुस्थानांत घडवून आणणे शक्य आहे. मात्र हिंदुस्थानांत राष्ट्रीय स्वातंत्र्य व लोकशाही यांची स्थापना सत्याग्रही क्रांतीने घडून आली पाहिजे. हिंदुस्थानांत चालू असलेल्या राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या सत्याग्रह संग्रामांत राष्ट्रवादी व समाजवादी हे दोघेहि सामील होऊन त्या होमकुंडांत त्या दोन्ही पक्षांतील हिणकस भाग जळून गेला, म्हणजे स्वतंत्र भारतांतील राष्ट्रवादी व समाजवादी पक्षांना शुद्ध तत्त्वनिष्ठेचे चोख बावनकशी स्वरूप प्राप्त होईल. अशा तत्त्वनिष्ठ सत्याग्रही पक्षांतील मतभेद एकपक्षीय अनियंत्रित सत्ता स्थापन न करता व रक्तपाताची क्रांति न करता खरी लोकशाही संस्कृति निर्माण करू शकेल व या लोकशाहीला आत्मबलाचे अधिष्ठान प्राप्त होईल. या आत्मबलाधिष्ठित लोकशाही संस्कृतीत व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद आणि समाजवाद या तीनहि वादांचा विरोध नष्ट होऊन त्यांचा योग्य समन्वय झाल्याचे दृष्टीस पडेल.

पक्षविरोध, हितविरोध व वर्गयुद्ध

सार्वजनिक पक्षभेदांना समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांच्या हित-विरोधांचें स्वरूप प्राप्त झालें, म्हणजे सामाजिक न्याय प्रस्थापनेच्या कार्यांतील निरनिराळ्या प्रामाणिक दृष्टिकोणांचें त्यांचें तत्त्वनिष्ठ स्वरूप नष्ट होतें. अशा परिस्थितीत मतविरोधांना हितविरोधांचें उघड स्वरूप प्राप्त होऊन त्यांतील प्रामाणिकपणाचा अंत होतो आणि निरनिराळ्या हितसंबंधांच्या वर्गांत उघड लढा सुरू होतो. या लढ्यांत न्याय प्रस्थापनेची दृष्टि मार्गे पडून वर्गविजयावर भर देण्यांत आला कीं लोकशाही नष्ट होऊन अनिर्घंत्रित वर्गसत्ता निर्माण होते. भांडवलशाहीनें दुभंगलेल्या राष्ट्रीयत्वाला व लोकशाहीला एकसंधी बनविण्यास हाच एक उपाय आहे, असें सिद्ध झाल्यास भांडवल-शाहीच्या जुलमाला कंटाळलेली जनता त्याचा अवलंब केल्याविना राहणार नाही. परंतु मनुष्यांजवळ न्यायप्रस्थापनेचें बाहुबल व बुद्धि-बल यांहून श्रेष्ठ असें आत्मबलाचें साधन असेल, तर अद्यापीहि पक्ष-भेदांना अत्याचारी वर्गविग्रहाचें स्वरूप न येऊं देतां प्रामाणिक मत-भेदांचें तत्त्वनिष्ठ स्वरूप कायम ठेवतां येणें शक्य आहे. असें व्हावयाचें तर तत्त्वनिष्ठेसाठीं अथवा सत्यासाठीं त्याग करण्याची वृत्ति समाजांत फैलावली पाहिजे आणि व्यक्तिवादाचा सुखवादाशीं व स्वार्थसाधनाशीं जडलेला संबंध तुटला पाहिजे. समाज-घटनेंत स्वार्थसाधनाला फारच गौण स्थान देण्यांत आलें पाहिजे आणि मानव संस्कृतीचा पाया स्वार्थ व स्पर्धा हा नसून सेवा आणि सहकार्य हा आहे, हें तत्त्व सर्वमान्य झालें पाहिजे. हें होईल तरच लोकशाही संस्कृति निर्माण होईल आणि बुद्धिस्वातंत्र्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य, सामाजिक समता आणि बंधुभावना हा तिचा आदर्श मूर्तस्वरूप धारण करूं शकेल. नाहीतर लोकशाही हा एक लोकवंचनेचा प्रकार भांडवलशाहीच्या जन्माबरोबर

जन्मास आला, तिच्या वाढीबरोबर वाढला आणि तिच्या अंताबरोबर अंत पावला असेच सिद्ध होईल.

लोकशाही संस्कृति :

: : ६

लोकशाही ही एक केवळ राज्यपद्धति नसून तो एक मानव संस्कृतीचा आदर्श आहे हे आतांपर्यंत अनेकवार सांगितले. या प्रकरणांत या लोकशाही संस्कृतीचा थोडा अधिक विस्ताराने विचार करावयाचा आहे. लोकशाही संस्कृति ही स्वतंत्रता, समता आणि बंधुभावना या ध्येयांनी प्रेरित झालेली असली पाहिजे हेहि येथवर सांगण्यांत आलेच आहे; पण या ध्येयांच्या मूर्त स्वरूपासंबंधी अधिक तपशील सांगणे अवश्य आहे.

वर्गसंस्थेने दुभंगलेली लोकशाही

लोकशाही संस्कृति ही समता व बंधुभावना यांची जननी असली पाहिजे, असे म्हटले तरी आजपर्यंत जी जी लोकशाही राज्ये म्हणून निर्माण झाली वा आजहि अस्तित्वांत आहेत, त्यांत ही समता व बंधुभावना दिसून येत नाही आणि त्यांच्याच आश्रयाने असणारी खरी स्वतंत्रताहि तेथे दिसत नाही हे लक्षांत ठेविले पाहिजे. केवळ मताधिकार सार्वत्रिक बनव्याने लोकशाहीचे ध्येय अस्तित्वांत येऊ शकत नाही, तर तिच्यांत अंतर्भूत होणारी सर्व सामाजिक ध्येये सर्व समाजाच्या सर्व व्यवहारांत कार्यक्षम झालेली

अनुभवास आलीं पाहिजेत. असें होण्याच्या मार्गांत मुख्य अडचण समाजांतील वर्गसंस्था हीच असून ही वर्गसंस्था कशी निर्माण होते व तिचा अंत होणें कसें व केव्हां शक्य आहे, याचा विचार केल्या-विना लोकशाही संस्कृतीचें विवेचन पुरें होऊं शकत नाही. आजपर्यंत ज्यांना सुसंस्कृत मानवसमाज असें गणण्यांत आले आहे, ते सर्व वर्गसंस्थेनें युक्त असेच असून या वर्गसंस्थेमुळे त्यांची संस्कृति दुभंगलेली आणि विकृत बनलेली आढळून येते. ही वर्गसंस्था राज्यसंस्थेनें निर्माण केलेली नसून तिच्या संरक्षणाचें कार्यच राज्यसंस्था करीत असते. तेव्हां वर्गसंस्थेची उत्पत्ति, अभिवृद्धि आणि विनाश यांचा उलगडा होण्यास केवळ राज्यसंस्थेचा विचार करून पुरेसें होणार नाही. वर्गसंस्थेचा संबंध समाजाच्या आर्थिक घटनेशीं असून या आर्थिक घटनेंतील फेरबदलानुसार या संस्थेतहि फेरबदल होत आलेले आहेत.

इतिहासाची भौतिक मीमांसा

या दृष्टीनें विचार केल्यास समाजाची आर्थिक घटना हा त्याच्या संस्कृतीचा पाया आहे, आणि या पायांतील बदलांप्रमाणें त्याच्या सर्व संस्कृतींत बदल घडून येत असतात, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मानवसंस्कृतीच्या इतिहासाच्या या मीमांसेला भौतिक मीमांसा असें म्हणतात. मानवी इतिहासाची मीमांसा करण्याची ही पद्धति भौतिक किंवा वास्तववादी असली तरी ती अध्यात्माशीं किंवा ध्येयवादाशीं विसंगत आहे असें पुष्कळांना वाटतें, पण तो एक गैरसमज आहे. मानवजीवनाचा पाया शरीरधारणा आहे आणि या दृष्टीनें शरीर हें आद्य धर्मसाधन आहे हें म्हणणें जसें अध्यात्माशीं किंवा ध्येयवादाशीं विसंगत नाही, त्याचप्रमाणें सामाजिक संस्कृतीचा पाया त्याच्या आर्थिक घटनेंत असतो हें मत अध्यात्माला किंवा ध्येयवादाला विरोधी

नाहीं. समाजाची आध्यात्मिक उन्नति करूं इच्छिणारांनींही त्याच्या आर्थिक परिस्थितीकडे लक्ष पुरविलें पाहिजे आणि सामाजिक ध्येयांच्या प्रस्थापनेस त्याच्या आर्थिक परिस्थितीनें मर्यादा पडत असतात इकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये, येवढाच या म्हणण्याचा अर्थ आहे.

भांडवलशाहीचा पाया

आजच्या भांडवलशाही संस्कृतीचा पाया भौतिक विद्या, यंत्रकला आणि यांत्रिक धनोत्पादन पद्धति हा आहे, याबद्दल कोणाचाहि मत-भेद होईल असें वाटत नाहीं. हाच सिद्धान्त मध्ययुगीन आणि प्राचीन मानवसंस्कृतींना लाविला म्हणजे मानवसंस्कृतीची भौतिक मीमांस तयार होत असते. मध्ययुगीन संस्कृतींत सरंजामदारवर्गाला श्रेष्ठ स्थान होतें आणि आजच्या संस्कृतींत व्यापारी-कारखानदार वर्गाला श्रेष्ठ स्थान मिळालेलें आहे. असा हा फरक कां पडला, याचा विचार केल्यास आजच्या समाजांत नव्या धनोत्पादन पद्धति अस्तित्वांत आल्या, धनार्जनाचे नवे मार्ग अस्तित्वांत आले, श्रीमंत बनण्यास नवी साधनें उपलब्ध झालीं आणि त्यांचा उपयोग करून वैभवास चढलेला वर्ग सरंजामशाहीखालीं नांदण्यास तयार तव्हता, हेंच उत्तर द्यावें लागतें. अर्थात् आतांच्या काळांत सरंजामशाही संस्कृति टिकणें अशक्य झालें आहे व तें समाजाच्या आर्थिक घटनेंतील या क्रांतीमुळें अशक्य झालें आहे हें कोणासहि कळूं शकतें. आजच्या समाजांत लोकशाही नष्ट झाली आणि अनियंत्रित राजसत्ता स्थापन झाली तरी ती मध्ययुगीन सरंजामशाही पद्धतीची न होतां फॅसिझम किंवा कम्युनिझमच्या पद्धतीची म्हणजे धनिकशाही किंवा कामगारशाही पद्धतीची अनियंत्रित पक्षसत्ता किंवा वर्गसत्ता स्थापन होऊं शकेल

हेहि उघड आहे. यावरूनहि मानवसंस्कृतीचा पाया त्याच्या आर्थिक घटनेवर अवलंबून असतो हाच सिद्धान्त सिद्ध होतो.

वर्गसंस्थेचा त्रोटक इतिहास

समाजाच्या अगदी प्राथमिक किंवा वन्य अवस्थेत मृगयावृत्ति हाच मानवाचा शरीरपोषणाचा आधार होता. या समाजांतील संस्कृति ही मात्र वर्गाधिष्ठित संस्कृति नव्हती. ज्याप्रमाणे पशु-पक्ष्यांच्या कळपांत श्रीमंत गरीब हा वर्गभेद नसतो, त्याचप्रमाणे या प्राथमिक मानव समाजांतहि सधननिर्धन असा वर्गभेद नव्हता. स्त्रीपुरुष किंवा काळेगोरे अथवा उंचठेंगणे असे मानवाचे नैसर्गिक प्रकार आहेत तसेच सधननिर्धन हे नैसर्गिक जन्मसिद्ध प्रकार आहेत ही कल्पना त्यावेळीं कोणांसहि असणे शक्य नाही. “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्म विभागशः” असे म्हणणारा एखादा अवतारी पुरुष या समाजांत जन्मास येणेहि तितकेंच अशक्य आहे. मृगया-वृत्तींतील समाजांत थोडथोडे स्थैर्य येऊन शेतीचे, दूधदुभत्याचे, अन्न शिजवण्याचे ज्ञान वाढू लागले, तसतसा श्रमविभाग अस्तित्वांत येऊन घरगुती कामे स्त्रियांकडे आणि पारध करण्याचे काम पुरुषांकडे देणे सोयीवार वाढू लागले असले पाहिजे. या श्रम-विभागांतून हळू हळू वर्गभेदाहि निर्माण होऊन स्त्रियांना दुर्बल म्हणून घरगुती कामे देण्यांत आली व त्याबरोबर त्यांना दास्यहि येऊ लागले. वस्तुतः श्रमविभागांतून दास्य येण्याची आवश्यकता नाही किंवा दुर्बलांना हीन लेखण्याचीहि आवश्यकता नाही. पण शौर्य आणि धाडस यांनाच मान देऊन कष्ट करणाऱ्यांना तुच्छ लेखावे, ही प्रवृत्ति मनुष्याच्या जडबुद्धीची द्योतक आहे. व ही बुद्धि या अवस्थेत आजच्यापेक्षा अधिक प्रमाणांत नसली तरी आजच्या इतकी तरी असणे साहजिक आहे. प्रबलांनी दुर्बलांना दास बनवावे आणि

त्यांच्याकडून कष्ट करून घेऊन त्यांना हीन लेखावें या भावनेचा परिणाम पहिल्यानें स्त्रियांना भोगावा लागला. पुढें शेतीची कला अधिक अवगत झाली आणि समाजांतील धनोत्पादन वाढूं लागलें. त्या मानानें पंचांग सांगणारे जोशी आणि यज्ञ करून देवतांना वश करून पाऊस पाडणारे याज्ञिक, यांना समाजांत वर्चस्व प्राप्त होऊन त्यांचा एक निराळा वर्ग बनूं लागला. समाजाचें धन वाढूं लागलें तशी संरक्षण करणाऱ्या लढवऱ्यांचीहि आवश्यकता वाढूं लागली आणि शेतीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नांपैकी कांहीं भाग ब्राह्मण-क्षत्रियांना देऊन विद्यावृद्धि आणि संरक्षण हीं कामे त्यांच्याकडून करून घेण्यांत आपला फायदा आहे, असें शेती करणाऱ्या वैश्यांना वाढूं लागलें. शेतीत खपण्याला जिकलेल्या प्रदेशांतील शूद्र किंवा दास मिळाल्यानंतर वैश्यांना इतर कला व धंदे इकडे लक्ष पुरवितां येऊ लागलें. अशाप्रकारें समाजांत चातुर्वर्ण्य निर्माण झालें आणि शूद्रांच्या, अतिशूद्रांच्या व दासांच्या श्रमांतून अधिकाधिक संपत्ति निर्माण करण्याचें ज्ञान वाढूं लागलें त्यामानानें धर्म, शास्त्रें, कला, नीति वगैरे उच्च संस्कृतीचीं लक्षणें समाजांत दिसूं लागलीं. पण या संस्कृतीचा उपभोग त्रैवर्णिकांना व विशेषतः क्षत्रिय ऊर्फ सरंजामदार वर्गालाच अधिक मिळत असे. ब्राह्मण व वैश्य हे या वर्गाचे आश्रित बनून राहूं लागले आणि हळू हळू ब्राह्मणांचें वर्चस्व कमी होऊन सरंजामदारांना वर्चस्व मिळूं लागलें. हा मानव संस्कृतीचा सामान्य इतिहास मध्ययुगाच्या अंतापर्यंत बहुतेक समाजांना लागूं पडतो. अशा समाजांत प्राचीन काळीं लोकशाहीचीं राज्यें झालेलीं आहेत; पण त्या सर्व लोकशाही राज्यांत कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपांत गुलामगिरी नांदत असल्याचेंच दिसून येतें. आपल्या इकडे जीं प्राचीन गणराज्यें म्हणून

होती, ती पाहिली अथवा आपल्या ग्रामसंस्थांचा विचार केला, तरी त्यांत लोकशाहीच्या कांहीं संस्था होत्या पण शूद्र-अतिशूद्रांच्या सामाजिक वा धार्मिक दास्यांचा कलंक त्यांना लागलेला होता हे विसरून चालणार नाही. पुढे जैन, बुद्ध धर्मींनी या सामाजिक दास्याविरुद्ध बंड केले, तेव्हां शूद्रांचे दास्य बहुतेक नष्ट होऊन त्यांच्यापैकी कांहीं सरंजामदार व राजे बनले, पण अतिशूद्रांचे आजपर्यंत चालू आहे.

वर्गसंस्था व प्राचीन, अर्वाचीन लोकशाह्या

युरोपांतील ग्रीस, रोम या देशांत ज्या लोकशाह्या नांदत होत्या त्यांतहि दाससंस्था अधिकच तीव्र स्वरूपांत होती. मध्ययुगीन युरोपांत कांहीं व्यापारी शहरें लोकशाहीचीं गणलीं जात, तेथेहि नगरश्रेष्ठींचे दास्य सामान्य व्यापाऱ्यांस व नोकरांस करावे लागे. आजच्या युरोपांतील लोकशाही राज्यांत अशा प्रकारचे दास्य नष्ट झाले असले, तरी कामकरी वर्गाला आर्थिक दास्यांत रखडावे लागत असून तेथील राज्यांत कामकरी वर्गाला स्वातंत्र्य उपभोगतां येत नाही. तसेच या लोकशाही राज्यांतील वैभव आणि त्यांतील कनिष्ठ कामकरी वर्गाची संपन्नता ही त्यांच्या साम्राज्यांतील जित राष्ट्रांच्या लुटीवर अवलंबून आहेत. तात्पर्य आजपर्यंतचा मानव संस्कृतीचा इतिहास हा एका अर्थाने कनिष्ठ गणलेल्या कष्टजीवी जनतेच्या श्रमांतून निर्माण होणाऱ्या संपत्तीवर वैभव उपभोगणाऱ्या श्रेष्ठ म्हणविणाऱ्या अल्पसंख्य वर्गाचाच इतिहास आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. या इतिहासांत लोकशाही राज्यसंस्थेच्या स्थापनेमुळे अद्यापि फारसा फरक पडलेला नाही. आधुनिक युरोपांत जेव्हां या राज्ययंत्राचा उपयोग ही वर्गसंस्था नष्ट करून एकवर्ग संस्कृति निर्माण करण्याकडे होण्याचा संभव दिसू लागला तेव्हां लोकशाही राज्ययंत्र झुगारून

देण्याकडे तेथील वरिष्ठ वर्गाची प्रवृत्ति झाली असे स्पष्ट दिसत आहे. तात्पर्य समाजाच्या सांपात्तिक व सांस्कृतिक वाढीबरोबर अस्तित्वांत आलेली वर्गसंस्था अद्यापि अस्तित्वांत असून तिच्यामुळे लोकशाहीत अंतर्भूत होणारी ध्येये मूर्तस्वरूप धारण करू शकत नाहीत.

लोकशाही संस्कृतीला योग्य आर्थिक पाया

आतां लोकशाहीला पोषक अशी समाजाची आर्थिक घटना कशी असली पाहिजे याचा थोडा विचार करू. आर्थिक व सामाजिक विपमता फार वाढली असतां लोकशाही दुर्गंभते हें लक्षांत घेतल्यास या प्रश्नाचा विचार करतांना औद्योगिक क्रांतिपूर्वीचा समाज आणि तिच्यानंतरचा समाज, या दोन अवस्थांचा पृथक् विचार करावा लागतो. मोठी कारखानदारी, यांत्रिक दळणवळणाची साधने, आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि प्रचंड पेढ्या, यांचें अस्तित्व समाजांत नसल्यास जमीनदार व शेतकरी येवढाच वर्गभेद, आर्थिकदृष्ट्या जाचक होत असतो. या समाजांत शेतकऱ्यांच्या वर्गाचें दास्य नष्ट झालें, प्रत्येक शेतकरी कुटुंबाला मालकीची जमीन असली आणि सरंजामदारवर्गाची सत्ता व सामाजिक श्रेष्ठत्व नष्ट झालें, म्हणजे एकवर्ग समाज अस्तित्वांत येतो. अशा सामाजिक अवस्थेंत दुकानदारी, सावकारी व कारखानदारी यांना फारसा अवकाश असत नाही. पण आजच्या औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या प्रचंड कारखानदारीच्या, दळणवळणांच्या आणि पेढ्यांच्या काळांत शेतकऱ्यांना स्वतःच्या मालकीची जमीन मिळाल्यानेंहि त्यांच्यावरील दास्याचें संकट टळत नाही. त्यांच्या मालाची खरेदीविक्री, त्यांना लागणारे कर्ज आणि त्यांच्या मालाचें दळणवळण हे व्यवहार जोंपर्यंत खासगी व्यक्तींच्या ताब्यांत आहेत तोंपर्यंत त्यांच्यावरील आर्थिक दास्याचें संकट टळत नाही. या सर्व व्यवहारांवर सामाजिक नियंत्रण आणि मालकी उत्पन्न झाली नाही

तोंपर्यंत शेतकरीवर्गाला लोकशाही राज्याचा लाभ झाला अथवा आपल्या भवितव्यावर सत्ता मिळून त्याला स्वातंत्र्य प्राप्त झालें, असें म्हणतां येणार नाही. तेव्हां मालक शेतकरी वर्ग (Class of peasant proprietor) हा आजच्या सामाजिक व आर्थिक अवस्थेंत समाजसत्ताक उपायांचा उपयोग केल्याविना आर्थिक व अर्थात् राजकीय दास्यांतूनहि मुक्त होऊं शकत नाही, असें मान्य करावें लागतें.

तसेंच मोठमोठे कारखाने, खाणी, आगगाड्या, पेढ्या वगैरे संस्थांत राबणारे लहान मोठे नोकर हेहि या औद्योगिक संस्था सार्वजनिक मालकीच्या बनल्यावांचून स्वातंत्र्य उपभोगूं शकत नाहीत. यालाच समाजसत्ताक लोकशाही असें म्हणतात. तेव्हां औद्योगिक क्रांतिपूर्व काळांत सरंजामशाही आणि या क्रांतिनंतरच्या काळांत भांडवलशाही, या लोकशाही संस्कृतीला मारक आहेत असें दिसून येतें. फ्रेंच राज्यक्रांति झाली त्यावेळीं औद्योगिक क्रांतीचे सामाजिक व आर्थिक परिणाम लोकांच्या ध्यानांत आलें नव्हते, पण ते येऊं लागतांच समाजसत्ताक लोकशाही हीच खरी लोकशाही असें विचारी लोकांस वाटूं लागलें याचें हेंच कारण आहे.

लोकशाही व शिक्षण संस्था

पण लोकशाही संस्कृतीच्या आर्थिक पायाचाच केवळ विचार करून लोकशाही संस्कृतीचा विचार पुरा होऊं शकत नाही. लोकशाही राज्यांतील शिक्षणपद्धति आणि त्यांतील राष्ट्रीय नीति यांचाहि विचार येथें केला पाहिजे. शिक्षणसंस्था या सहसा कोणतीहि संस्कृति निर्माण करूं शकत नाहीत, तर ज्या संस्कृतींत त्या अस्तित्वांत असतात तिचाच त्या कळत अगर न कळत प्रचार आणि पुरस्कार करीत असतात. युरोपीय लोकशाही राष्ट्रांतील शिक्षणसंस्था मध्ययुगीन संस्कृतीच्या पायावर बऱ्याच काळ चालूं होत्या, त्या अलीकडे

आधुनिक भांडवलशाही संस्कृतीच्या पुरस्कर्त्या बनल्या आहेत. इंग्लंडांतील धनिक वर्गाच्या शिक्षणसंस्था—शाळा कॉलेजे या खासगी संस्था—असून तेथील राहणी, शिकवण आणि सांस्कृतिक आदर्श ही सर्व सधननिर्धन वर्गभेद वाढविणारी, निर्धन वर्गाबद्दल अनादर निर्माण करणारी, चैन आणि विलास, निष्क्रिय जीवन आणि संपत्तीचा व सत्तेचा अभिलाप, यांना श्रेष्ठ स्थान देणारी आणि शरीरकष्ट करून उपजीविका करणाऱ्या सामान्य जनतेसंबंधी तुच्छता बाणविणारी असतात. सुसंस्कृतपणा आणि कष्टजीवन या गोष्टी परस्पर विरुद्ध आहेत आणि केवळ अकष्टार्जित संपत्तीचा उपभोग घेत जगणाऱ्यांनाच सुसंस्कृत जीवन शक्य आहे, ही वृत्ति वाढण्यास अनुकूल वातावरण या शिक्षणसंस्थांत दिसून येते. सामान्य जनतेला शिक्षण देणाऱ्या शिक्षणसंस्था या सरकारी संस्था असून त्या गरीबांच्या मुलांना शिक्षण देणाऱ्या काढलेल्या आहेत असे तिकडील संपन्न व सुसंस्कृत गणलेल्या वर्गातील मुलांना वाटत असते. त्यांच्या घरी जसे नोकरचाकर सर्व हलकीं कामे करीत असतात, त्याचप्रमाणे त्यांच्या शाळा कॉलेजांतही राहणीचे मान असते आणि समाजांतहि असाच रावणारा असंस्कृत नोकरवर्ग असावा आणि समाजाच्या शिरोभागी संपन्न आणि सुसंस्कृत गणलेला मालकवर्ग नांदावा हे त्यांना नैसर्गिक वाटते. ज्यांना आपली मुले या वरिष्ठ वर्गाच्या शाळा-कॉलेजांत पाठविणे परवडत नाही पण ज्यांना सामान्य कामकरी लोकांच्या मुलांतहि आपल्या मुलांनी मिसळावे असे वाटत नाही, अशा मध्यम व्यापारी वर्गाच्या मुलांसाठीहि कांहीं शाळा असतात. अशा प्रकारे भांडवलशाही वर्गसंस्थेचे प्रतिबिंब इंग्लिश शिक्षण संस्थांत भरपूर पडलेले असून या निरनिराळ्या संस्थांत शिक्षण घेऊन बाहेर पडणारी मुले समता आणि बंधुता या भावनांपासून

अगदीं पारखीं झालेलीं असतात. लोकशाही आणि राष्ट्रीयत्व यांच्या वाढीस ही वर्गाधिष्ठित शिक्षण पद्धति अगदीं मारक आहे हें उघड आहे. पुढील आयुष्यांत सामाजिक व्यवहारांतील अपरिहार्य विषमता अनुभवास येणार असली तरी, शिक्षणसंपादनाच्या काळांत तरी समाजांतील सर्व वर्गांचीं मुल्ले एकाच प्रकारच्या शिक्षण संस्थांत वावरल्याविना एकराष्ट्रीयत्वाची आणि लोकशाहीची भावना त्यांच्या मनावर बिंबणार नाही आणि सामाजिक वर्गभेद हे कृत्रिम आहेत व ते कमी करणें हें अवश्य व शक्य आहे असें त्यांना वाटणार नाही. पण याच्या अगदीं उलट असे संस्कार इंग्लिश शिक्षण संस्थांत होत असतात. केवळ भांडवलशाही समाजांतील वर्गसंस्थाच नव्हे तर आपल्या राष्ट्रानें स्थापन केलेली साम्राज्यशाही ही सुद्धा नैसर्गिक आणि पवित्र आहे असेंहि शिक्षण ब्रिटिश मुलांना मिळत असतें, व तें राष्ट्राभिमानाच्या नांवानें मिळत असतें.

इंग्लंडापेक्षां फ्रान्समध्ये शिक्षण संस्थांत हा वर्गभेद कमी प्रमाणांत दृष्टीस पडतो. तेथील निरनिराळ्या वर्गांचीं मुल्ले एकाच प्रकारच्या शाळाकॉलेजांत एकत्र शिक्षण घेत असलेलीं दिसतात. तथापि तेथेंहि जें शिक्षण दिलें जातें, तें लोकशाहीच्या संस्कृतीस पोषक असें असत नाही. शरीरश्रमाच्या कामासंबंधीं तुच्छता आणि केवळ बौद्धिक व्यवसायासंबंधीं आदर या भावना ह्या देशांतील शिक्षण संस्थांतहि मुलांच्या मनावर ठसविल्या जातात. लोकशाही संस्कृतीला हें पोषक नाही. शरीरकष्ट करण्यांत अभिमान वाटेल आणि कष्टजीवि सामान्य जनतेंत भिसळण्यांत कमीपणा वाटणार नाही, असें शिक्षण एकाच संस्थांतून सर्व वर्गांच्या मुलांना मिळत गेलें पाहिजे. हेंच लोकशाही संस्कृतीचें शिक्षण म्हणतां येईल. कला आणि संस्कृति यांनाहि लोकशाहीचें स्वरूप प्राप्त होऊन सामान्य जनतेच्या जीवनांत सौंदर्याचा

आनंद प्रकट झाला पाहिजे आणि तो उपभोगण्याची रसिकता सुशिक्षित व्यक्तीच्या अंगी आली पाहिजे. सामान्य जनतेच्या गलिच्छ राहणीवर आणि गुलामगिरीवर उभारलेले श्रीमंतांचे विलासी आणि निष्क्रिय जीवन ही संस्कृति रानटी किंवा अर्धरानटी आहे असे मुलांच्या मनांवर बिंबविले पाहिजे, तरच लोकशाही राष्ट्रीय निर्माण होतील. तसेच आपल्या राष्ट्राचे दुसऱ्या राष्ट्रांवर राज्य करणे हाच एक रानटी संस्कृतीचाच अवशेष आहे असे शिकविण्यांत आले पाहिजे. स्वतःच्या शरीरकष्टाने स्वतःला लागणारी संपत्ति संपादन करणे आणि तिचा उपयोग समाजहित दृष्टीने घेणे हे लोकशाही संस्कृति मान्य करणाऱ्या प्रत्येक राष्ट्राचेच अवश्य कर्तव्य गणिले पाहिजे. बाल, रुग्ण आणि वृद्ध यांच्या खेरीज कोणांसहि अकष्टार्जित संपत्तीचा उपभोग घेण्याचा हक्क नाही आणि आपली जीवनशक्ति प्रफुल्लित राहून कार्यक्षमता वाढती राहिल, याहून अधिक संपत्तीचा उपभोग घेणे हे पाप आहे असे सर्वांना शिकविले गेले पाहिजे.

लोकशाही व राष्ट्रीय नीति

आतां सामान्य शिक्षणाच्या प्रभावरून राष्ट्रीय नीतीकडे व तिच्या शिक्षणाकडे वळू. आजच्या म्हणजे औद्योगिक क्रांतीनंतर भांडवलशाही समाजाच्या आर्थिक पायाला नैतिक अधिष्ठान उरलेले नाही आणि अशा समाजांतील संपत्ति ही उद्योगाची, साहसाची किंवा श्रमाची निदर्शक असतेच असे नाही, हे प्रत्येक राष्ट्राकाला समजले पाहिजे. या समाजांत श्रम आणि संपत्ति यांचे व्यस्त प्रमाण आढळते व ही अवस्था अनैसर्गिक, जुलमी आणि समाजावर अनर्थ ओढवून आणणारी असल्याने ती नाहीशी करणे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे याचेहि शिक्षण राष्ट्रांना मिळाले पाहिजे. अर्थात् अशा समाजांत कोणताहि धंदा करून मिळणारी संपत्ति ही कष्टार्जित

आहे व तिचे आपण पूर्ण मालक आहो, या भावना किती चुकीच्या आहेत तेहि लोकांना समजले पाहिजे.

भांडवलशाही संस्कृतीचा पाया व्यक्तिवादावर घातला गेला असून या व्यक्तिवादाचा सुखवादाशी व स्वार्थसाधनाशी संबंध जोडला गेला आहे. हा संबंध तोडून व्यक्तिवादाचा सत्यसंशोधनाशी, सत्यनिष्ठेशी आणि आत्मविकासाशी जोडण्यांत आला पाहिजे. मतस्वातंत्र्याचा उपभोग घेणे म्हणजे निःस्वार्थीवृद्धीने, सार्वजनिक वृत्तीने विचार करण्यास शिकणे, निःस्वार्थीवृद्धीला पटेल त्याप्रमाणे चोलण्याचे व वागण्याचे धैर्य अंगी वाणविणे आणि निष्काम कर्तव्यवृद्धीने समाजसेवा करून समाज देईल त्या मोबदल्यांत समाधान मानणे, हे राष्ट्राचे कर्तव्य आहे आणि अशा वृत्तीने समाजोपयोगी कर्तव्य करणाऱ्या प्रत्येक राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासास अवश्य अशी सर्व साधने त्याला उपलब्ध होतील अशी व्यवस्था करणे, हे राष्ट्राचे कर्तव्य आहे अशी राष्ट्रकनीति रूढ होईल तरच खरे लोकशाही राष्ट्र निर्माण होऊ शकेल. प्रत्येकाने आपल्या अंगच्या सर्व शक्तींचा विकास करून त्या समाजाला अर्पण कराव्या आणि समाजाने प्रत्येक राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासास अवश्य अशी साधने व परिस्थिति निर्माण करून द्यावी. असे केल्याविना लोकशाही राष्ट्र निर्माण होऊ शकत नाही. प्रत्येकाने आपापला स्वार्थ साधण्याचा प्रयत्न केला आणि अशा स्वार्थसाधूंची अनिर्वध स्पर्धा चालू दिली म्हणजे राष्ट्रहित अथवा सार्वजनिक हित आपोआप साधते हे आर्थिक घटनेतील घातक तत्त्वच युरोपीय लोकशाहीला अनर्थाविह ठरले आहे. अशा तत्त्वावर अधिष्ठित झालेल्या संस्कृतीला लोकशाहीचे फळ लागावे अशी

अपेक्षा करणें म्हणजे कार्याच्या वेळाला द्राक्षें लागण्याची अपेक्षा करण्याइतकेंच अनर्थावह ठरणार आहे.

बुद्धिस्वातंत्र्य, लोभ व हिंसा

लोकशाही संस्कृति ही बुद्धिस्वातंत्र्यावर अधिष्ठित झालेली असून हें बुद्धिस्वातंत्र्य सत्यसंशोधन आणि सत्यनिष्ठेवर अधिष्ठित असतें. या सत्यनिष्ठेस परिग्रहीवृत्ति किंवा लोभ आणि हिंसावृत्ति या मारक असतात. लोभ आणि हिंसा यांच्यामुळे असत्यच सत्य भासूं लागतें आणि न्यायाच्या नांवानें अन्यायाची संस्थापना होत असते. युरोपांतील फॅसिस्ट आणि कम्युनिस्ट पक्षांत अनुक्रमें परिग्रहाचा लोभ आणि हिंसा या वृत्ति दिसून येतात. भांडवल-शाही संस्कृतीची परंपरा रक्षण करण्यासाठीं निर्माण झालेले फॅसिस्ट तत्त्वज्ञान आणि तिचा हिंसेनें उच्छेद करणारें कम्युनिस्ट तत्त्वज्ञान हीं दोन्हीहि लोकशाहीला मारक झालेलीं आहेत, यावरूनच परिग्रह आणि हिंसा यांच्यामुळे लोकशाहीचा अंत होतो हें स्पष्ट होत आहे. अर्थात् अपरिग्रह म्हणजे दारिद्र्य नव्हे आणि अहिंसा म्हणजे अन्याय सहन करण्याची भीरुता नव्हे. दारिद्र्य हें बुद्धीला व नीतीला भ्रष्ट बनवितें, त्याचप्रमाणें भीरुतेमुळेहि सत्यासत्याचा व न्याय-अन्यायाचा विवेक बुद्धि करूं शकत नाही. स्वयंप्रेरणेनें व स्वेच्छेनें सत्यनिष्ठ राहण्यासाठीं असत्यमय व असत्याधिष्ठित समाजांत अंगीकारिलेले दारिद्र्य ही अपरिग्रहवृत्ति आहे. अन्याय्य समाजरचनेंतील संपत्तीचा उपभोग घेऊन त्यांतील अन्यायाशीं सहकार न करण्यासाठीं घेतलेले तें एक आत्मशुद्धीचें व्रत आहे. व या व्रतानें होणाऱ्या आत्मशुद्धीनें प्राप्त होणाऱ्या आत्मबलाचा उपयोग समाजशुद्धीसाठीं करावयाचा असतो.

समाजनेतृत्वास अपरिग्रह व अहिंसावृत्तीची आवश्यकता

जोंपर्यंत समाजाच्या आर्थिक घटनेत अन्याय आहे, तोंपर्यंत या प्रकारच्या अपरिग्रही व अहिंसानिष्ठ यतींची आवश्यकता त्यांचे नेतृत्व करण्यासाठी लागेल. सर्व समाजांतील लोभ आणि भीरुता यांच्यांतून निर्माण होणारी हिंसा नष्ट करण्यास, अशा सत्यनिष्ठ अहिंसावादी व अपरिग्रही यतींच्या नेतृत्वाखाली लोकशाहीचा राज्यकारभार बराच काळ चालला, सर्व अन्याय्य आर्थिक व सामाजिक संस्थांत क्रांति होऊन समाजरचनेचा पाया न्यायावर घातला गेला, सर्व व्यक्तींची अंतःकरणे लोभ आणि भय यांच्यापासून मुक्त होऊन सत्यनिष्ठ आणि न्यायनिष्ठ बनली, असत्याचरण व अन्याय करणांत मनुष्याच्या अंतःकरणाला स्वभावतः दुःख होऊं लागलें आणि परदुःख निवारणांत आनंद वाटूं लागला, म्हणजे सत्ययुगाची प्राप्ति होऊन आत्मराज्य प्रस्थापित होईल. या आत्मराज्यांत आजच्या लोकराज्यांत दिसून येणाऱ्या दंडसंस्था—पोलीस, लष्कर, तुरुंग—यांची समाजाला आवश्यकताच उरणार नाही आणि खऱ्या 'स्व'राज्याची प्राप्ति सर्वांना होईल. लोकशाही संस्कृतीची अंतिम परिणति हीच होय आणि तें ध्येयशिखर गांठण्याचा सत्याग्रह हाच खरा व प्रभावी मार्ग आहे. लोकशाही आणि सत्याग्रह यांच्या साहाय्याने मानव संस्कृतीची प्रगति सत्ययुगाच्या दिशेने आत्मराज्याकडे होत राहील. लोकराज्याचा आत्मराज्यांत विकास व्हावा हीच त्याची स्वाभाविक परिणति होय आणि मानव संस्कृतीचेंहि तेंच ध्येय आहे. ज्या मानानें हें ध्येय निकट येत जाईल, त्या मानानें पुढारी आणि अनुयायी हा भेदहि नष्ट होईल आणि प्रत्येक व्यक्ती आपल्याच अंतरात्म्याच्या प्रकाशांत आपली प्रगति करूं लागेल आणि समाजाच्या प्रगतीत भर घालणें

हाच आत्मोन्नतीचा मार्ग आहे असे तिला अनुभवितां येऊ लागेल. या वेळीं आजच्या सुसंस्कृत गणलेल्या समाजांना मानव संस्कृतीची बाल्यावस्था गणण्यांत येईल. ही आदर्श संस्कृति निर्माण करण्यासाठीं झटण्याचें शिक्षण लोकशाही राष्ट्रिकांना ज्या मानानें मिळेल त्या मानानें लोकशाही राष्ट्रिकनीति विशुद्ध बनत जाईल.

लोकराज्य आणि आत्मराज्य : : ७

सत्ययुगातील दंडहीन समाज

लोकराज्याची परिणति आत्मराज्यांत व्हावयास हवी असें मागें म्हटलें, त्याचें अधिक स्पष्टीकरण या प्रकरणांत करून हें पुस्तक संपवावयाचें आहे. आधुनिक युरोपांत अराज्यवादाचा पुरस्कार करणारे अनेक विचारी लोक निघालेले आहेत. हे प्रायः राज्यसंस्थेचा केवळ भौतिकदृष्ट्या विचार करणारे आहेत. याच भौतिक अराज्यवाद्यांच्या प्रमाणें आध्यात्मिक दृष्ट्या राज्यसंस्थेचा विचार करणारेहि कौंट टॉलस्टॉयसारखे कांहीं लोक राज्यसंस्थेच्या हिंसेचा निषेध करणारे आणि राज्यसंस्थाच नको म्हणणारे निघालेले आहेत. या आध्यात्मिक अराज्यवादासच आम्ही आत्मराज्यवाद असें नांव दिलें आहे. महाभारतांत सत्ययुगाचें वर्णन करीत असतां

नैव राज्यं न राजासीत् नच दंडो न दंडिकः ।

धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

म्हणजे त्या काळीं सर्वच प्रजा एकमेकांचें धर्मबुद्धीनें रक्षण करीत

असल्याने त्यावेळीं राज्य ही संस्था नव्हती, अर्थात् राजदंड आणि राजदंड धारण करणारा राजाहि नव्हता, असें वर्णन केलेलें आहे. राजधर्माची मीमांसा करीत असतां हें वर्णन आलें असून सर्व प्रजा या स्वयंप्रेरणेनें न्यायानुसारी व्हाव्यात हेंच राजधर्माचें ध्येय अथवा साध्य असावें असा महाभारतकाराचा यांतील हेतु आहे. लोक लोभानें, भीतीनें अहंकारानें पापाचरण करण्यास प्रवृत्त होतात आणि म्हणून अशा पापाचरणी लोकांचें शासन करून सदाचरणी साधु लोकांचें संरक्षण करण्यासाठीं राज्यसंस्था किंवा तिच्यातील दंडसंस्था निर्माण झाली आहे, असें येथें कल्पिलें आहे. पुण्यशील आणि पापी असे मनुष्यांचे दोन पृथक् वर्ग असून त्यांपैकीं पापी लोकांपासून पुण्यशील लोकांचें संरक्षण करण्यासाठीं राज्यसंस्था हिंसा करीत असते अशी ही राजकीय हिंसेची मीमांसा आहे.

पापप्रवृत्ति कां वाढते

पण प्रत्यक्ष जगाकडे पाहूं लागलें असतां या मीमांसेत अनेक दोष दिसतात. पुण्यशील अथवा न्यायनिष्ठ आणि पापाचरणी अथवा परपीडक असे मनुष्यांचे दोन पृथक् वर्ग पाडतां येत नाहींत. सामान्यतः पुण्यशील गणलेले किंवा सदाचारी समजलेले लोक आपत्तीत आले असतां दुराचारी बनलेले आढळतात आणि पापाचरणी गणलेले लोकहि भिन्न परिस्थितीत पापप्रवृत्त होत नाहींत. प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणांत सत्प्रवृत्ति आणि दुष्प्रवृत्ति यांचें द्वंद्व चालूं असतें आणि या प्रवृत्तीपैकीं कोणत्या परिस्थितीत कोणतीचें प्राबल्य व्हावयाचें हें बऱ्याच अंशीं बाह्य परिस्थितीवर अवलंबून असतें. समाजांतील निरनिराळ्या वर्गांतील व्यक्तींचें निरीक्षण केलें असतां त्यांच्या सामाजिक परिस्थितीचे निरनिराळे परिणाम त्या परिस्थितीत वाढणाऱ्या मुलांच्या स्वभावावर होत

असल्याचें दिसून येतें आणि शिक्षण व सामाजिक संस्कार यांचेहि बरेवाईट परिणाम मनुष्यांच्या स्वभावावर घडत असल्याचें दिसून येतें. समाजांत असे अनेक वर्ग आहेत कीं त्यांच्यावर हे शिक्षणाचे अथवा संस्कृतीचे संस्कार मुळींच होत नाहींत, न्याया-नुसरणानें त्यांना आपली जीवितयात्रा कंठणेंहि कठीण असतें आणि समाज त्यांच्याकडे प्रेमानें आणि आपुलकीनें पहात नाहीं असे लोक दुराचरणी बनले, अन्यायाचरण करूं लागले अथवा समाजाचा द्वेष करूं लागले, तर त्याचा दोष केवळ त्यांच्यावर नसून तो समाजावरहि येतो. अशा लोकांना शिक्षा केल्यानें ते सत्प्रवृत्त होतात असा अनुभवहि नाहीं. ज्यांना कायदे मोडल्या-खेरीज जीवनच कंठतां येत नाहीं त्यांनीं कायदे मोडूं नयेत तर जगावें तरी कसें, असा प्रश्न हे विचारूं शकतील.

कायदे न मोडणारे पुण्यशील असतात काय ?

शिवाय जे कायदे न मोडतां जीवित कंठूं शकतात अथवा ऐहिक वैभव संपादन करूं शकतात, ते सर्व सत्प्रवृत्तीचेच असतात काय ? कायदेशीर व्यवहार करून लोकांना पीडतां किंवा नाडतां येत नाहीं काय ? उपासमारीच्या भीतीनें आपली श्रमशक्ति ज्यांना मातीमोलानें विकावी लागते त्यांची ती शक्ति विकत घेऊन माल निपजविणारे, तो माल गरजूं गिऱ्हाइकांना अडवून विकणारे आणि अडचणींत सापडलेल्यांना कर्जे देऊन त्या सावकारीवर श्रीमंत होणारे हे सर्व लोक कायदेशीर वर्तन करीत असले तरी ते परपीडक अथवा पापाचरणी नाहींत, असें म्हणतां येईल काय ?

बरे जे न्यायप्रस्थापना करण्यासाठीं स्थापन झालेल्या राज्यसंस्थेचे सेवक म्हणून मिरवीत असतात, तेहि सर्व पुण्यशीलच असतात काय ? अनेक अन्यायी कायद्यांची ते जाणून बुजून वजावणी करीत असतात,

अनेक पक्षपातांचीं कृत्यें त्यांच्या हातून घडत असतात आणि त्यांच्यापैकीं अनेक तर प्रत्यक्ष कायद्यांचें उलंघन करूनहि आपला स्वार्थ साधत असतात. तुरुंगांतील कैदी, त्यांच्यावर देखरेख व पहारा करणारे पोलीस आणि त्यांच्यावरील अधिकारी, या सर्वांच्या व्यवहारांवर शुद्ध नैतिक दृष्टीची पाळत ठेविल्यास त्यांपैकीं अधिक गुन्हेगार कोण आणि कमी गुन्हेगार कोण हें सांगणें फार कठीण जाईल. समाजाच्या न्यायप्रस्थापनेच्या कार्यावर नेमलेले लोक जर असे आहेत, तर इतर व्यवहारांत वावरणारे कसे असतील?

श्रीमंताविषयी सरकारचा पक्षपात

श्रीमंतांच्या संपत्तीवर आघात घालणाऱ्या चोरांचें व लुटारूंचें, भामट्यांचें व विश्वासघात्यांचें पारिपत्य पोलीस व न्यायाधीश करीत असतात, पण श्रीमंतापासून गरिबांना होणाऱ्या पीडेचें निवारण मात्र आजच्या कायद्यानें होत नाहीं. धनिकांच्या धनाचें रक्षण करण्याची हमी घेणारी सरकारें निर्धनांच्या प्राणांचें रक्षण करण्याची हमी अद्यापि घेत नाहींत. एक गिरणी स्थापून लक्षावधि रुपये मिळविणाराची संपत्ति रक्षण करणें हें प्रत्येक सरकारचें पवित्र कर्तव्य गणिलें जातें, पण ती गिरणी स्थापन झाल्यामुळें जे हजारो हस्तव्यवसायी धंदे-वाले देशोर्धडीला लागले त्यांच्या जीविताचा प्रश्न कसा सोडवावा याचा विचार सरकार करीत नाहीं. गिरण्यांतील कामगारांनीं संप केले व त्यांच्या चळवळींतून दंगे होण्याचा संभव उत्पन्न झाला कीं आपलें पोलीस व लष्कर आणून गोळीबार करणारें सरकार कामगारांना अमुक वेतन देणें भाग आहे अशी कायदेशीर सक्ति मालकांवर करीत नाहीं. हे सर्व व्यवहार पाहिले म्हणजे परपीडेचें पाप करणारांना शासन करण्यासाठीं निर्माण झालेली राज्यसंस्था परपीडकांचेंच अधिक संरक्षण करते कीं काय, अशी शंका येऊं लागते.

आजची राज्यसंस्था ही श्रीमंतांची पक्षपाती आहे, आजचे कायदे वरिष्ठ वर्गाचे पक्षपाती आहेत आणि आजचे न्यायदान हेहि या पक्षपाताने झुकलेले आहे, यासंबंधी कोणाहि विचारवंतास शंका उरलेली नाही. पण हीच स्थिति पूर्वीच्या संरजामशाही संस्कृतीतहि होती आणि त्या काळांतहि लोकांच्या रक्षणाच्या नांवाने लोकांचे भक्षण होत असे.

राष्ट्राभिमानाने पापाचरण

पण राज्यसंस्थेमार्फत होणारे अन्याय, जुलूम, अथवा पापे येवढ्यानेच संपत नाहीत. राष्ट्राभिमानाच्या नांवावर परराष्ट्रांवर आक्रमण करून तेथील लोकांचे खून, जाळपोळ, लूटमार, अत्याचार इत्यादि सर्व अनन्वित पापे आजच्या राज्यसंस्थेमार्फत घडत असतात. या अत्याचारांचे शिक्षण सैनिकांना मिळत असते आणि भौतिक विद्येचा उपयोग मानवसंहाराची साधने शोधून काढण्याकडे होत असतो. या सर्व पापाचरणांचा व हिंसेचा एकत्र विचार केल्यास सामान्य गुन्हेगार आणि त्यांच्यापासून जगाला होणारी पीडा हे कःपदार्थ आहेत, असे वाटू लागते आणि न्यायप्रस्थापनेच्या नांवाने इतकी हिंसा आणि इतके अत्याचार करणारी राज्यसंस्था नेस्तनावूत केली पाहिजे, असे वाटू लागते. याच विचारसरणीतून भौतिक अराज्यवादाचा उद्भव झालेला आहे. आजच्या समाजांतील सर्व दुःखांना, आपत्तींना व अन्यायांना राज्यसंस्थाच कारणीभूत आहे व ते मूळ उपटून टाकले असता समाजांत खरी न्यायप्रस्थापना होईल व एकमेकांपासून एकमेकांना होणारी पीडा पुष्कळच कमी होईल असे या अराज्यवाद्यांचे मत आहे.

कम्युनिझम आणि भौतिक अराज्यवाद

राज्यसंस्थेची भौतिक दृष्टीनेच मीमांसा करणाऱ्या कम्युनिस्टांचे मत या बाबतीत अराज्यवाद्यांहून बरेच भिन्न आहे. समाजाला

दंडहीन अराज्य अवस्था प्राप्त झाली पाहिजे हें अंतिम दृष्ट्या त्यांनाहि मान्य आहे, तथापि आजच्या समाजांतील राज्यसंस्था राहस्यानें मोडून टाकणें हा त्या अवस्थेच्या प्राप्तीचा उपाय आहे असे त्यांना वाटत नाही. आजची राज्यसंस्था ही भांडवलदारवर्गाची पक्षपाती आहे आणि तिच्या आश्रयानें समाजावर जो अन्याय वा जुलूम होत आहे, त्यामुळे समाजांत गुन्ह्यांचें प्रमाण वाढत आहे हेंहि त्यांना मान्य आहे. तथापि आजच्या सामाजिक आपत्तीचें मूळ राज्यसंस्था हें नसून ती राज्यसंस्था ज्या वर्गसंस्थेचें संरक्षण करीत आहे, ती वर्गसंस्था हें या आपत्तीचें खरें मूळ आहे. तसेंच ही वर्गसंस्था सुद्धा समाजाच्या सर्वच अवस्थेत असमर्थनीय असतें, असें म्हणतां येत नाही. जेव्हां समाजांत धनोत्पादन फारच अल्प-प्रमाणावर होत असतें, तेव्हां सर्वच लोकांनीं भौतिकदृष्ट्या दारिद्र्यांत राहण्यापेक्षां कांहीं थोड्या लोकांनीं थोडें सुस्थितींत राहावें आणि धनोत्पादनाव्यतिरिक्त इतर कार्ये करून समाजाच्या संस्कृतीचीं इतर अंगें विकसित करावीत, हेंहि कांहीं अंशीं अपरिहार्य व समर्थनीय असतें. पण भौतिक विद्येची प्रगति होऊन धनोत्पादन सुलभ झालें म्हणजे समाजाच्या वाढत्या संपत्तीची व संस्कृतीची विभागणी अधिक समतेनें होणें अवश्य आणि शक्य असतें. आजच्या भौतिक विद्येतील प्रगतिमुळेच समाजरचनेंतील सर्व प्रकारचें दास्य नष्ट करून वर्गसंस्था मोडणें शक्य, अवश्य आणि अपरिहार्य बनलें आहे. याच भौतिक धनोत्पादनाच्या वाढीमुळे वर्गसंस्थायुक्त समाजांतील आंतरविरोध वाढत आहेत आणि त्याच्यावर आर्थिक अरिष्टें येऊन कोसळत आहेत. भांडवलदार वर्ग धनोत्पादनाचा वेग आणि प्रमाण वाढवीत असून समाजांतील बहुजन संख्येची पिळणूक करून त्याची क्रयशक्ति संकुचित करीत असतो.

यामुळे मालाची निपज होते पण उठाव होत नाही, आणि उठाव बंद झाल्यानं निपजहि थांबते. अशा प्रकारें समाजांतील धनोत्पादन यंत्र एकदम बंद पडतें आणि भांडवलदार वर्ग आपलें सामाजिक कार्य करण्यास नालायक ठरतो. तसाच तो आज अनवश्यकही ठरला आहे, कारण तो धनोत्पादनाचें सर्व कार्य पगारी नोकरांकडून करून घेत असून स्वतः केवळ त्यांच्या श्रमांतून निपजणाऱ्या संपत्तीतील अवशेष उपभोगण्यासाठीं धडपडत आहे. अशा प्रकारें समाजाला अनवश्यक आणि आपलें नियोजित कार्य करण्यास नालायक ठरलेल्या वर्गाच्या हातीं राज्यसंस्था गेल्यामुळे सामाजिक अन्यायाची कमाल झाली आहे. ही राज्यसंस्था त्यांच्या हातून हिसकावून घेणारा आणि त्यांच्या साहाय्यावांचून समाजाच्या जीवनास आवश्यक असणारें धनोत्पादनाचें कार्य अधिक योग्य प्रकारें करून दाखविण्यास पात्र असलेला कामगारवर्ग या अन्यायांविरुद्ध क्रांति करण्यास पुढें आला आहे. या क्रांतींत यशस्वी झाल्यानंतर वर्गसंस्था मोडून टाकण्याचें आणि एकवर्ग समाजाची स्थापना करून त्यांतील धनोत्पादन व्यवस्थितपणें चालवून दाखविण्याचें कार्य अनेक वर्षे करून दाखविल्यानंतरच समाजाला अराज्य अवस्था प्राप्त होऊं शकेल, व तीहि क्रमाक्रमानें प्राप्त होईल, असें कम्युनिस्टांचें मत आहे. ही अवस्था प्राप्त होईपर्यंतच्या काळांत समाजाला राज्यसंस्थेची आवश्यकता आहे पण ती आजच्या लोकशाही राज्ययंत्राची नसून त्याला अनियंत्रित कामगारशाहीच्या राज्ययंत्राची आवश्यकता आहे. एकदां कामगारशाही आपल्या कार्यांत यशस्वी झाली आणि तिनें वर्गसंस्था मोडून टाकून एकवर्ग समाज स्थापन केला म्हणजे सर्वांच्या भौतिक गरजा समाजाकडून योग्य प्रकारें भागविल्या जातील, निरुद्योगानें धनार्जन करण्याची संवय कोणासहि उरणार

नाहीं, स्वार्थ आणि समाजहित यांतील द्वैत नष्ट होऊन समाजसेवा करणे हाच स्वार्थसाधनाचा मार्ग आहे असें सर्वांच्या अनुभवास येऊं लागेल आणि समाजविरोधी स्वार्थ, लोभ यांचा विनाश होऊन मनुष्यस्वभावांतील गुण्यांची प्रवृत्ति लुप्त होईल. भांडवलदार वर्गाच्या लोपामुळे मनुष्यांमनुष्यांमधील हितविरोध नष्ट होईल आणि भांडवलशाहीतून निर्माण होणारी युद्धे नष्ट होऊन मानव बंधुभावना सर्वत्र फैलावेल. अशा समाजांतील राज्ययंत्र हळूहळू निरुपयोगी होऊन गंजून जाईल व ते लोप पावेल. समाजविरोधी वृत्तीच नष्ट झाल्यामुळे त्यांच्या दंडशक्तीची आवश्यकताच कोणांस वाटणार नाही. साप ज्याप्रमाणे आपली कात टाकून देऊन पुनः तरुण होतो त्याप्रमाणे राज्ययंत्राचे कवच निरुपयोगी म्हणून गळून पडल्यानंतर समाजाची सर्व बाह्य बंधनांतून मुक्तता होईल आणि त्याला खरे स्वातंत्र्य उपभोगतां येईल.

या युक्तिवादांतील दोष

या विचारसरणींतील एकदोन दोष विशद करणे अवश्य आहे. भांडवलशाही मोडल्यानंतर जी कामगारशाही स्थापन होईल ती अनियंत्रित असल्यामुळे तिचे दुष्परिणाम सामान्य जनतेच्या किंवा कामगार वर्गाच्या मनावर व बुद्धीवर प्रतिकूल होऊन त्यांच्यांतील विचारस्वातंत्र्याची व आचारस्वातंत्र्याची प्रवृत्ति नष्ट झाल्याविना राहणार नाही. कामगारशाहीतहि सर्व कामकरी जनतेच्या हातीं राज्यकारभार न जातां तो तिच्यापैकी कांहीं व्यक्तींच्याच हातीं राहावयाचा असतो हें उघड आहे. असा राज्यकारभार करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचा एक वर्ग कामगारशाहीत निर्माण होतो व त्याच्या हातीं अनियंत्रित सत्ता गेल्याने त्याची व जनतेची तत्त्वच्युति होऊन अधिकाऱ्यांना अहंकाराची आणि जनतेला गुलामगिरीची सवय

लागल्याविना राहणार नाही. अशा अवस्थेत जुलूम आणि अन्याय होणें अपरिहार्य आहे आणि अधिकारी वर्ग सुस्थिर बनला तर जनता गुलाम बनून अन्यायालाच न्याय समजू लागेल, अथवा जनता न्याय अन्यायाचें विवेचन करूं लागली आणि अन्यायाचें निर्मूलन करून न्यायाची संस्थापना करण्याचे प्रयत्न करूं लागली कीं, अनेक पक्ष निर्माण होऊन लोकसत्तेची प्रस्थापना तरी होईल किंवा त्यांपैकींच कोणत्या तरी दुसऱ्या एका पक्षाची पुनः अनियंत्रित सत्ता स्थापन होईल. पहिली अवस्था प्राप्त झाल्यास कामगारशाहीतून अराज्य अवस्थेत जाण्याचा सिद्धान्त खोटा ठरून एकवर्ग समाजांतील लोकशाही स्थापन होईल. दुसरा प्रकार घडला तर ज्या पक्षाची अनियंत्रित सत्ता स्थापन झाली असेल, त्या पक्षाला पदभ्रष्ट करण्यास पुनः एखादी क्रांति करण्याची आवश्यकता निर्माण होईल. तात्पर्य कांहीं झालें तरी अनियंत्रित कामगारशाहीतून एकदम अराज्य अवस्थेत समाज जाऊं शकेल ही कल्पना भ्रामक ठरते आणि एकवर्ग समाजालाहि जर राज्ययंत्राची आवश्यकता असेल तर तें राज्ययंत्र अनियंत्रित नसतां लोकनियंत्रित असणें हेंच अवश्य व इष्ट ठरतें. समाजाला अराज्य अवस्था येणार असेल तर ती कोणत्याहि प्रकारची अनियंत्रित पक्षसत्ता किंवा वर्गसत्ता उपभोगणाऱ्या समाजाला येणार नसून शुद्ध लोकशाहीच्या मोकळ्या व स्वतंत्र वातावरणांत वावरणाऱ्या समाजालाच येऊं शकेल. रशियामध्ये स्टॅलिनच्या नेतृत्वाखाली पंधरा सोळा वर्षे अनियंत्रित कामगारशाहीचा उपभोग घेतलेल्या कामकरी शेतकरी जनतेला कामगारशाहीचें लोकशाहीत रूपान्तर व्हावें, असें वाटूं लागलें आणि स्टॅलिन पक्षानेंहि आपण ही जनतेची आकांक्षा पुरी करण्यासाठीं लोकशाही स्थापन करणार आहों असें जाहीर करून एक लोकशाही राज्यघटना

मंजूरहि करून घेतली. ही अद्यापि अमलांत आलेली नाही व अनियंत्रित स्टॅलिनशाही अद्यापि अधिकारारूढ आहे. तथापि अनियंत्रित कामगारशाहीतून समाज अराज्य अवस्थेत न जातां तो लोकशाही अवस्थेत गेला पाहिजे असे रशियांतील कामगारशाहीच्या प्रयोगावरून सिद्ध झाले आहे असे म्हणण्यास आज कांहीं प्रत्यवाय दिसत नाही. फॅसिस्टांच्या अनियंत्रित पक्षसत्तेप्रमाणे कम्युनिस्टांची अनियंत्रित पक्षसत्ता हीहि एक लोकशाहीच्या अपेक्षेने मानव संस्कृतीची पुच्छ-प्रगति आहे व त्या अवस्थेतील समाजाला पुनः लोकशाही राज्ययंत्राचा अवलंब केल्याविना आत्मोद्धाराचा मार्ग सांपडत नाही असा याचा अर्थ आहे.

लोकशाही व निःशस्त्र क्रांति यांतून आदर्श मानव समाज

तसेंच समाज एकवर्ग बनला तरी त्यांत समाज घटनेसंबंधी अनेक पक्ष निर्माण होणे अपरिहार्य आहे, हेहि उघड आहे. अशा सर्व पक्षांना विचार व प्रचार स्वातंत्र्य देऊन त्यांना बहुमतानुसार राज्यकारभार करण्याची संधि देणे हाच लोकशाही राज्ययंत्राचा उद्देश असतो. समाजसत्ताक अवस्थेतहि अशा राज्ययंत्राची आवश्यकता समाजाला असेल कारण तेथेहि समाजाचे सर्व निर्णय केवळ स्वयं प्रेरणेने सर्व लोक अनुसरतील अथवा या निर्णयासंबंधी मतभेद होणार नाहीत असे मानतां येणार नाही. न्यायबुद्धि आणि स्वार्थबुद्धि यांच्यातील द्वंद्व आज भांडवलशाही समाजांत फारच वाढलेले आहे, ते समाजसत्ताक अवस्थेत पुष्कळच कमी होईल. आज मनुष्याचा न्याय्य स्वार्थहि त्याला अन्यायाचे अवलंबन केल्याविना साधतां येत नाही अशी स्थिति आहे. मनुष्यमात्राला आजच्या समाजांत कोणत्याहि प्रकारची शाश्वतीच वाटत नाही, यामुळे तो अधिक स्वार्थी अधिक लोभी आणि अधिक मत्सरी बनला आहे. समाजसत्ताक अव-

स्थैत स्वार्थ, लोभ, मत्सर, स्पर्धा, असूया या वृत्ति कमी होतील. पण मानवी अंतःकरणांतील दुष्ट प्रवृत्तींचा उद्भव केवळ अन्यायी किंवा जुलमी समाज-रचनेतूनच होत असतो व म्हणून ती समाज रचना बदलली किंवा तीत क्रांति झाली की या दुष्ट प्रवृत्ति नष्ट होतील; ही सामाजिक प्रश्नांचा विचार करण्याची केवळ एकांगी दृष्टि आहे. या विचारसरणीला दुसरी बाजू आहे व ती म्हणजे मनुष्य स्वभावांतच दुष्ट वृत्तींचेहि बीज आहे व स्वार्थाला, अहंकाराला, लोभाला, आलस्याला, भीरुतेला आणि दास्याला कवटाळण्याच्या त्याच्या प्रवृत्तीमुळे समाजांत अन्यायी संस्था निर्माण होत असतात व चालू असतात. या दुष्प्रवृत्तींचा उपशम होण्यास केवळ बाह्य भौतिक परिस्थितीची सुधारणा पुरी पडणार नाही. इतकेंच नाहीतर या प्रवृत्तींचा उपशम करण्याची संयमी, तत्त्वनिष्ठ आणि परार्थी वृत्ति आधी लोकांच्या अंतःकरणांत कांहीं अशी तरी बाणल्याखेरीज या बाह्य भौतिक व सामाजिक परिस्थितींतहि इष्ट अशी क्रांति घडून येणार नाही. जे लोक ही क्रांति करण्यास उद्युक्त व्हावयाचे त्यांच्या अंतःकरणांतील स्वार्थ, अहंकार, मद, मत्सर या दुष्ट भावनांवर त्यांनी प्रथम विजय संपादन केला पाहिजे. ज्या प्रमाणांत या भावना त्यांच्या अंतःकरणांत दवा धरून बसल्या असतील, त्या प्रमाणांत त्यांनी केलेल्या क्रांतींत व त्या क्रांतीनंतर प्रस्थापित केलेल्या राज्ययंत्रांत व समाजयंत्रांत या दुष्प्रवृत्तींचे प्रतिबिंब पडलेंच पाहिजे. सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गांतील हीच मोठी अडचण असून सशस्त्र क्रांतीनंतर न्यायाच्या नांवाने अन्यायांची प्रस्थापना झाल्याचा अनुभव इतिहासांत वारंवार येतो त्याचेहि कारण हेंच होय. सामाजिक क्रांतीचे साध्य न्याय्य समाज-रचना म्हणजेच अहिंसेची संस्थापना असते असे म्हटलें पाहिजे. सत्यनिष्ठ आणि प्रेममय मानवांचा समाज निर्माण करणे, हेंच प्रत्येक

क्रांतीचें उद्घोषित ध्येय अथवा साध्य असतें, पण क्रांतिकारकांनीं शस्त्र धारण केलें आणि वाटेल त्या साधनांनीं आपल्या हातीं सत्ता घेण्याचें ठरविलें कीं त्यांची स्वतःचीच विवेकशक्ति भ्रष्ट होण्याचा धोका निर्माण होतो. विशेषतः समाजांत सर्वांगीण क्रांति घडवून आणण्याच्या प्रयत्नांत हा धोका अधिक असतो. समाजाची सर्वच रचना आमूलाग्र उखडून टाकण्याचा हा प्रयत्न असतो आणि तो यशस्वी झाल्यानंतर कांहीं काळ सर्वच समाजरचना नवी बनवून तिला शस्त्रबलाचा आधार द्यावा लागतो. हें कार्य सशस्त्र साधनांनीं केल्यास अपूर्ण व विकृत बनल्याखेरीज राहत नाहीं. या अपूर्णतेतून व विकृतीतूनच नवे अन्याय निर्माण होतात. याचसाठीं निःशस्त्र सत्याग्रही क्रांतिशास्त्र निर्माण झालें आहे. हें यशस्वी होईल तर भांडवलशाही लोकशाहीतून समाजसत्ताक लोकशाहीत जाण्याचा एक अहिंसात्मक मार्ग उपलब्ध होईल आणि भांडवलशाही लोकशाहीची विकृति नष्ट होऊन तिला शुद्ध स्वरूप प्राप्त होईल. ही एकवर्ग समाजांतील शुद्ध लोकशाही कमी हिंसक, अधिक न्यायनिष्ठ आणि अधिक प्रेममय होईल. साधनाची शुचिता ही साध्याची शुचिता सुरक्षित ठेवते आणि साधनाची अशुचिता साध्यांत प्रतिबिंबित होत असते, याच सिद्धान्ताच्या आधारे सत्याग्रही तत्त्वज्ञान सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग गौण ठरवितें. अर्थात् गुलामगिरींत खितपत पडण्यापेक्षां सशस्त्र क्रांतीहि श्रेष्ठ असून ज्यांना सत्याग्रहाचा अवलंब करण्याचें नैतिक सामर्थ्य नसेल त्यांचा सशस्त्र क्रांतीचा आश्रय करणें हाहि सापेक्षतः धर्मच ठरतो.

लोकशाही ही किमानहिंसक राज्यपद्धति

राज्यसंस्था चालविण्यांत हिंसेचा आश्रय करून न्यायप्रस्थापना करण्याचा प्रयत्न होत असतो, पण लोकशाही राज्यांत ही हिंसा शक्य

तितकी कमी व्हावी आणि ती न्यायप्रस्थापनेसाठीच आहे असे सिद्ध करून मग करण्यांत यावी अशी व्यवस्था केलेली असते. राष्ट्रिकांचे मूलभूत हक्क कायद्यांनी सुरक्षित केलेले असून निःपक्षपाती उघड चौकशी होऊन गुन्हेगार ठरविल्याविना कोणाच्याहि जीवितावित्तस्वातंत्र्यास इजा पोहोचू नये अशी व्यवस्था केलेली असते. कायद्यांना बहुसंख्य प्रजाजनांची संमति घ्यावयाची असते, अन्याय करणाऱ्या पक्षाचा अन्याय लोकांपुढे मांडून त्याला लोकमताचा पाठिंबा नष्ट करून आपल्या हाती सत्ता घेण्याचे स्वातंत्र्य इतर पक्षांना असते. यामुळे न्यायप्रस्थापनेच्या नांवाने होणारी हिंसा हीहि शक्य तितकी कमी व्हावी अशी योजना होते. अशा राज्ययंत्रामार्फत होणारी हिंसा आणि क्रांतिकारक पक्षाकडून होणारी हिंसा यांत फारच मोठा प्रमाणभेद आहे, क्रांतिकाळांत हिंसा करणारांना कायदेशीर घटनेचे व लोकमताचे बंधन टिकू शकत नाही, क्रांतिकारक केवळ आपल्या मनोदेवतेलाच जबाबदार असतात; देशांत यादवी माजलेली असते आणि निरनिराळे पक्ष आपापले बल संघटित करून आपल्या हाती सर्व सत्ता आणण्याचे वाटेल त्या साधनांनी प्रयत्न करीत असतात. बहुजनसमाज भांबावलेला असतो आणि सत्ताप्राप्तीसाठी सुरू झालेल्या माल्यन्यायाच्या दरबारांत कोणाला यशः प्राप्ती होईल ते सांगणे कठीण असते. अन्यायांनी गांजलेल्या दुर्बलांची या परिस्थितीत दाद लागणे अगदीच कठीण असते. ही अंदाधुंदीची परिस्थिति संपल्यानंतरहि बराच काळ यशस्वी पक्षाची अनियंत्रित पक्षसत्ता नष्ट होऊन पुनः लोकशाही स्थापन होणे हीहि गोष्ट सोपी नसते. यामुळे सशस्त्र क्रांतीच्या प्रयत्नांत होणारी हिंसा प्रस्थापित राज्ययंत्र लोकशाही पद्धतीप्रमाणे चालवीत असतां होणाऱ्या हिंसेहून कितीतरी प्रमाणांत अधिक असून तितक्याच प्रमाणांत

तिच्यांतून न्यायप्रस्थापना होण्याचा संभवहि कमी असतो. याचमुळे लोकशाही राज्ययंत्र असणाऱ्या राष्ट्रांत सशस्त्र क्रांतिवादाचा प्रसार होणे कठीण असते आणि ते राज्ययंत्र मोडून पडून अनियंत्रित पक्षसत्ता निर्माण झाली, तरच तेथील जनता अत्याचारी मार्गाने क्रांति करण्यास उद्युक्त होऊं शकते.

तथापि आजची लोकशाही भांडवलशाहीने दुभंगलेली असल्याने ती खरी नाही व तिच्यांत क्रांति होणे अवश्य आहे. ही क्रांति व्हावयाची, तर केवळ बुद्धिबलाचे कायदेशीर राजकारण पुरेसे पडत नाही म्हणून आत्मबलाचे निःशस्त्र क्रांतीचे राजकारण हाच एक सशस्त्र क्रांतीला पर्याय आहे हे मार्गे सांगितलेच आहे. ही आत्मबलाची क्रांति लोकशाहीला मारक नसून तारक आहे, आणि प्रस्थापित कायद्यांच्या राज्यापलीकडे जाऊन न्यायाचा शोध व संस्थापना करण्याची संवय ती लोकांना लावू शकते. सत्याग्रही क्रांतिकारक हे कायद्याच्या मर्यादा उलंघन करून न्यायनिष्ठ राहाण्याचा मार्ग लोकांना शिकवीत असतात आणि असे करीत असतां प्रस्थापित राज्यसंस्थेने दिलेली शिक्षा सहन करून आपली तपश्चर्या पणाला लावीत असतात. अशी जागती, जाज्वल्य, अनत्याचारी न्यायनिष्ठा प्रजाजनांत निर्माण झाल्याने राज्यसंस्था आपले वल अन्याय करणाऱ्या पक्षाच्या मागून काढून येईल आणि त्याचा पाठिंबा अन्यायाचे निवारण करण्यासाठी झगडणाऱ्या पक्षाच्या मार्गे उभे करील, अशी सत्याग्रही क्रांतिकारकांची आकांक्षा व अपेक्षा असते. लोकशाही राज्ययंत्र असतां ही अपेक्षा अधिक सुलभतेने सफल होऊं शकेल, हे उघड आहे व म्हणून लोकशाही राज्ययंत्र आणि सत्याग्रही क्रांतिशास्त्र यांच्या आधाराने समाजांत न्यायप्रस्थापना करण्यासाठी वाटेल ती क्रांति घडवून आणतां येईल, असे म्हणण्यास

हरकत दिसत नाही. याच दृष्टीने सत्याग्रही तत्त्वज्ञानास लोकशाही राज्ययंत्र हें इतर कोणत्याहि राज्यपद्धतीपेक्षा अधिक अहिंसक, अधिक न्यायप्रवण आणि म्हणून अधिक सत्यसंस्थापक असे वाटते.

लोकशाही व समाजक्रांति

एकोणिसाव्या शतकांतील व्यक्तिवादी राज्यशास्त्रज्ञ, लोकशाही राज्यपद्धति हाच एक कायदेशीर मार्गाने क्रांति घडवून आणण्याचा मार्ग आहे, असे म्हणत असत व म्हणून त्यांना अशा राज्याखाली नांदणाऱ्या प्रजेला सशस्त्र क्रांतिचा आश्रय करावा लागणार नाही असे वाटत असे. शास्त्रीय समाजवादी कार्ल मार्क्स आणि एन्जल्स यांनाहि इंग्लंड किंवा अमेरिका यासारख्या लोकशाही राज्यांत समाजसत्ताक क्रांति शांततेच्या मार्गाने घडून येण्याचा संभव आहे, अशी आशा वाटत असे. आज ही आशा विफल ठरली आहे, कारण बुद्धिवलाच्या कायदेशीर राजकारणाच्या मर्यादा अधिक विशद झाल्या आहेत. पण याचवेळी कायदेशीर राजकारणाच्या मर्यादा उलंघन करून शांततेची मर्यादा पाळणारे एक सत्याग्रही क्रांतिशास्त्र निर्माण होत आहे. त्याचा आश्रय केल्यास भांडवलप्रधान लोकशाहीचे समाजसत्ताक लोकशाहीत रूपान्तर करण्याचा शांततेचा मार्ग उपलब्ध होऊ शकेल, अशी पुनः आशा वाटू लागली आहे. लोकशाहीच्या ध्येयापर्यंत पोहचलेली मानव संस्कृतीची गाडी अनियंत्रित पक्षसत्तेच्या प्रस्थापनेने मार्गे न नेतां, पुढे नेण्याचा आणि भांडवलशाहीमुळे लोकशाहीची झालेली कोंडी फोडून तिचा प्रवाह पुढे नेण्याचा हा एक सर्वोदयकारक मार्ग आहे.

सत्याग्रह व राजकीय अहिंसा

येथपर्यंत सत्याग्रहाचा केवळ एक राज्यक्रांति करण्याचा मार्ग याच दृष्टीने विचार केला. आता त्याच्याच आश्रयाने राज्यसंस्थेचे

हिंसक स्वरूप नष्ट करून आत्मराज्याच्या दिशेने आपल्या संस्कृतीची प्रगति करण्याची शक्ति मनुष्यांना प्राप्त होणे कसे शक्य आहे, त्याचा विचार करू. सत्याग्रह हा राज्यक्रांतीचा मार्ग आहे असे सिद्ध झाल्यास राज्यसंस्थेमार्फत होणाऱ्या हिंसेचा अंत करण्यास त्याच मार्गाचा उपयोग होईल हे सिद्ध करणे अवघड नाही. राज्यसंस्थेमार्फत दोन प्रकारची हिंसा होत असते. ज्या सामाजिक संस्थांना तिचा पाठिंबा मिळत असतो, त्या सामाजिक संस्थांमार्फत होणाऱ्या अन्यायांची हिंसा आणि राज्यसंस्थेच्या बंधनांचे उलंघन केल्यामुळे दिलेल्या शिक्षेमुळे होणारी हिंसा. यांपैकी पहिल्या प्रकारची हिंसा बंद करणे आणि सामाजिक संस्था न्यायानुसारी बनविणे हा राज्यक्रांतीचा उद्देश असतो. हा उद्देश जितक्या प्रमाणांत यशस्वी होईल, तितक्या प्रमाणांत समाजरचना अहिंसक आणि न्यायाधिष्ठित होत जाईल आणि अर्थातच सामाजिक अन्यायांमुळे गुन्ह्यांकडे होणारी मनुष्यांची प्रवृत्तिहि कमी होईल. अर्थात् ही गुन्ह्यांची प्रवृत्ति कमी झाल्याने राज्यसंस्थेला आपली बंधने मोडल्यामुळे करावी लागणारी हिंसाहि कमी करावी लागेल, हे उघड आहे. तेव्हा सामाजिक संस्थांत न्याय-प्रस्थापनेसाठी क्रांति घडवून आणण्याने राज्यसंस्थाहि अधिकाधिक अहिंसक बनेल हे दिसून येईल.

सत्याग्रह व आध्यात्मिक क्रांति

पण सत्याग्रहाने राज्यक्रांति घडवून आणीत असता समाजाच्या अंतरंगांतहि क्रांति घडून येत असते. स्वार्थबुद्धि आणि न्यायबुद्धी यांच्यातील द्वंद्वान्त स्वार्थबुद्धीवर न्यायबुद्धीचे प्रभुत्व स्थापन करण्यासाठी वाटेल ते क्लेश सहन करण्याची दीक्षा सत्याग्रही क्रांतिकारकांनी घेतलेली असते व त्यांच्यापाठीमागून जाणाऱ्या जनतेतहि ही न्याय-निष्ठेची आणि अहिंसेची वृत्ति वाणत जाते. मानवी अंतःकरणांतील या

क्रांतीच्या अभावीं केवळ बाह्य भौतिक अथवा सामाजिक क्रांतीपासून मनुष्य समाजांत न्यायप्रस्थापना होणार नाही, गुन्हे थांबणार नाहीत आणि अर्थात् राज्यसंस्थेची व तिच्या हिंसेचीहि आवश्यकता लोकांना भासल्याविना राहणार नाही. याच्या उलट केवळ अंतरंग क्रांति करून बाह्य सामाजिक व भौतिक क्रांति घडवू नये असें म्हटलें, तर तेंहि साध्य होऊं शकत नाही किंवा शकणार नाही. समाजांतील अंतरंगांतील क्रांतीचा आविष्कार त्याच्या बाह्य स्वरूपांतहि झाला पाहिजे आणि सत्यनिष्ठ व अहिंसावादी साधूंनीं समाजरचनेंतील अन्याय व हिंसा नष्ट करण्याकडे दुर्लक्ष करतां कामा नये, असें सत्याग्रही तत्त्वज्ञान सांगतें, अशा प्रकारें समाजाच्या आंतरबाह्य क्रांतीचें हें शस्त्र असल्यानें त्याच्या आश्रयानें सामाजिक अन्यायांचें मूळच खणून काढण्याचा प्रयत्न करतां येतो. या बाह्याभ्यंतर क्रांतीच्या प्रयत्नांतच भावी कालांतील आत्मराज्याचा पाया घातला जात आहे.

अराज्यवाद आणि आत्मराज्यवाद

राज्यसंस्था ही हिंसक संस्था आहे आणि तिचें हिंसक स्वरूप नष्ट झाल्याविना समाजांत न्यायप्रस्थापना झाली असें म्हणतां येणार नाही, हें सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाला मान्य आहे. अराज्यवाद किंवा समाजवाद अथवा कम्युनिझम हें सर्वच एका अर्थानें समाजाला दंडहीन अवस्थेकडे नेत आहेत, किंवा नेऊं इच्छित आहेत, त्याचप्रमाणें सत्याग्रही त्याच दिशेनें समाजाला नेऊं इच्छितो. पण केवळ भौतिक बाह्यक्रांतीनें समाजाला दंडहीन अवस्था प्राप्त होऊं शकेल असें त्याला वाटत नाही. तसें होण्यास मनुष्यांच्या अंतःकरणांत क्रांति होऊन तेथें आत्मराज्य स्थापन झालें पाहिजे असें त्याला वाटतें. हें आत्मराज्य झाल्याविना बाह्य राज्यसंस्था नष्ट होणार नाही व म्हणून सत्याग्रहींस अभिप्रेत असणाऱ्या त्या अंतिम अथवा

आदर्श अवस्थेस 'अराज्य अवस्था' असे नांव न देतां 'आत्मराज्य अवस्था' असे नांव द्यावे आणि सत्याग्रहाच्या या सिद्धान्तास 'आत्मराज्यवाद' असे म्हणावे असे आम्हांस वाटते. असे केल्याने बॅकूनिन् किंवा क्रोपाटेकिन् यांच्या भौतिक अराज्य-वादाहून टॉल-स्टॉय किंवा म. गांधी यांना अभिप्रेत असणाऱ्या 'अराज्यवादाचे' वैशिष्ट्यही अधिक विशद होऊ शकते.

सत्याग्रहाची सापेक्ष दृष्टि

सत्याग्रही दृष्टीने राज्यसंस्था ही हिंसक आहे आणि सर्व प्रकारची हिंसा नष्ट करण्यास प्रवृत्त झालेल्या सत्याग्रही तत्त्वज्ञानास राज्यसंस्थाहि नष्ट करणे भाग आहे यांत शंका नाही. पण ही राज्यसंस्था एकदम अत्याचाराने नष्ट केल्याने समाजांत अहिंसा वाढेल असा अविवेकी विचार मात्र सत्याग्रही तत्त्वज्ञानास संमत होणार नाही. आज राज्यसंस्था नष्ट झाल्याने समाज अधिक अहिंसक न बनतां अधिकच हिंसक बनेल आणि या त्याच्या वाढलेल्या हिंसा प्रवृत्तीतून दुसरी अधिक हिंसामय राज्यसंस्था निर्माण होईल, येवढे तारतम्य नसेल तर त्या व्यक्तीस सत्याग्रही हें नांवहि देतां येणार नाही. आजच्या मनुष्यमात्रांना जीवितवित्ताची इतकी आसक्ति आहे की, त्यांच्या सुरक्षिततेची हमी देणारी राज्यसंस्था कोसळून पडतांच ते वाढेल त्या अन्यायी राज्यसंस्थेचाहि आश्रय करून अनवस्थेचा अंत करूं इच्छितात. तेव्हां अशा राज्यसंस्थेच्या अभावी ते अहिंसात्मक व सत्यनिष्ठ बनतील अशी अपेक्षा करतां येणार नाही. तसेच सर्वच राज्यसंस्था न्यायप्रस्थापनेसाठीं दंडाचा उपयोग करतात, म्हणून त्या सारख्याच हिंसक आहेत, असेहि सत्याग्रही तत्त्वज्ञानास वाटत नाही. तसे त्यास वाटत असते तर परराज्यापेक्षां स्वराज्य बरे, अनियंत्रित सत्तेपेक्षां लोकशाही बरी, भांडवलप्रधान लोकशाहीपेक्षां समाजसत्ताक लोकशाही

बरी असा विवेकहि सत्याग्रही तत्त्वज्ञान करूं शकलें नसतें. पण सत्याग्रहांतही तारतम्यदृष्टि किंवा सापेक्ष दृष्टि वगळलेली नाही व म्हणूनच त्याला राज्यक्रांतिशास्त्राचें स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. जर सर्व राज्यसंस्था सारख्याच हिंसक व सारख्याच अन्यायी आहेत असें त्यास वाटलें असतें, तर एक राज्यसंस्था मोडून दुसरी राज्यसंस्था उभारण्याचीहि खटपट सत्याग्रहांने केली नसती. पण सत्याग्रह ही अंतरंग क्रांतीबरोबर बाह्य भौतिक व सामाजिक क्रांतीचीहि विद्या असल्याने त्याला या बाह्य व्यवहारांत तारतम्याची सापेक्ष दृष्टि स्वीकारावीच लागते आणि ज्यांचा जसा अधिकार असेल तशी त्यांच्या कर्तव्यांची मर्यादा ओळखून व्यवहार करावा लागतो.

राजधर्म, प्रजाधर्म, व यतिधर्म यांतील अहिंसा

या दृष्टीने अहिंसेच्या मर्यादा ठरवितांना प्राचीन तत्त्वज्ञानांतील राजधर्म, प्रजाधर्म आणि यतिधर्म या तीन धर्मांतील अहिंसेच्या मर्यादांचा विचार केल्यास या तीनहि धर्मांतील हिंसेचा नाश कोणत्या क्रमानें होऊं शकेल त्याचें विवेचन करतां येईल. सत्याग्रहाची दीक्षा घेतलेल्या लोकांना आजच्या समाजांतील यतिवर्ग म्हणण्यास हरकत नाही. सामान्य राष्ट्रांच्या धर्माचा विचार करतांना त्यांचा धर्म हा प्रजाधर्म आहे, आणि प्रत्यक्ष राज्यकारभार करणारांच्या धर्माचा विचार करीत असतां त्यांचा धर्म हा राजधर्म आहे, असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. या तीनहि धर्मांतील हिंसा नष्ट करणें हें सत्याग्रहाचें अंतिम ध्येय आहे, पण हें ध्येय गांठण्याचा एक विशिष्ट मार्ग किंवा क्रम आहे. यतिधर्मांत अहिंसेचा आविष्कार जितका होऊं शकेल तितका प्रजाधर्मांत होऊं शकणार नाही आणि प्रजाधर्मांत तो जितका होऊं शकेल, तितका राजधर्मांत होऊं शकणार नाही. तथापि या तीनहि धर्मांचें ध्येय सत्य व अहिंसा हेंच आहे.

पूर्ण सत्यानिष्ठा ही अहिंसा व अपरिग्रह यांवर अवलंबून असल्याने सत्याग्रही व्यक्तीने अहिंसा व अपरिग्रह हीं व्रते घेतलीं पाहिजेत, म्हणजेच तिने यति वनले पाहिजे. असा मनुष्य स्वसंरक्षणासाठी हिंसेचा त्याग करू शकतो आणि आपले म्हणजे आपल्या सत्त्वाचे, स्वत्वाचे अथवा निष्ठेचे रक्षण तो केवळ आत्मबलाने करू शकतो. इतकी अनासक्ति व अपरिग्रही वृत्ति सामान्य प्रजाजनांत वाणलेली नसल्याने सामान्य प्रजाधर्मास स्वसंरक्षणार्थ हिंसा करण्याचा कायदेशीर ठेकू दिला पाहिजे असे सत्याग्रही तत्त्वज्ञान मान्य करते. ज्यांना आपले व आपल्या सत्त्वाचे रक्षण आत्मबलाने करता येत नाही त्यांनी त्यासाठी हिंसेचा अवलंब करावा, मात्र तो राज्यसंस्थेला पूरक होईल म्हणजे जेथे राज्यसंस्था संरक्षण करू शकणार नाही, तेथेच स्वतः हिंसा करण्याचा हक्क निरुपाय म्हणून स्वसंरक्षणासाठी वापरावा, पण तो त्या मर्यादेतच वापरण्यांत आला असे न्यायासनापुढे सिद्ध करावे, अशी प्रजाधर्मातील हिंसेची मर्यादा आहे.

राजधर्मातील हिंसेचा अंत केव्हा होईल ?

राजधर्मातील हिंसेची मर्यादा त्याहून अधिक व्यापक आहे. प्रजाजनांच्या जीवितवित्ताच्या व स्वत्वाच्या रक्षणासाठी पोलीस, लष्कर या संस्था ठेवणे व न्यायानुसारी दंड, शासन करणे, हे राजधर्म आचरणाच्याच कर्तव्य आहे. अर्थात् प्रजाजनांतील अहिंसा प्रवृत्ति जितकी वाढेल, तितक्या प्रमाणांत राजधर्मातील हिंसा निरुपयोगी ठरेल आणि प्रजा पूर्ण अहिंसक बनेल, त्याच्या थोडा काळ आधी राजधर्मच नाहीसा होईल आणि

नैव राज्यं न राजासीन्नच दंडो न दांडिकः ।

धर्मेणैव प्रजाः सर्वाः रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥

ही महाभारतांत वर्णन केलेली सत्ययुगाची वा आत्मराज्याची अवस्था प्राप्त होईल.

सत्याग्रहाच्या या दृष्टिकोनांमुळे तो अहिंसेच्या प्रचाराचा प्रारंभ यतिधर्मापासून करतो, व नंतर प्रजाधर्मातून राजधर्मात त्याचा प्रवेश होईल हें ओळखून वर्तन करीत असतो. राज्यक्रांति हा प्रजाधर्मातील विषय आहे व ती राज्यक्रांति अहिंसेनें कशी घडवून आणावी हें दाखवून देण्याची जबाबदारी सत्याग्रही यतिवर्गावर आहे. ही जबाबदारी त्यानें पार पाडिल्यास राज्यक्रांतिसाठीं करावी लागणारी हिंसा प्रजाधर्मातून नष्ट होईल, आणि अनियंत्रित राजसत्तेतून लोकशाहीत आणि भांडवलप्रधान लोकशाहीतून समाजसत्ताक लोकशाहीत समाजाला नेतांना होणारी हिंसा टळेल आणि या बाह्यांगांतील क्रांतीबरोबरच समाजाच्या अंतरंगांतहि क्रांति घडून येऊन आत्मराज्याची पूर्वसिद्धता होऊं शकेल.

समाजसत्ताक लोकशाही व सत्तेचें विकेंद्रीकरण

असें व्हावयाचें तर केवळ समाजसत्ताक लोकशाही स्थापन होऊनच चालणार नाही, तर या समाजसत्ताक लोकशाहीतील राजसत्तेचेंहि अनेक संस्थांत विकेंद्रीकरण झालें पाहिजे, समाजसत्ताक लोकशाही राज्यांत राज्यसंस्थेच्या कार्याचा व्याप फार वाढत असतो व या कार्याच्या न्यायाबरोबर अधिकारी वर्गाची संख्या, सत्ता आणि महत्त्व यांचीहि वाढ होत जाते. यामुळे हा सर्व अधिकारी वर्ग केवळ मध्यवर्ति सरकारच्या नियंत्रणाखालीं असेल, तर त्या मध्यवर्ति सरकारवर लोकप्रतिनिधीची सत्ता असली तरी त्या वर्गाचा जुलूम लोकांवर झाल्याविना राहणार नाही. यासाठीं राज्यांतील सत्ता त्याचे निरनिराळे प्रादेशिक व स्थानिक विभाग पाडून त्या त्या प्रदेशांतील लोकांच्या प्रातिनिधिक संस्थांकडे शक्य तितकी सोपविली पाहिजे.

सत्तेचें केंद्रीकरण हें लोकशाहीला मारक असतें आणि खरी परिणाम-कारक लोकसत्ता लहान प्रदेशावरच नांदूं शकते या दृष्टीनें राजसत्तेचें हें विकेंद्रीकरण होणें लोकस्वातंत्र्याच्या दृष्टीनें अवश्य आहे. तसेंच राज्यसंस्थेची हिंसाप्रवृत्ति कमी व्हावी आणि केवळ संरक्षक खात्यां-
- तील ही प्रवृत्ति शिक्षण, धनोत्पादन, इत्यादि राष्ट्रसंवर्धक अंगांत शिरूं नये या दृष्टीनेंही हें अवश्य आहे.

त्याचप्रमाणें सर्व मोठ्या प्रमाणावरील धनोत्पादन सरकारी मालकीचें बनविल्यानेंही त्या कार्यांत कामकरणाऱ्यांवरील सर्व जुलूम नष्ट होईल व त्यांना स्वातंत्र्याचा अनुभव येऊं लागेल असें म्हणतां येत नाही. या उद्योगधंद्यांचेंही पुष्कळ विकेंद्रीकरण झालें पाहिजे व त्यांत काम करणाऱ्या लोकांना त्याच्या नियंत्रणांत हक्क मिळाला पाहिजे. या नियंत्रणाच्या हक्कांस व्यावसायिक स्वराज्य असें म्हणतात. स्थानिक स्वराज्य आणि व्यावसायिक स्वराज्य, यांची वाढ ज्या मानानें होईल त्या मानानें राजसत्तेचें केंद्रीकरण नष्ट होईल आणि तें नष्ट होईल त्यामानानें अधिकारी वर्गाचा अथवा नोकरशाहीचा जुलूम नष्ट होईल. तसेंच या स्थानिक व व्यावसायिक स्वराज्याच्या आणि राजकीय सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाच्या परिपोषास औद्योगिक विकेंद्रीकरण आणि स्थानिक व प्रादेशिक आर्थिक स्वयंपूर्णता स्थापन करण्याचीहि आवश्यकता आहे. राजसत्तेच्या सक्तीचा आणि राज्यसंस्थेच्या हिंसेचा अंत करण्यास या सर्व सुधारणांची आवश्यकता आहे. राज्यांतील प्रत्येक विभाग आर्थिकदृष्ट्या शक्य तितका स्वयंपूर्ण बनला, स्थानिक व व्यावसायिक स्वराज्याची वाढ झाली, राजसत्ता या निरनिराळ्या केंद्रांत विभागली गेली आणि या सर्व केंद्रांतील लोकांना एकवर्ग लोकशाहीचा अनुभव येऊं लागला, म्हणजे त्यांच्यातील आक्रमक हिंसाप्रवृत्ति नष्ट होईल.

आणि या सर्व सुधारणा त्यांनी सत्याग्रही वृत्तीने घडवून आणिल्या म्हणजे आत्मराज्याची पूर्ण तयारी होऊन राज्यसंस्थेच्या अवि-
रणावांचून आपले सर्वव्यवहार आपण करू शकू, असा विश्वास
लोकांना वाटू लागेल.

सत्याग्रही लोकशाही व लष्करशाहीचा अंत

अशा स्वयंपूर्ण आणि स्वयंशासित सत्याग्रही राज्यांना परकीय
आक्रमणाची भीति वाटणार नाही, आणि त्यांच्यावर आक्रमण करून
त्यांना आर्थिक व राजकीय दास्यांत लोटणे शक्यहि नाही व फायदे-
शीरहि नाही, असे इतर राज्यांनाहि दिसून येईल आणि अशा संस्कृ-
तीचे आपण अनुकरण करावे अशी वृत्ति तेथील जनतेतहि वाढू
लागेल. अशा प्रकारे सत्याग्रही समाजसत्ताक लोकशाही
संस्कृति हीच खरी मानव संस्कृति आहे, अशी जगाची
खात्री होऊन तिचा स्वीकार प्रत्येक राज्यांतील सामान्य प्रजाजन व
त्यांचे संतप्रवृत्तीचे लोकनायक करू लागतील. असे झाल्यानंतर लष्कर-
शाहीचा लोप आपोआपच होईल, आणि मानवाची सर्व शारिरीक,
बौद्धिक व आत्मिक शक्ति संहारशास्त्राकडे खर्ची न पडतां पारमार्थिक
अर्थशास्त्राच्या व उत्पादनशास्त्राच्या संशोधनाकडे, कलावृद्धीकडे
आणि आत्मोन्नतीकडे लागू लागेल. इतके उज्वल भवितव्य लोकशाही
संस्कृतीला आहे, पण तिने आत्मबलाचे व सत्याग्रहाचे अधिष्ठान
स्वीकारिले पाहिजे. सत्याग्रही भारताचा आजच्या जगाला हाच
उज्वल संदेश आहे.

आधुनिक भारताचा जगाला संदेश

आधुनिक भारताने राष्ट्रीयत्व आणि लोकशाही यांचा प्रथम
स्वीकार युरोपापासून केला ही गोष्ट खोटी नाही. सुमारे शंभर

वर्षापूर्वी राष्ट्रीयत्व आणि लोकशाही यांचे धडे भारतीय नेते युरोपापासून घेत होते. आज या ऋणाची सव्याज फेड करण्याचा काळ प्राप्त झाला आहे, व तो काळ प्राप्त होण्याचें बहुतेक श्रेय पाश्चात्य युरोपीय संस्कृतीचें अंधानुकरण करणारांच्या पदरीं पडत नसून आपल्या प्राचीन संस्कृतीच्या आध्यात्मिक अधिष्ठानावर सत्याग्रही नवसंस्कृति निर्माण करणाऱ्या म. गांधींना व त्यांच्या पूर्वी ज्यांनी भारतीय संस्कृतीचें आध्यात्मिक अधिष्ठान जागृत व प्रभावी बनविण्याचे प्रयत्न केले त्यांना आहे. लोकशाही संस्कृतीचें भवितव्य सर्वस्वी या सत्याग्रही अधिष्ठानावर अवलंबून आहे अशी आमची श्रद्धा आहे. ती तशी कां आहे याचें थोडें विवेचन या पुस्तकांत केलें आहे.

